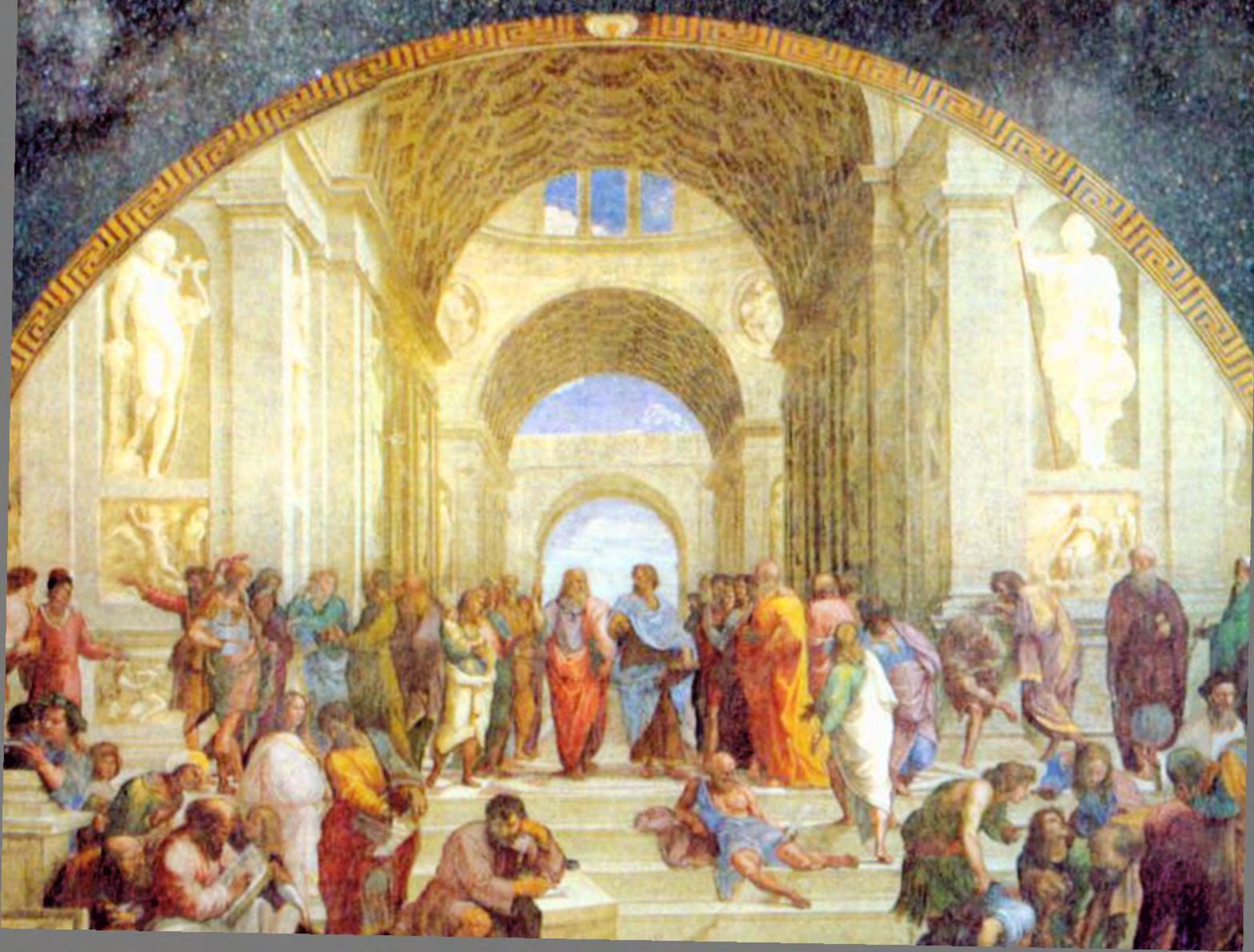

В.О. Огнев'юк
І.Г. Утюж

ФІЛОСОФІЯ

10

УДК 373.5:101+101](075.3)
ББК 87я33
О-38

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 177 від 03.03. 2010 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

**Психолого-педагогічну експертизу проведено
в Інституті педагогіки НАПН України.**

Експерти, які здійснювали експертизу:

Дмитрієва О. Є., ЗНЗ І–ІІІ ст. № 8 Харківської міської ради, учитель-методист;

Тикан В. М., Вільнянський навчально-виховний комплекс «Світоч» Запорізької обл., учитель-методист;

Тимошенко О. В., гімназія № 2, м. Одеса, методист;

Малюк Ж. С., відділ освіти Володимирецької районної державної адміністрації Рівненської обл., старший учитель;

Чорний О. О., Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, доцент кафедри філософії та культурології, кандидат філософських наук.

Рецензент *Ярошовець В. І.*, завідувач кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філософських наук, професор.

Огнев'юк В. О., Утюж І. Г.

О-38 **Філософія. Історія філософії : Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). — К. : Грамота, 2010. — 256 с. : іл.**

ISBN 978-966-349-269-8

Підручник призначений для учнів 10 класу, які вивчають філософію на профільному рівні. В ньому втілені основні проблеми курсу філософії в історико-філософському аспекті. Історія вітчизняної філософії розкрита в контексті світового філософського процесу.

У виданні подані фрагменти творів відомих філософів.

УДК 373.5:101+101](075.3)

ББК 87я33

ISBN 978-966-349-269-8

© Огнев'юк В. О., Утюж І. Г., 2010
© Видавництво «Грамота», 2010

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?

Т. Шевченко

Дорогі десятикласники!

Ви перші, кому пощастило вчитися в школі, гімназії, ліцеї або колежіумі за тим профілем, який свідомо обрали, ідучи дорогою пізнання та визначаючись із пріоритетами на майбутнє. Здобуваючи загальну середню освіту, ви першими будете вивчати філософію, а це є свідченням того, що матимете якісну освіту. Нині наступила епоха Homo educatus — Людини освіченої, яка має виокремлюватися не тільки розумом і знаннями, а й глибиною своєї духовності, масштабом цінностей, усвідомленням відповідальності перед сучасним і майбутніми поколіннями, високою компетентністю. Саме такими людьми вам допоможуть стати найкращі взірці філософської думки.

Кожен із вас не раз розмірковував над вічними питаннями світобудови: хто я? Чому ми народжуємося й помираємо? Для чого живемо? У чому сенс нашого життя? Що являє собою світ, у якому ми живемо? Як довго існує цей світ? Він створений чи існував завжди? Хто є творцем цього прекрасного світу? А може, світ має здатність самостворення? Хто є людина? Яким є суспільство, де ми живемо? Що таке ідеї та як вони впливають на ваше життя? Що важливіше: духовне чи матеріальне? Відповіді на ці питання не приходять відразу. Щодо більшості з них існує багато різноманітних думок та ідей. Зрештою, кожен може мати свою думку, але нікому ще не завадило пізнавати думки інших людей і, порівнюючи їх, створювати власну модель світу.

До цього часу ви засвоювали досить конкретні навчальні предмети, так би мовити світ у фрагментах живої та неживої природи — ботаніку, зоологію, анатомію, біологію, фізику, хімію, географію, а також пізнавали духовний світ людини завдяки мові, етиці, мистецтву, літературі, історії, праву. Настав час, коли з окремих фрагментів

мозаїки необхідно скласти цілісну картину й побачити не тільки конкретні речі та закони, а й найзагальніші, що дають можливість охопити величну єдність усієї різноманітності світобудови.

Ваші перші враження про філософію і філософів можуть бути досить суперечливими. У повсякденному житті слова «філософ» і «філософія» часто звучать іронічно. *Мовчазний, як філософ*, — характеризують одного, бажаючи, очевидно, звернути увагу на його вдумливість і зосередженість. *Його мова, як у філософа, відразу не зрозуміти* — так зауважують про іншого, наголошуючи на розсудливості, глибині його знань, що не кожному може бути доступно. Про третього говорять: *так він же філософ*, маючи на увазі його відірваність від повсякденності, захоплення складними розмірковуваннями та різними теоріями, що поєднується з байдужим ставленням до матеріальних цінностей: грошей, майна, кар'єри. Так сприймали в народі українського філософа Григорія Сковороду. Філософське ставлення до різних спокус життя знайшло відображення на його надмогильному написі: «Світ ловив мене, та не піймав».

На противагу випадковим зустрічам із філософами і філософією систематичне проникнення у світ філософії дає повноту світоглядного розуміння світу. Щоб зрозуміти, чим займається філософія, необхідно зануритися в історію філософської думки, глибину тисячоліть, проникнути в її дух та ідеї, що і стане змістом вашої філософської освіти в 10 класі.

Опрацювати навчальний матеріал вам допоможе цей підручник. Найважливіші поняття й терміни в ньому позначені **напівжирним курсивом**. Після кожного параграфа подані запитання, що допоможуть вам добре засвоїти навчальний матеріал, а основні терміни і поняття, які потрібно запам'ятати, виділені **напівжирним шрифтом**. На блакитному фоні подані висновки вивченого на уроці. Наприкінці підручника для самостійного опрацювання вміщені фрагменти творів відомих філософів, за допомогою яких ви зможете виконати творче завдання «Філософська класика».

Бажаємо успіхів!

Автори

Розділ I

ВСТУП
ДО ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Філософія не є наукою, не є навіть наукою про сутність, а є творчим усвідомленням, духом сенсу людського існування.

М. Бердяєв

§ 1. Що таке філософія?

Якщо хочете зрозуміти сутність будь-якого слова, необхідно дослідити його походження. Багато слів, якими ми користуємося, народилися в Стародавній Греції. Не є винятком і слово «філософія». Воно утворилося завдяки поєднанню двох слів: *philo* — «любов» і *sophos* — «мудрість». «Я не мудрець, я любитель мудрості (*philosophos*)», — сказав Піфагор, автор відомої теореми зі шкільного курсу геометрії. З VI ст. до н. е. слова «**філософ**» і «**філософія**» назавжди ввійшли до скарбниці людської думки.

Серед усіх видів духовної діяльності людини філософії належить особливе місце. Адже вона проникає у свідомість людини незалежно від того, хоче вона цього чи ні. В процесі життєдіяльності кожному доводиться щось порівнювати, підбивати підсумки, узагальнювати. На цьому шляху ви робите висновки, які мають у своїй основі філософський зміст, навіть не підозрюючи, що *філософствуєте*.

Що ж вивчає філософія? Власне, предмет її вивчення не був постійним, він змінювався з розвитком суспільства. У стародавні часи, ще до того, як Піфагор назвав себе філософом, знаючих людей називали мудрецьми. Однак із часом слова «філософ» і «філософія» стали широковживаними, а філософією називали різноманітні знання, що були прообразами різних наук. Пізніше з філософії виокремилися астрономія, геометрія, фізика та інші науки, завданням яких було вивчення певних явищ природи і застосування практичних умінь щодо їх дослідження. Значна роль у цьому належить давньогрецькому філософу Арістотелю. За його твердженням, існує три види розумового знання: фізика, математика і перша філософія. Оскільки слово «фізика» є похідним від грецького *physis* — природа, то з певного часу філософію стали називати метафізикою. А сталося це тоді, коли бібліотекар найвідомішої в стародавньому світі Александрійської бібліотеки Андронік з Родоса об'єднав праці Арістотеля під назвою «*Ta meta ta p̄fisika*» — «Те, що йде після фізики». У цих

працях розглядалися питання духовного світу людини, зокрема пізнання. З того часу найпоширенішим уявленням про філософію як науку вважалося вчення про мислення.

Проте в ХІХ ст. від такого розуміння довелося відмовитися. Один із великих представників німецької філософії Нового часу Георг Гегель, виступаючи проти традиції, що склалася в розумінні цієї науки, говорив: «Безглуздо думати, що філософія вчить мислити, так само як фізіологія — перетравлювати їжу». Продовжуючи дотепні зіставлення, німецький мислитель резонно додавав: «Але подібно до того, як вивчення фізіології не залишається без користі для дієтичної поведінки, так і вивченню форм розуму належить, без сумніву, приписувати ще важливіший вплив на правильність мислення».

Насправді, один може правильно мислити й розумно діяти, не вивчаючи філософії і навіть не підозрюючи про її існування, а іншого навіть філософія не врятує від помилок. Проте кожна людина хоча б деякою мірою пов'язана з філософією. Навіть якщо вона вважає своєю основною перевагою відмову від будь-яких засадничих принципів. Проте її безпринципність — це теж певна система, якою вона керується в повсякденному житті, а відтак — це філософія її життя.

Людина не може уникнути світоглядних і філософських питань, відходячи від одного світогляду або філософії, вона неодмінно потрапляє у сферу інших поглядів.

У Стародавній Греції існувала філософська школа кініків (так називають філософів, які були прихильниками відповідної системи поглядів). Кініки (грец. *kynikoi* — собачий), або, висловлюючись латинською мовою, циніки (латин. *cynici*), вели невибагливий спосіб життя, що полягав у постійному самообмеженні та бідності, а також критикували погляди відомих на той час філософів. Бунтуючи проти філософії та заперечуючи її, вони залишалися філософами, оскільки сформували свою систему ставлення до життя. Кініків досить часто називають першими хіпі (один із поширених молодіжних рухів, що зародився в 60-х роках ХХ ст. і виявлявся у втечі від зручностей сучасного життя, недбалого одягу, зачісок тощо).

Ідейні прабатьки хіпі не дуже відрізнялися від своїх послідовників, незважаючи на те, що їх розділяють тисячоліття. Трясучи перед одним із найвизначніших давньогрецьких філософів Сократом своїм лахміттям, кінік Антисфен говорив: «Я проста людина і не женуся за честолюбцями». На що Сократ йому відповідав: «Крізь діру твого плаща проглядає твоя пихатість».

Антисфен дійсно отримував задоволення від носіння лахміття, а усвідомлення того, що він не такий, як усі, тішило його самолюбство.

Учень філософа Антисфена, Діоген Синопський, який став більш відомим за свого учителя, згідно з переказами, жив у глиняній діжці, носив плащ, що був йому і одягом, і постілью. Він міг спати, їсти й спілкуватися будь-де. Одного разу Діоген розмірковував про дуже важливі речі, але ніхто його не слухав. Однак коли він став верещати, ніби птах, на ці звуки зібралися люди. Діоген став дорікати їм за те, що через таку дрібницю вони позбігалися, а заради важливих речей навіть не поворухнулися. Одного разу він став викрикувати: «Гей, люди!» І коли на його вигуки збігся натовп, він накинувся на нього з палицею, промовляючи: «Я кликав людей, а не мерзотників».

У вас може скластися враження, що філософія — це захоплення диваків, але це не так, оскільки філософія — не тільки погляди, а й спосіб життя, що відповідає цим поглядам, а кожна людина самостійно обирає, як їй жити і думати. У цьому й полягає значення філософії для звичайної людини.

Чим же займається філософія як наука? Ми вже знаємо, що Піфагор був першим, хто об'єднав любов і мудрість в одне слово «філософія». Любомудрість — як прагнення до знань і пошуку істини — стала не тільки способом життя, а й сенсом усього життя, покликанням для тих небагатьох, хто присвятив себе філософії, а для всіх інших — фундаментом наукового світогляду, оскільки будь-яка філософія є світоглядною, але разом з тим не тотожною зі світоглядом.

Світогляд — це система поглядів людини, на основі яких формується її ставлення до світу, а також до самої себе. Світогляд має майже кожна людина. Однак одні спираються на переконання і вірування, що складаються під впливом життєвого досвіду і на цій основі розмірковують про життя, або на авторитет релігії. Такий світогляд називають *буденно життєвим*. Інші віддають перевагу науковому знанню, що і визначає їхній спосіб життєдіяльності. Ми можемо говорити про буденно життєвий, релігійний або науковий світогляди. *Релігійний світогляд* ґрунтується на вірі в надприродні сили, віру в Бога. Світогляд на відміну від філософії не потребує наукового обґрунтування. Людина, яка керується здоровим глуздом, але не вміє читати і писати, має свій світогляд. Однак такий світогляд відрізняється від філософії, оскільки вона потребує теоретичного обґрунтування та більшого рівня наукового обґрунтування. Як бачимо, світогляд є ширшим від філософії, оскільки включає життєвий досвід, релігійні вірування, наукові знання, а філософія як цілісний світогляд спирається на наукове знання.

Що таке *наука* або *наукове знання*? Ці два поняття не збігаються ні з книжковою «ученістю», ані зі знанням як таким. З першим поняттям — тому, що ученість є наслідком накопичення наукового знання,

яке, очевидно, має передувати ученості; з іншим — тому, що те або інше знання (наприклад, технічне або практично наукове, яким ми керуємося в житті) мають бути в кожній людині, що, зрештою, відрізняє її від тварини. Науковим знанням може оволодіти не кожний. В історії стародавнього світу відомі народи високої культури — єгиптяни, вавилоняни, іудеї, фінікійці, які не знали науки, а їхні технічні, астрономічні та інші знання передавалися протягом століть від покоління до покоління без відчутного розвитку. Вони вважалися неспростовними істинами й здебільшого санкціонувалися авторитетом релігії. Ці знання ніколи не доводили й не перевіряли, оскільки вважалося, що вони мали божественне походження. Загалом нам достеменно не відома природа багатьох знань, якими володіли давні цивілізації.

Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. з цими знаннями ознайомилися давні греки, які швидко перетворили їх на справжнє наукове знання. Наприклад, Піфагор деякий час провів у Стародавньому Єгипті і був, як тоді казали, одним із небагатьох «посвячених» у таємницю знання. Він створив перше об'єднання людей — піфагорійський союз, головним завданням якого було вироблення нового знання та навчання знань. З того часу знання почали розробляти безкорисливо як знання заради самого знання, не пов'язуючи його з життєвими потребами людини, а заради пошуку істини.

Кожен мислитель уважав, що має право сам дошукуватися до істин, змінювати й виправляти існуюче знання, що сприяло його вільному розвитку. Єгиптяни, а потім греки впродовж декількох століть заклали основи багатьох галузей науки: астрономії, геометрії, медицини, фізики, біології, історії, що об'єднувалися філософським началом і були спочатку лише певними напрямками філософії. Знання почали доводити й перевіряти, тобто будувати раціонально, у логічно розробленій системі понять. Стародавня Греція стала батьківщиною науки.

Піфагорійці, які поклоняються сонцю

Наука є знанням, що народжується шляхом вільного особистого пошуку істини заради неї самої, має логічне обґрунтування та приведене в систему.

Проте фізика, хімія, біологія, як і багато інших наук, як ви вже знаєте, вивчають специфічні явища і процеси, що не є всезагальними. Кожна наука — лише маленький уривок великої книги знання, а всі науки в їх простому поєднанні — лише узагальнені уривки. Філософія дає можливість пізнати світ як цілісність. Однак вона не займається простим додаванням одних наук до інших. Вона узагальнює найбільш сутнісне та всеохопне знання, що дає людині можливість побачити єдність світу.

Отже, філософія — це наука про найзагальніші та універсальні питання, спрямовані на пошук вищого начала й сенсу буття. Філософія розглядає питання, на які не зважається жодна інша наука, зокрема унікальності й сенсу людського життя, ставлення людини до Бога, проблеми свідомості, ідею душі, її смерті та безсмертя, ідею пізнання, проблеми етики та естетики, найбільш сутнісні питання життя суспільства та його історії.

Філософія відрізняється від конкретних наук ще й тим, що, на відміну від фізики або хімії, які на одну проблему мають лише одну правильну відповідь, досить часто розглядаючи, наприклад, походження світу, вона має багато варіантів відповідей.

Традиційно так склалося, що з найдавніших часів філософи поділилися на дві великі групи: ідеалістів і матеріалістів. Ідеалісти є прихильниками того, що світ створено розумним началом — Богом, а матеріалісти стоять на позиції, що світ не створюваний, він завжди існував, тільки в інших формах. У кожній із зазначених груп завжди було і залишилося й донині багато різних течій та філософських шкіл.

Завдання і питання

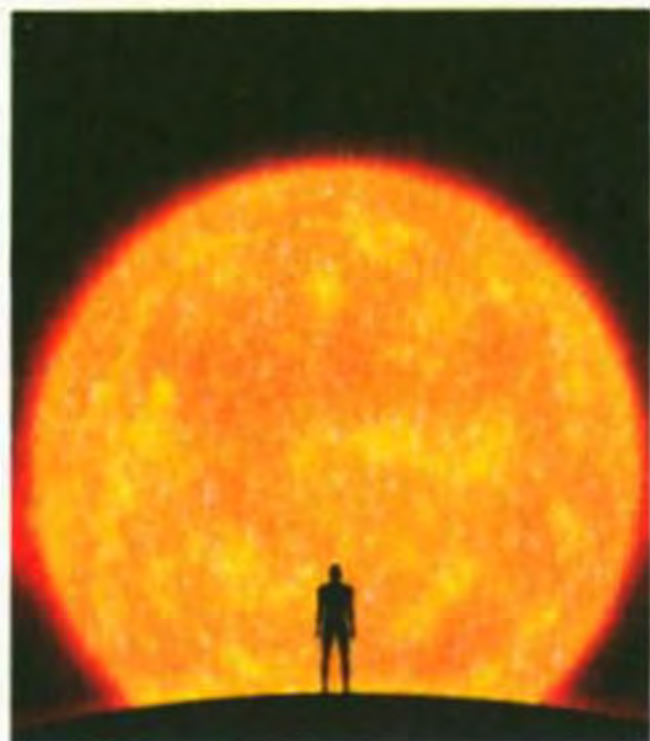
1. Що означає слово *філософія* та яке його походження?
2. Чому філософія посідає особливе місце в нашому житті?
3. Як з'явилася метафізика? Що було основним змістом її вчення?
4. Чому філософію вважають не лише наукою, а й способом життя?
5. Що є спільного й відмінного між філософією та світоглядом?
6. Що таке *світогляд*?
7. Що ми називаємо *наукою* і *науковим знанням*?
8. Чим відрізняються ідеалісти від матеріалістів?
9. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з праці В. Шинкарука «Світогляд і філософія» і на цій основі дайте визначення поняттям *світогляд* і *філософія*.

§ 2. Міфологія — колиска філософії

Упродовж останніх трьох тисяч років люди філософствували. **Все, що ввійшло до скарбниці філософської думки за цей час, називається історією філософії.** Щоб зрозуміти філософію, необхідно розпочинати її вивчення з історії.

Люди завжди думали про Всесвіт і намагалися відповісти на одні й ті самі запитання, вирішити подібні проблеми, оскільки людину — де б вона не знаходилася і коли б не жила — завжди оточував один і той же світ. Трипілець, давній єгиптянин, середньовічний українець, сучасний європеєць чи індіанець, як і ми з вами, бачили одне й те саме сонце і небо над головою. Багато тисячоліть тому, як і тепер, у північній частині нічного небозводу непорушно й величаво сяяв ківш Великої Ведмедиці, а в центрі — Чумацький Шлях. І раніше, як і нині, літо змінювалося осінню, а народження — смертю, відмирала і розцвітала природа, одні покоління приходили на зміну іншим. Завжди і скрізь люди раділи й сумували, любили й ненавиділи, прагнули щастя і зневірялися. Якщо ми думаємо про навколишній світ, наша думка буде такою ж, як і думки наших далеких предків. Для нас філософствувати, як і для мислителів минулих століть, означає роздумувати над вічними і змінними цінностями, світобаченням, законами, смислами й таємницями життя.

Для зручності вивчення історії була створена її періодизація. Всю історію людства поділили на великі періоди або етапи. Існують різні варіанти історичної періодизації, оскільки в основі поділу закладено різні ознаки. Найпоширенішою і простою є періодизація, що подана нижче в таблиці.

Первісність	Стародавній світ	Середні віки	Відродження	Новий час	Новітня історія
40 тис. років тому. Поява людини сучасного типу Homo sapiens	Приблизно 10–5 тис. років тому. Поява перших цивілізацій	З V ст. н. е.	XV ст.	З XVII ст.	На межі XIX–XX ст.

Точний час появи *Homo sapiens* установити неможливо, оскільки цей процес відбувався неодноразово. Є різні думки з приводу походження людини, але сучасна наука вважає більш переконливою еволюційну теорію Чарльза Дарвіна, згідно з якою людина, як і мавпа, походить від загальних предків ссавців, що жили приблизно 15 млн років тому.

Креаціоністська теорія спирається на протилежну концепцію, у якій творцем людини є Бог. Філософи також мають різні погляди про походження людини. Загалом, якої б теорії ми не дотримувались, варто визнати, що процес появи людини, як і будь-чого іншого на світі, був тривалим у часі, тому він не має чітких меж історичних епох. Наприклад, не варто однозначно стверджувати, що саме в V ст. закінчилася епоха стародавнього світу та почалася епоха Середньовіччя. Насправді попередня епоха відходить у минуле не відразу, а поступово, а будь-яка нова починається не водночас, а виникає з попередньої. Історичні періоди (див. табл. на с. 11) — це лише умовні межі між ними як історичні орієнтири.

Отже, виокремлюють шість великих історичних епох: первісне суспільство, стародавній світ, середні віки, Відродження, Новий і Новітній часи. У кожному історичному періоді людина намагалася пізнати й пояснити навколишній світ, себе і свої відчуття.

Ми вже говорили про те, що людина, яка живе на Землі, через факт свого існування не може не пізнавати навколишній світ. Ще Арістотель стверджував: «Усі люди від природи прагнуть до знання». Очевидно, що елементи філософських знань з'явилися разом із появою людини. З наведеної таблиці ви бачите, що Людина розумна (*Homo sapiens*) з'явилася приблизно 40 тис. років тому, а перші цивілізації — приблизно 10–5 тис. років тому. Доволі тривалий відрізок людської історії випадає на первісні часи та зародження цивілізацій. Ми знаємо, що первісні люди полювали й збирали дари природи, зберігали вогонь і боролися за життя. Вони не писали книжок, не здійснювали навколосвітніх подорожей і не робили науково-технічних відкриттів. Наука і мистецтва як такі з'явилися лише в епоху цивілізації. Однак, спостерігаючи за навколишнім світом, прадавня людина як істота розумна не могла не замислюватися про довкілля. Вона, як і ми сьогодні, прагнула пояснити світ хоча б у найзагальніших рисах. Відтак первісні люди мали певні філософські погляди. Як же філософствували наші далекі предки?

Первісна людина пояснювала довкілля за допомогою міфів, сукупність яких — міфологію — можна умовно назвати *філософією первісності*. З'явившись у первісний період людської історії, міфологія не зникла, а продовжувала існувати разом з іншими релігій-

ними і філософськими уявленнями. Людина бачила рух світил на небосхилі, зміну дня і ночі, розливи рік, вічне оновлення природи, вона сама, від народження і до смерті, також змінювалася. В неї з'являлася необхідність пояснити та розуміти зміни, що відбувалися довкола неї та з нею самою. Проте в людини не було досвіду попередніх поколінь, оскільки вона першою йшла по Землі, у неї не було книжок, у яких вона знайшла б відповіді на запитання, що хвилюють її, не було наукових приладів і технічних пристосувань, за допомогою яких вона могла б досліджувати та вивчати довкілля і правильно зрозуміти його.

Подумки поставимо себе на місце первісних людей: ми нічого не знаємо, але хочемо дізнатися, а засобів для цього немає, окрім власних відчуттів. Припустимо, що ми стоїмо посередині Кримського півострова, ідемо в один бік і бачимо, що земля закінчується і перед нами виникає безкрайній морський простір до горизонту, де небо з'єднується з водою. Ідемо в протилежний бік і бачимо подібну картину. Сонце, з'являючись в одній частині, повільно подорожує в піднебессі та зникає в іншій, а потім на нічному склепінні, густо всипаному дрібними світилами, світить нічне й холодне Сонце. Що ми скажемо з цього приводу? Напевно, Земля — це плаский диск, що знаходиться на поверхні безкрайньої води, уміщений у величезну сферу небесних світил, що постійно рухаються в одному напрямку й обертаються то в темних глибинах, то у світлому просторі над ним.

Первісні люди передавали своє сприйняття світу через наскельні малюнки, а також різні зображення на кістках. Деякі з них збереглися й до наших днів і можуть бути певним відображенням їхнього світогляду.

Тепер уявімо себе первісними мисливцями, усе життя яких проходить у полюванні на диких звірів. Ми бачимо на нічному небосхилі тоненький серп Місяця, що поступово перетворюється на повний. Інколи склепіння неба взагалі безмісячне, а вдень Місяць поступається Сонцю. Напевно, можна сказати, що Сонце полює за Місяцем, але Місяцю вдається заховатися, і тоді він стає повнотілим, після чого Сонце знову починає полювати за ним.

Як бачимо, одним із головних питань міфології є вчення про Початок. Людину завжди воно цікавило: звідки все почалося? Найдавніші міфи дають опис походження Космосу за аналогією з теологічним народженням. Давні арії вважали, що Космос виник завдяки шлюбу неба і землі. В уявленнях давніх китайців із безформного мороку з'явилися дві сили: чоловіча — ян, що управляла небом, та жіноча — інь, що поряdkувала на землі.

У давніх єгиптян, життя яких було пов'язане з Нілом, Сонце — це бог Амон-Ра, який пливе по небесній річці в золотому човні. В античному світі популярним засобом пересування була колісниця, тож у грецькій міфології Сонце — це бог Геліос, який мчить небом у золотій колісниці, запряженій вогненними кіньми.

А як не порівняти людську радість, сміх, щастя з розквітлою весняною природою, ласкавим сонцем, блакит-

ним небом і співом пташок, а печаль, смуток і сльози — з природою пізньої осені: падолистом, сірими хмарами та осіннім дощем? Давні греки вважали, що володар підземного царства Аїд викрав у богині родючості Деметри прекрасну дочку Персефону, а верховний бог Зевс, щоб нікого не образити, вирішив: одну частину року Персефона житиме під землею з Аїдом, а іншу — з матір'ю Деметрою на землі. Коли Персефона вирушає до Аїда, Деметра засмучується і природа в'яне, а коли повертається — усе довкола радіє і розцвітає.

Як бачимо, на зорі цивілізації люди пояснювали навколишній світ через своє світосприйняття, на яке впливали рід занять, спосіб життя і відчуття. Людина тим самим стверджувала, що довкілля таке ж, як і вона. Впливаючи на зовнішній світ, людина наділяла його рисами свого характеру. Згідно з її уявленнями, усе живе, так само як і вона, відчуває і має подібні заняття. На рівні міфологічної свідомості людина не лише не відокремлює себе від світу і не протиставляє себе йому, а, навпаки, ототожнює себе з ним, а світ із собою. Людина і світ — це нероздільне ціле. А якщо людина єдина зі світом, то чи треба його пізнавати? Якщо вона і світ — одне ціле, значить людина вже все знає про світ, проте не усвідомлює свого знання. Отримуємо парадокс: людина все знає про світ, але не відає про це. Таке незнання-знання і є головною особливістю міфологічного світобачення.

Було б неправильно вважати, що міфологічна свідомість — явище епохи, що давно минула. У сьогоденному житті ми сповна можемо спостерігати його. Дитина від народження і приблизно до трьох років перебуває в міфологічному просторі. Придивіться до неї уважно: вона не виокремлює себе зі світу, вважаючи, що все навколишнє таке ж, як вона сама. Якщо немовля вдарилося, наприклад, об стіл, воно стукає по ньому, караючи за заподіяний біль, щоб столу також

було боляче і він ніколи більше не ображав його. На дитячих малюнках можна побачити неживі квіти з усміхненими обличчями, а дівчинка-веселка поливає нашу планету. Усе довкола дитини живе і відчуває, усе одухотворене так само, як для первісної людини одухотвореним є навколишній світ. **Перенесення людиною своїх якостей на довкілля називається антропоморфізмом, тобто надання зовнішньому світу людських рис.**

Ми думаємо, що діти наївні й нічого не розуміють. Однак, перебуваючи в гармонії зі світом, вони знають про нього дуже багато, але на своєму особливому, первісному, міфологічному рівні. Які істини Всесвіту та які глибини знань були доступні давнім людям, а нині — немовлятам? Наше порівняння не безпідставне, адже людський ембріон (зародок дитини) за дев'ять внутрішньоутробних місяців повторює майже декілька мільярдів років еволюції всього живого на Землі. То чи не може дитина за перші три роки свого життя повторити декілька тисячоліть первісності?

У віковій психології трилітній вік вважається кризовим. Його часто називають другим народженням. У цей період дитина починає розуміти, що світ довкола неї інший, він неживий і чужий. У цьому віці вона вперше починає вживати слово «Я», тобто виокремлює себе зі світу, утрачає свою первинну з ним єдність, виходить з міфологічної свідомості й поступово стає схожою на дорослих.

Первісна людина в міру свого історичного дорослішання також почала розуміти, що є розумною істотою. Вона не лише виокремлювала себе від світу, а й протиставила себе йому. Коли людина виокремилася з нього, то стала **суб'єктом** (носієм діяльності, свідомою істотою, яка пізнає), а все, що знаходиться поза людиною, стало **об'єктом** (тобто тим, на що спрямована діяльність), що спричинило виникнення пізнання як прагнення людини повернутися назад — до об'єкта, до єдності зі світом. Одного разу, виокремившись зі світу, людина вже не може повернутися до втраченої цілісності. Тепер, марно прагнучи досягнути зовнішній світ, людина признається собі, що нічого про нього не знає. Вона прекрасно це розуміє. Виходить новий парадокс: знання—незнання. Так завершилася міфологічна стадія пізнання світу.

Отже, у первісності людина є цілісною зі світом, а тому все (на своєму рівні) про нього знає, але не усвідомлює цього (незнання—знання). В епоху цивілізації людина існує немов за межами світу, з іншого боку, стаючи суб'єктом, що пізнає, а відтак — нічого про нього не знає, але усвідомлює цей факт (знання—незнання). Перед нами вічний сюжет: коли ми там — не знаємо; коли ж знаємо — то вже не там, що спостерігається на різних рівнях і в найрізноманітніших сферах.

Наприклад, у будь-якому людському житті трапляються прикрі епізоди, про які з плином часу ми думаємо приблизно так: «Ось тепер я знаю, що мені потрібно було тоді зробити або сказати, мене б, нинішнього, у ту давню ситуацію, я б тепер не помилився». Справа в тому, що повернутися в минуле неможливо. Коли ми були в ньому, то не знали, що потрібно зробити. Тепер, коли воно далеко позаду, робимо нові помилки. Однак кажуть: дурні вчаться на своїх помилках, розумні — на чужих, а мудрі їх не допускають. Проте життя на відміну від висловлювань набагато складніше, але вони є тією тисячолітньою мудрістю, яку ми прагнемо зрозуміти, вивчаючи історію філософії.

З

апитання і
завдання

1. Як співвідносяться філософія та історія філософії? Чи згодні ви з твердженням, що починати вивчати філософію необхідно з історії філософії? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Яку роль відіграли міфи в житті первісної людини? Що таке *міфологія*? Як ви розумієте *антропоморфізм*?
3. Поясніть вислів: «*Людина стала суб'єктом світу*».
4. Знайдіть ілюстрацію з малюнком первісних людей та розкажіть про уявлення первісної людини.
5. У чому відмінність між поняттями *незнання–знання* і *знання–незнання*?
6. Прочитайте фрагмент давнього міфу та спробуйте розказати про філософські погляди народу, якому він належить.
7. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з роботи Е. Кассирера «Міф та релігія» і проаналізуйте, як у сучасній антропології визначається «світ міфу».

З

апам'ятайте

Філософія, світогляд, міфологія, наука, релігія, лобомудріє, сенс життя, суб'єкт, об'єкт.

У

загальнення

Філософія — це наука про найбільш загальні та універсальні питання, спрямовані на пошук вищого начала й сенсу буття.

Філософствування людей упродовж останніх трьох тисяч років і все, що ввійшло до скарбниці філософської думки, називається історією філософії.

Колискою філософії є міфологія та релігія.

Розділ II
СХІДНА ФІЛОСОФІЯ

Тисячі шляхів ведуть до істини,
і всі вони істинні.

Давньоіндійська мудрість

§ 3. Мудрість ведичної ночі. Давня індійська філософія

Уважається, що відлік історії сучасної цивілізації розпочався приблизно 10 тис. років тому на території Стародавнього Сходу, яка охоплювала величезний регіон від Єгипту до Японії. Основою світогляду давніх цивілізацій є поєднання релігійних вірувань і філософських поглядів. Давньосхідні вчення досить часто називають *релігійно-філософськими*, оскільки філософія тоді ще не виокремилася в самостійне вчення. Найвідомішими є філософсько-релігійні погляди народів, які населяли Стародавню Індію та Китай.

Витоки індійської філософії потрібно шукати в глибинах сивої давнини. Її символом є індійський мудрець як усамітнена, самодостатня, поміркована, заглиблена у свій внутрішній світ особистість. Філософствуючи, індійський мудрець спирався на філософію як на дійсне знання, разом із тим не заперечував релігії та міфології. Давня індійська філософія була тісно пов'язана з міфологією та релігією. Упродовж тривалого часу її ототожнювали з Ведами. У перекладі зі санскриту (староіндійської мови) слово «веди» означає «відання» або «священне знання». Веди — священні книги аріїв, які завоювали Індію в середині II тис. до н. е. Окремі дослідники вважають аріїв давніми предками слов'ян, зокрема українців. Період їхнього

панування на території Індії тривав до середини I тис. до н. е. і ввійшов в історію під назвою *ведична ніч*. Завдяки Ведам індійську філософію вважають найдавнішою у світі, адже ці священні книги — найдавніші з відомих нам пам'яток духовної культури людей.

Література Вед створювалася тривалий час, найдавніші й основні її пам'ятки датуються приблизно середи-

ною II тис. до н. е. Згодом з'явилися численні коментарі до головних Книг (Вед). Давньоіндійська філософія — *даршана* (огляд, бачення світу) — виникла в VI–V ст. до н. е. Вважають, що її зв'язок з Ведами за своєю сутністю є запереченням привнесеного в Індію ведичного міфу, оформленого як коментарі до Вед.

Філософські книжки того часу написані в жанрі, який дістав назву *сутра*, що перекладається «як нитка, на яку нанизані намистини». Сутра була лаконічною та легкою для запам'ятовування думкою про світ, яка могла висловлюватися декількома словами. Пізніше сутри доповнили різними коментарями — *бхашья*, які відображали філософське знання.

У давній індійській філософії вважалося, що незнання породжує страждання. Тому засоби отримання знання для давньоіндійських мудреців мали велике значення. Кожен мудрець мав своє бачення світу, що створювало досить різнобарвну філософську палітру. Одні мудреці намагалися збагнути існуючий світ, інші — неіснуючий, що міг відкритися лише гуру — мудрому вчителю.

Мудреці-філософи вважали, що страждання людини, яким, на їхнє переконання, є життя, припиняється зі звільненням від власної *карми* (із санскриту — «дія») — закону, що визначає людське життя. Людина має прагнути досягти спокою за його межами. При цьому звільнитися від карми можна лише за умови досконалої поведінки (дотримання певних етичних норм). Таке трактування людського життя підтримували не всі давньоіндійські мудреці. Були й такі, які пропонували людям сповна втішатися його принадами.

Такий вигляд має загальна реконструкція історії найдавнішої індійської філософії.

Давня індійська філософія вирізняється багатоманітністю відповідей на питання щодо походження світу та буття людини в ньому.

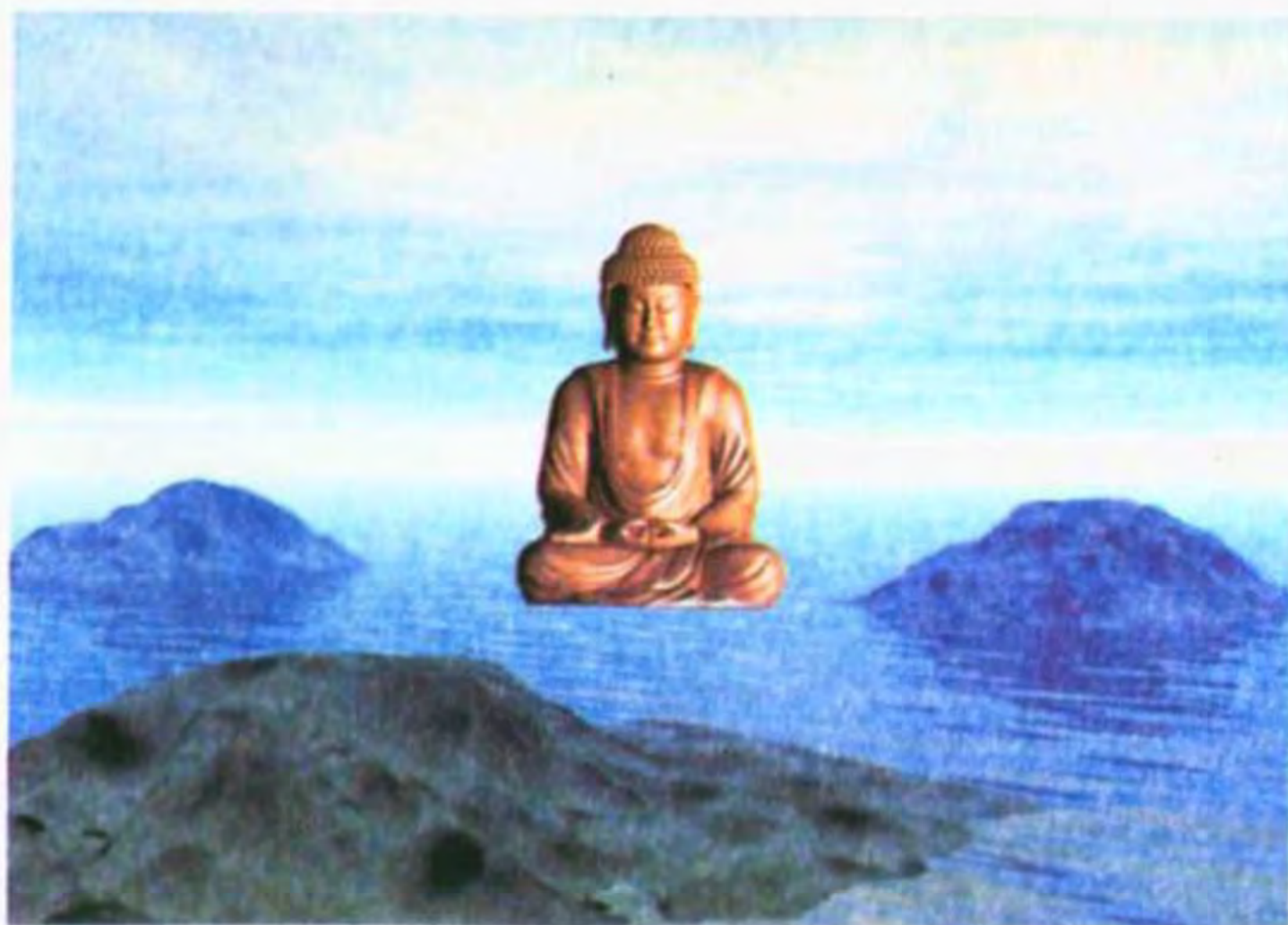
За ставленням давніх індійських мудреців до Вед в історії філософії їх поділили на дві групи. Філософії-даршани, які отримали назву *астика*, підтримували сакральність (священність) Вед. А інший напрям даршан — *настика* — протилежну позицію. Не визнаючи сакральності Вед, представники цих філософій мали власний погляд на світ, людину та авторитети або ж не визнавали ніяких авторитетів. Кожен із цих напрямів у свою чергу поділявся на декілька даршан. Філософія-даршана засновувалася одним із гуру, який мав власних учнів, сутри — короткі висловлювання, що відображали його погляди, у яких він пропонував шлях звільнення від карми. Одним із таких мудреців був **Капіла** (не пізніше VII ст. до н. е.). Його філософія-даршана мала назву *санкх'я* («та, що вказує на першоджерело»).

Вона належала до групи, що визнавала сакральність Вед і у якій світ складається з двох протилежних частин — пракриті та пуруша.

Пракриті — це першопочаток, праматерія, що стала основою творення світу й наділена трьома якостями — світлим (саатва) і темним (тамас) початками та енергією (раджас). Ці три якості стихійно пов'язані між собою, мають властивість впливати на розвиток і саморозвиток. Цікаво, що людина також наділена цими якостями, які перебувають у природній суперечливій єдності «не-Я», впливають на її характер.

Пуруша — абсолютна свідомість, або «абсолютне Я», що має сенс лише разом із першопочатком — пракриті. Абсолютна свідомість покликана освітити шлях розвитку для праматерії, що починається із зародка Всесвіту, проходить усі стадії та повертається до себе. Процес звільнення Капіла вбачав в отриманні знання, що відбувається завдяки освіті та пізнанню «Я» та «не-Я».

Інший гуру, **Патанджалі** (II ст. до н. е.), який також підтримував сакральність Вед, узагальнив і доопрацював погляди індійських аскетів — **йогів**, а також указав на ті практичні вправи, котрі не знайшли відображення в поглядах Капіли. Слово «йога» досить поширене й нині, воно перекладається як «зв'язувати», «тримати». Мистецтвом йоги захоплюється чимало наших сучасників. У давні часи йога-даршана трактувалася як «переживання святості», «приборкання почуттів». Йога Патанджалі складається з восьми вправ, що мають виняткове значення для звільнення людини. Вони покликані допомогти їй наблизитися до розуму як до засобу бачення Всесвіту. Вправи — це наше ставлення до оточення; наше ставлення до себе;

керування тілом; правильне дихання; обмеження наших почуттів; здатність спрямовувати свій розум; розвивати нашу взаємодію з тим, що ми прагнемо зрозуміти, а також здатність поєднуватися з об'єктом. Через кількість вправ цю філософію-даршану називають *восьмичастинною*.

Ще дві філософії-даршани також визнавали сакральність Вед — *ньяя-даршана* та *даршана-вайшешика*.

Філософія *ньяя* в перекладі означає «правило», «підґрунтя», «канон», «аналіз» тощо. В цій філософській системі розум постає немовби дзеркалом очей, він відкривається різними формами мислення. Через це *ньяя-даршана* дає ґрунтовні знання про форми мислення, чим є близькою до **логіки — науки про закономірності мислення**. Послідовники цієї філософії проводили диспути, що слугували утвердженню їхніх поглядів. Окрім того, участь у диспутах потребувала володіння ораторським мистецтвом і знання риторики.

Великого значення в цій філософії надавалося пізнанню, що поділялося на достовірне та недостовірне. У визначенні достовірного та недостовірного пізнання велике значення мали пам'ять, сумнів, помилка, гіпотетичний аргумент, порівняння істинного й хибного знання, критерій істини знання, яким уважався успіх у досягненні мети. Хибне ж знання, як уважали представники цієї даршани, призводить до невдач і розчарувань. Особливий інтерес має вчення *ньяї-даршани* про сприйняття та розумові висновки.

Філософи *ньяї-даршани* вважали творцем світу Бога. Творення світу, на їхнє переконання, відбувалося з вічних атомів простору, часу, ефіру, розуму та душ. Світ створений Богом для того, щоб кожна душа насолоджувалася або страждала. Це залежало від того, як вона жила та якою була її поведінка. Індивіди не можуть бути творцями світу, оскільки мають обмежені знання і силу, а самі вони створені заради блага всіх живих істот. Кожен індивід наділений свободою діяти відповідно до добрих або злих намірів, що дає їм відповідно щастя або нещастя. Проте під мудрим божественним керівництвом рано чи пізно вони можуть досягти істинного пізнання самих себе та світу, що звільнить їх від страждань.

Філософія *даршана-вайшешика* була заснована мудрецем **Улука**, на прізвисько **Канада** (бл. III ст. до н. е.), у перекладі — «той, хто поїдає зерна». Ідеться не про зерна в прямому розумінні, а про найменші часточки — атоми. Філософ розглядав світ через призму семи категорій — субстанція, якість, дія, усезагальність, особливість, присутність і небуття. Субстанція також поділяється на *фізичні елементи* — земля, вода, вогонь, повітря та *психічні* — розум і душа. Окрім них, є ефір, простір і час, що не відносяться до фізичних і психічних

елементів, але мають велике значення для світобудови. Всі елементи в цій системі взаємодіють між собою. Канада надавав велике значення таким субстанціям, як дія та якість. Однак найбільше уваги він приділяв категорії особливості, тому що виокремлював, підкреслював характерність, специфіку людини або речей як вічних сутностей світу. Мовою санскриту особливість — це *вішеша*, що і дало назву філософії *вайшешика*. У даршані-вайшешиці значна роль належить категорії небуття. Якщо є різниця між речами, значить вони перебувають у небутті. Інакшість речі — це її небуття. Як і в ньяї-даршані, звільнення індивідуальної душі відбувається під мудрим керівництвом Бога.

Першою спробою філософського осмислення релігійного змісту Вед були *упанішади*, на яких і базується значний пласт індійської філософії. В упанішадах є сюжет, який узятो за основу цієї самобутньої філософії. Всесвіт, — зазначається в упанішадах, — це брахман, тобто ідеальний, духовний або розумний світовий початок — Бог. Різні народи мали своє уявлення про Бога.

Якщо Бог постає творцем світу, який стоїть поза світом або над світом, то таке переконання називається теїзмом (від грец. *theos* — Бог). У теїзмі Бог — це особистий початок (оскільки існує у вигляді особи), а тому досить часто називається особистим Богом. Проте теїзм з'явився лише на рубежі античності та середньовіччя, а в давнину уявлення про Бога було іншим. Уважалося, що все, що оточує нас, — це і є Бог, тому Бог і світ тотожні. **Бог утілений у Всесвіті, Він скрізь, а тому ніде конкретно, Він не поза світом, а всередині нього, оскільки Він і є світ.** Такий Бог називається безособовим, оскільки Бог і Всесвіт — одне і те ж. Зрозуміло, що в цьому випадку не було творіння, а світ, який є безконечним божеством, існує вічно, нізвідки не взявся і нікуди не може подітися. **Це переконання називається пантеїзмом** (від грец. *pant* — усе і *theos* — Бог, тобто всебожжя). Через стадію пантеїзму пройшли багато давніх народів. Теїзм і пантеїзм є варіантами **монотеїзму** (від грец. *monos* — один і *theos* — Бог) — уявлення, за яким існує лише один Бог (особистий або безособовий). Проте монотеїзму історично передував **політеїзм** (від грец. *poly* — багато і *theos* — Бог) — уявлення, за яким існує багато богів. Причому вони могли уявлятися у вигляді тварин, тобто бути **зооморфними** (від грец. *zōon* — тварина і *morphē* — вигляд, форма) або **антропоморфними** (від грец. *anthrōpos* — людина і *morphē* — вигляд, форма). Монотеїзм є розвиненішою формою релігійних уявлень і відповідає вищому рівню історичного розвитку. Крім того, монотеїстичні переконання ближчі до філософії, аніж політеїстичні, а точніше — у монотеїзмі міститься більше елементів філософії, аніж у політеїзмі. З цієї

причини філософія приділяє значно більше уваги монотеїзму, що існує у вигляді теїзму і пантеїзму.

Індійський **брахман** постає як безособовий початок, пантеїстичне божество. Брахман — це весь світ.

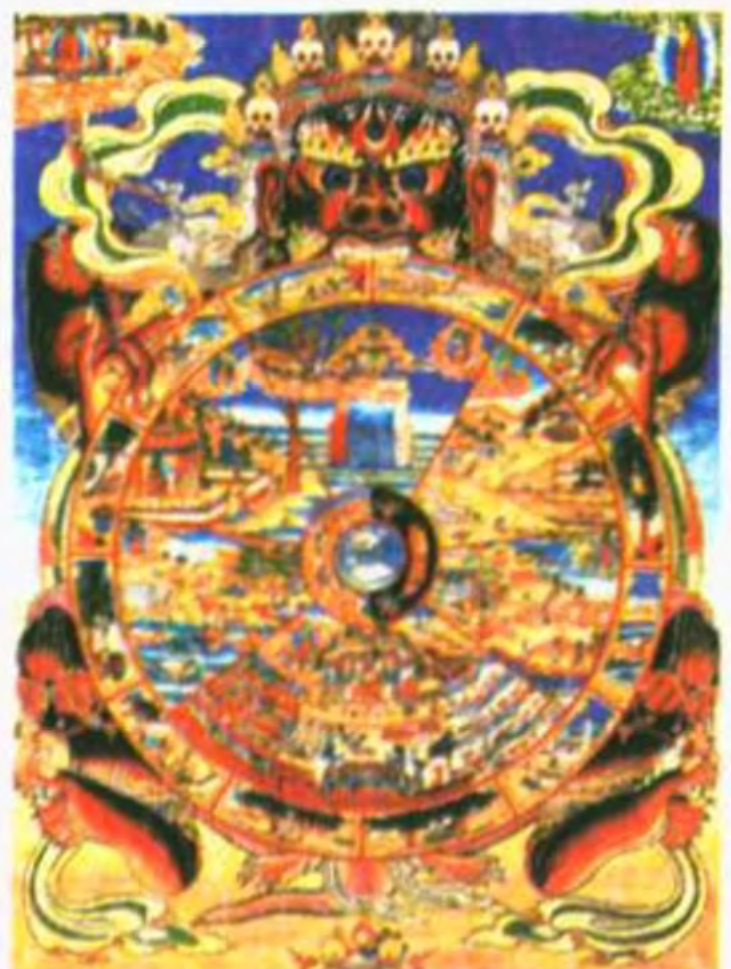
Індивідуальна людська душа — це **атман**, який є часткою брахмана і тому повинен перебувати в єдності з ним. Проте душа не перебуває в єдності з брахманом, оскільки постійно відокремлюється від нього й існує в якомусь фізичному тілі. Вірніше, атман відокремлюється від брахмана, тобто частка цілого відділяється від нього і стає чимось конкретним, індивідуальним, стає

атманом і водночас з'являється у вигляді рослини, тварини або людини. Поки це фізичне тіло живе, у ньому живе і душа — атман; коли тіло вмирає, атману треба було б повернутися до брахмана і злитися з ним, стати ним і перестати бути атманом. Проте цього не відбувається, і душа (атман) вселяється в інше тіло, коли гине і воно, атман починає жити в новому тілі — і так постійно.

Це вічне народження називається сансарою (колесо перероджень). У яке тіло вселитися (народитися) наступного разу вирішується відповідно до закону — **карми**: якщо одне життя було поганим, наступне буде кращим і навпаки. Будь-яке фізичне і тілесне життя погане, адже тіло народжується і вмирає, а за життя воно зазнає різних страждань, незалежно від того, чиє це тіло — рослини, тварини або людини. Саме тому після чергової смерті найкраще з'єднатися з брахманом і більше не народжуватися на землі, не зазнавати відтоді ні народження, ні смерті, ні тілесних страждань. Якщо атман з'єднається з брахманом, він перестане бути індивідуальною часткою, але стане брахманом, тобто всім, оскільки зливається з ним. Це можна пояснити таким прикладом: якщо сіль покласти в склянку з водою, вона розчиниться, але тоді стає сутністю води,

Брахман

Колесо перероджень

тобто, зникнувши, перетвориться на щось набагато більше, ніж була спочатку. Так само й атман, утративши свою індивідуальність, стане непомірно великим, дорівнюватиме брахману, помирає назавжди й перестає народжуватися на землі. З'єднавшись із брахманом, атман тим самим народиться назавжди і житиме вічно, бо брахман — вічний. Однак наша душа міцно прив'язана до сансари, і після чергової смерті ми знову народжуємося для того, щоб із часом знову померти. Заповітна мрія давнього індуса — не народитися більше, померти остаточно для того, щоб народитися навіки і, переставши бути собою, стати всім. **Повернення до брахмана називається нірваною.** Проте як її досягти?

Людина народжується знову через те, що сприймає себе як конкретну одиницю, індивідуальність «Я». Вона себе виокремлює, індивідуалізує, а тому постійно живе в конкретному «Я»-тілі. Тільки відмова від власної індивідуальності та втрата себе через приєднання до цілого — брахмана, тобто всього світу, відмова від власного «Я» та перетворення на елемент цілого, розуміння, що мене як такого немає, а є лише весь Всесвіт, а «Я» — розчиняється в ньому, і відкриває шлях до нірвани. І як тільки людина це зрозуміє та усвідомить, вона відірветься від сансари, звільниться від пут карми й зануриться в нірвану, тобто, померши черговий раз, більше не народиться на землі й стане частинкою неосяжного і вічного світу. Важко відмовитися від індивідуальної свідомості, важко перестати бути собою, майже неможливо повірити в те, що мене насправді немає, що немає жодного мого «Я», але лише так можна перемогти злу долю постійних перероджень і знайти життя безкінечне й досконале без народжень, смертей і страждань, — уважали давньоіндійські мудреці, прихильники Вед.

Завдання і питання

1. Чому світоглядні вчення Стародавнього Сходу називають *релігійно-філософськими*?
2. Який період індійської філософії має назву *ведична ніч*? Що таке *Веди*?
3. Що в давній індійській філософії називали *сутрою* і *кармою*?
4. Що було взято за основу поділу індійської філософії?
5. Порівняйте філософії-даршани — *санкх'я*, *йога*, *ньяя* та *вайшешика*, визначивши подібні й відмінні риси.
6. Що таке *Веди* й *упанішади*? Яку роль відіграли упанішади у формуванні індійської філософії?
7. Що таке *теїзм* і *пантеїзм*?

8. Розкрийте зміст і взаємозв'язок основних понять індійської філософії: *брахман, атман, карма, сансара*.
9. Що означає поняття *нірвана* в індійській філософії? У чому полягають труднощі досягнення нірвани в уявленні давніх індійців?
10. **Філософська класика.** Прокоментуйте такий фрагмент з упанішад: «Як проточні ріки зникають у морі, утрачаючи ім'я й подобу, так знаючий (мудрець), відокремлений від імені і подоби, приходить до божественної Пуруші, що вище високого».

§ 4. Настика — заперечення сакральності Вед

Як ми вже знаємо, окрім ведичної філософії, в Індії існував філософський напрям *настика*, що заперечував сакральність Вед. До нього належать: джайнізм, чарвака-локаята, веданта-міманса і буддизм.

Засновниками *джайнізму* вважають 24 мудрих першопредків, котрі завдяки власним зусиллям досягли всезнання й стали переможцями карми. Відповідно до їхнього вчення, шлях звільнення від страждань має *три перлини* — правильна віра як повага до істини, досконале знання як основа правильної віри й правильна поведінка.

Джайни розробили оригінальне вчення про живу та неживу субстанцію. Жива субстанція — це душа, а нежива — фізичний світ, у якому живуть душі. Усі душі мають різні ступені свідомості. Досконалі душі належать до вищого класу, вони стали вічними і можуть пізнавати світ. Недосконалі душі — нижчий клас, вони мають свідомість, але на найнижчому рівні розвитку (дотику). Недосконалі душі живуть у землі, воді, вогні, повітрі і в рослинах. Між ними існують душі мурашок, бджіл і людей. Душа наділена здатністю пізнавати навколишній світ, відчувати насолоду та страждання. Душа є вічною, вона може змінюватися й набувати форму тіл, у яких живе.

Третя перлина джайнізму — правильна поведінка — дає змогу звільнитися від карм, які приносять страждання. Правильна поведінка передбачає дотримання п'яти заповідей: неспотворення, або збереження життя (краще сидіти і постувати,

Джайнізм

Чарвака-локаятя:
«Насолоджуйся життям,
поки живий!»

аніж ходити і тим самим знищувати комашок); правдивість; не вкради; утримання від спокуси; утримання від уподобань до чуттєвих об'єктів.

Мудреці-джайни вірили, що життя — це страждання, а тому його метою має бути звільнення від страждання. Найкращий спосіб — вести аскетичний спосіб життя та нічого не робити. Джайни не визнавали творця світу, оскільки Всесвіт існує сам по собі. Боги існують, але вони подібні до людей. Джайни визнавали всіх богів, мудреців і демонів індійської міфології. Джайнізм став одним із релігійних вірувань.

У VII–VI ст. до н. е. виникла філософія **чарвака-локаятя** — учення, що визнає тільки цей світ. Його суть розкриває гасло: «Насолоджуйся

життям, поки живий!» Як бачимо, ця даршана була далекою від визнання сакральності Вед, а наведене гасло вказує на матеріалістичне підґрунтя цієї філософії. Філософи чарваки-локаятя повністю заперечували існування Бога, карми та відплати за гріхи. Вони критикували Веди, джайнізм і брахманізм.

Висловлюючи переконання бідних верств населення, представники цієї філософії були ревними поборниками справедливості та кращих умов життя. В основі їхньої світоглядної концепції — світ, що складається з чотирьох елементів, з яких виникли всі предмети і явища: матеріальні та духовні — повітря, вогонь, вода і земля. Душа не існує без тіла, а смерть людини означає одночасне руйнування тіла, свідомості та душі. Єдиним джерелом пізнання філософи чарваки-локаятя визнавали сприйняття реального світу. Їхня мораль зводилася до пошуку насолоди. Відповідно добрим вчинком є той, що приносить якнайбільше насолоди, а поганим — той, що спричиняє страждання.

Іншу концепцію мала філософія **веданта-міманса**. Історики філософії вважають веданту-мімансу автентичною філософією індійського народу.

Філософія веданти пройшла тривалий шлях розвитку, а її успіх пояснюється тим, що вона вперше в історії індійської філософії зрозуміла істинного мудреця в образі індійського народу. Відповідь

на питання про сенс страждання індійського народу і кожної особистості стала головним змістом філософської концепції веданти. Шукання ворогів та енергії для їх подолання — засадничий принцип індійської філософії веданти.

Своїми витокami веданта вважає даршану-мімансу, звідки і пішла назва **веданта-міманса**. Для міманси та веданти вчення сакральних текстів є «коренями» усілякого людського знання. Абсолютом у цій філософії вважається брахман-атман як поєднання суперечностей.

Веданта-міманса мала багато спільного з філософією буддизму, хоча й чинила йому опір.

Веданта-міманса

З

апитання і
авдання

1. У чому особливість філософського напрямку *настика*? Які філософії об'єднані цим напрямом?
2. Розкрийте три перлини джайнізму.
3. Чим вирізняється філософія чарвака-локаята від джайнізму?
4. Чому філософія веданта-міманса вважається філософією індійського народу?

§ 5. Чотири істини буддизму

Однією з найвідоміших неведичних індійських філософій є **буддизм** (від санскр. *Будда* — пробуджений, або просвітлений). Створення цього вчення пов'язане з легендою про принца, на ім'я **Сіддхартха Гаутама** (583–483 рр. до н. е.). Він був сином правителя провінції Капілаваста (південна частина Непалу). Згідно з легендою, батьку Гаутама було відкрито пророцтво: коли син виросте, то стане мудрецем і ченцем-аскетом у тому випадку, якщо побачить стару, хвору та убогу людину.

Батько, намагаючись відмежувати сина від реального життя, створив для нього ідеальний світ. Гаутама жив у розкішному палаці, оточеному прекрасним садом, у якому росли незвичайно красиві квіти й дерева, гуляли екзотичні тварини, лунав чарівний спів птахів, текли прозорі струмки з дивовижними рибами і били, сяючи в сонячному промінні, прекрасні фонтани. Гаутама був молодий, здоровий і багатий. Він жив безтурботно й щасливо, гуляючи в райському саду та милуючись квітучою природою. Його палац і сад були ізольовані від усього зовнішнього світу, він його ніколи не бачив і не знав. Гаутамі здавалося, що його молодість, здоров'я і багатство вічні й незмінні, а щастя — нескінченне.

Одного дня, гуляючи в саду, принц підійшов до самого його краю, переліз через високу огорожу й вирішив подивитися, що існує за межами його прекрасного світу. По дорозі він зустрів сивого

Народження Будди

старця з обличчям, порізаним глибокими зморшками, і зрозумів, що молодість його не вічна і він сам коли-небудь стане таким же старцем — слабким і безпорадним. Потім він зустрів людину, яка мучилася важкою хворобою, усе її тіло було покрите жахливими виразками. Гаутама зрозумів, що здоров'я його також не вічне. Потім побачив жебрака в брудному дранті, який простягував до нього кістляву руку за подаянням, і зрозумів, що він теж міг би бути жебраком і терпіти жалюгідне існування, випрошуючи милостиню. Адже багатство не вічне — сьогодні воно є, але немає жодної гарантії, що і завтра він буде так само багатий. Крім того,

Йому просто пощастило народитися в багатих батьків, але ж він міг би бути і сином бідняка. Живучи безтурботно у своєму саду і вважаючи життя прекрасним, Гаутама глибоко помилявся, оскільки не бачив, яким нещасним і сумним воно може бути. Лише в його маленькому, закритому від світу куточку воно гарне, а за його межами — зовсім інакше. Адже лише тепер — і причому випадково, не за свої заслуги — він молодий, здоровий і багатий, але цілком міг би бути старим, хворим і убогим. Печалі в житті трапляються набагато частіше, аніж радощі, а щастя, немов чорний лебідь, — рідкісний птах на землі. Життя, зрозумів Гаутама, наповнене стражданнями й нещастями.

Принц обдумав усе це і відкрив істину, яка осяяла його. Він став просвітленим, або **Буддою**. Цю істину він узяв за основу вчення, яке незабаром стало знаменитим і знайшло багато прибічників.

Якщо абстрагуватися від легенди, можемо дізнатися, що Будда пройшов довгий шлях навчання. Він ретельно вивчав усі відомі на той час філософські погляди й запропонував відмовитися від пошуку відповідей на запитання: чи вічним є світ? Як співвідносяться душа і тіло? Чи є безсмертним той, хто пізнав істину? Запропонована Буддою істинна поведінка ґрунтувалася на чотирьох основних істинах, восьмискладовому шляху звільнення, законі взаємного виникнення та трьох засадничих характеристиках буття — несталості, безособистісності та незадоволеності.

Символічна схема буддизму

Насамперед нам необхідно спробувати зрозуміти чотири буддистські істини. **Перша істина** — про страждання — стверджує, що життя — це *страждання*, а тому — зло. Яка людина скаже, що життя її щасливе і що в неї все так, як їй хотілося б, а не навпаки? Важко знайти щасливця, кожен із людей чимось невдоволений, засмучений, ображений, зазнає швидше страждання, аніж радощів, а якщо вони є, то печалей, невлаштованості, незадоволення все одно більше.

Друга істина — про причини страждання — є відповіддю на запитання: у чому причина людського страждання й нещасного життя? Ця причина полягає в постійному прагненні людини до чогось, що розуміється дуже широко й називається в буддизмі *прагненням*. Людина завжди прагне до чогось, має певні бажання і хоче їх реалізувати, визначаючи в думках коло бажань, а потім коло можливостей. Можливості виявляться меншими від бажань і розміщуватимуться всередині них. Не дивно, що людина хоче завжди більшого й кращого. Оскільки можливості не збігаються з бажаннями, вона збільшує свої можливості, удосконалює себе, щоб досягти бажаного, ставить перед собою цілі й прагне до них, і тому все її життя — боротьба та напруження. Проте як тільки людина досягає того, чого хотіла, як тільки коло можливостей збіглося з колом бажань, тоді в неї з'являються нові цілі, вона знову чогось прагне і, головне, знову страждає від того, що бажане не збігається з дійсним.

Отже, бажання людини — це горизонт, що нестримно віддаляється, а її життя — постійна гонитва за нездійсненим і неможливим — через що і є стражданням: люди хочуть отримати те, що отримати не можна.

Знайома кожному з дитинства прекрасна пушкінська казка про рибалку і рибку: як тільки чергове бажання старої виконувалося, вона негайно хотіла більшого, а в результаті опинилася біля розбитого корита.

До такого ж сумного кінця приходить і гонитва людини за ефемерним горизонтом бажань. Щодня вона живе, готуючись до якогось завтра, у якому нарешті реалізуються її цілі й настане бажане, почнеться справжнє життя. Проте настає завтра, а людина витрачає його на підготовку вже до іншого завтра, вважаючи, що там-то, напевно, настане щастя. Так проходить життя, мов за чернеткою: людина до чогось готується і чогось чекає, а в результаті виявляється, що чистовика життя не буде, що завтра не настане й для майбутнього вже немає часу.

Французький письменник А. Франс в оповіданні «Сад Епікура» писав: «Мені ще не було десяти, я вчився в дев'ятому класі (мається на увазі зворотний рахунок. — *Авт.*), коли наш викладач пан Грепіне

прочитав нам на уроці байку “Чоловік і Геній”. Але я пам’ятаю її, немов це було вчора.

Геній дав дитині клубок ниток і сказав: “Це нитка твого життя, візьми її. Коли захочеш, щоб час минав швидше, потягни за нитку: дні твої минатимуть швидше або повільніше, дивлячись на те, з якою швидкістю ти розмотуватимеш клубок. Якщо до нього не доторкатишся, життя твоє стоятиме на місці”.

Хлопець узяв клубок, став смикати нитку — спочатку для того, щоб стати дорослим, потім, щоб одружитися з дівчиною, яку полюбив, потім, щоб побачити, як вирости діти, щоб швидше досягти успіху, почетеї, заробити грошей, щоб скинути тягар турбот, щоб уникнути смутку, пов’язаних з віком недуг, нарешті — на жаль! — щоб покінчити з надокучливою старістю. Після приходу Генія він прожив на світі чотири місяці і шість днів».

Третя істина — про шляхи подолання страждань — стверджує, що *здолати страждання можна через усунення прагнення*, тобто постійного людського бажання чогось. Якщо марно гнатися за тим, що розширюється довкола бажань, збільшуючи при цьому коло можливостей, то чи не краще звузити коло бажань до кола можливостей. Адже можливості меншими не стануть, а обмежені бажання, що збігаються з можливостями, є довгоочікуваною гармонією людини із самою собою, припиненням боротьби, напруження і страждань. Крім того, вічне прагнення до більшого і кращого, гонитва за бажаннями приковує до колеса сансари й змушує народжуватися знову — для нового життя, нових прагнень і страждань.

Відмовляючись від своїх бажань, людина тим самим відмовляється від самої себе, утрачає індивідуальне «Я» і занурюється в нірвану, тобто вмирає назавсім для того, щоб жити вічно. Обмеження і знищення бажань є єдиним способом подолати зло земного стражденного життя й знайти вічність і щастя. — стверджує буддизм.

Усунення власних бажань називається аскетизмом і є шляхом правильного життя в буддистському вченні.

Четверта істина — про шлях до припинення страждань — стверджує, що правильна життєва дорога та, що веде до нірвани. Це серединний шлях, який керується трьома основними принципами — мудрістю, моральністю і зосередженістю. Серединний шлях складається з восьми ступенів і називається *восьмикладовим шляхом*. Перший ступінь — правильне розуміння (тобто пізнання чотирьох благородних істин). Другий ступінь — правильна поведінка, яка полягає в тому, щоб перетворити життя на світлі істини та проявляти співчуття до всіх живих істот. Третій ступінь є правильна мова, нехитра, правдива і дружня. Четвертий ступінь

передбачає правильну поведінку — утримання від неправильних дій. П'ятий ступінь — правильний спосіб життя, або отримання засобів для життя чесним шляхом. Шостий ступінь — правильні зусилля: постійне бажання підтримувати моральність (не шкодити живим істотам, не брати чужого, не перелюбствувати, не вести світських брехливих розмов, не вживати п'янки напої). Сьомий ступінь передбачає правильний напрям думок, тобто постійне утримання в пам'яті того факту, що світ мінливий. Восьмий ступінь є правильним зосередженням за допомогою чотирьох істин на шляху до нірвани.

Буддизм відхиляє життя, спрямоване на отримання насолод, але, з іншого боку, він заперечує і аскетизм як крайню форму заперечення всього людського, земного. Згідно з буддизмом, дотримуючись чотирьох благородних істин і восьмискладового шляху вдосконалення, людина здатна припинити свої страждання, зупинити сансару — колесо постійних життєвих перероджень — і вийти в простір нірвани — заспокоєння власного «Я».

Основна увага в буддизмі приділяється стану «просвітлення» через праведне життя та розуміння істини про вічну змінність усього існуючого.

Філософія буддизму дає можливість кожній людині усвідомити здатність індивідуального духовного зростання та удосконалення через дотримання послідовності проходження морально-етичних ступенів. Буддизм спрямований на активне практичне застосування та вирішення проблем людини в період її життя, а не колись на небесах. Вона спроможна впливати на перебіг подій свого життя. Спасіння людини — це її справа, а не бажання богів чи релігійних

Найвідоміший буддистський монастир
Китаю — Шаолінь

діячів. Буддизм сприяє формуванню в неї психології відповідальності за своє життя. Ця філософія, що стала релігією для мільйонів жителів нашої планети, культивує повагу до всіх людей та живих істот, урівноважує відносини особистості зі світом.

З

апитання і
авдання

1. У чому, на ваш погляд, полягає філософський сенс легенди про принца Гаутаму?
2. Чому земне життя, за вченнями буддистів, є постійним стражданням? Чи згодні ви з таким твердженням?
3. Що таке *сансара*? Як досягається стан *нірвани*?
4. Розкрийте зміст чотирьох благородних істин буддизму.
5. Як ви розумієте запропонований буддизмом серединний шлях?
6. У чому головна причина земних страждань з погляду буддизму?
7. У який спосіб учення буддизму пропонує позбутися страждань і печалей земного життя?

§ 6. Ін-Ян-ці. Філософія китайського народу

У центрі китайського села Ін-Янь, історія якого сягає глибини тисячоліть, є мальовниче озеро з однойменною назвою, що нагадує давній символ, у якому поєднуються дві взаємодіючі протилежності. Зображення символів ін-ян було досить поширеним і в трипільців, які жили на території України в VI–III тис. до н. е. Дослідники трипільської культури пов'язують ці символи із законом магії — протиставлення — оперування протилежними поняттями: верх — низ, холод — тепло, вогонь — вода, біле — чорне тощо. Поєднання протилежностей і є сакральним змістом символів ін-ян.

Ін-Ян-ці — одна з найстародавніших філософських доктрин Китаю, яка належала натурфілософській школі — прибічникам учення про ін і ян. У давньокитайській філософії ін-ян завжди зображують разом. Ці елементи один без одного втрачають своє значення. Кожен із них має логічний зв'язок один з одним, що передається крапкою протилежного кольору на тлі елементів знака. Ці два елементи створюють незмінний третій, містичний центр, названий у китайській філософії **ці**. В давній китайській цивілізації процеси світобудови та буття розглядалися як наслідок

Зображення інь-ян
у трипільській орнаменталі

взаємодії протилежностей інь-ян, які, так само як протилежні полюси магніту, тягнуться один до одного. Особливістю символів інь-ян є те, що вони врівноважують жіночий і чоловічий початки світобудови.

Філософія Ін-Ян-ці нагадує нам давню індійську філософію санх'я Капіли, у якій пракриті була наділена трьома якостями: світлим (саатва) і темним (тамас) початками та енергією (раджас).

Історія китайської філософії не має первісних джерел, які дали б можливість простежити найстародавнішу стадію

розробки цієї доктрини. Найбільш достовірні китайські свідчення пов'язують із «Книжкою змін» («І-цзин»), яка є однією з головних книжок «П'ятикнижжя» («У-цзин»). Однак дослідники не зводять доктрину лише до цього джерела, вважаючи, що вона має давніші джерела. Одним із можливих шляхів її сприйняття є тлумачення самих ієрогліфів інь та ян, які від початку виникнення мали своєрідний узагальнюючий сенс і не використовувалися в повсякденному мовленні. У дофілософські часи інь та ян уособлювали відповідно світло та тінь, упертість і податливість, чоловіче та жіноче начала.

Світобудова — це арена безкінечної боротьби цих протилежних початків. Така первісна «діалектика» китайської світобудови. Взаємодія інь та ян породжує п'ять елементів. У книжці «Шу-цзин» ідеться про те, що «перший початок — вода, другий — вогонь, третій — дерево, четвертий — метал, п'ятий — земля». З цих початків з'явилося все, що існує. В іншому варіанті: «Небо створило п'ять елементів». Тісний зв'язок, нерозрізненість фізичного та морального, природного та людського, характерний для міфологічного світогляду з його антропоморфізмом, коли, наприклад, землетрус пояснюється образою, нанесеною жінкою чоловіку (а не навпаки), зберігається і на початковому етапі зародження філософії. Разом із тим у ній зароджуються передфілософські уявлення про ці — первісну субстанцію, станом якої є інь і ян. Так, наприклад, у книжці «Цзо-жуань» названі такі шість станів ці: інь, ян, вітер, дощ, морок, світло. Сама ці набуває дві головні протилежні форми — легку та важку субстанції. Зароджується й уява про безособовий світовий закон — дао, що означає «шлях». Це і моральний, і космічний закони. Китайці знайшли дуже вдалу лаконічну форму, що відображає сутність

буття як боротьбу та єдність темного і світлого начала.

Невідомо, де вперше з'явилося символічне зображення інь та ян, про які згадуються в багатьох міфах, але потрібна була велика уява та глибинне розуміння основ світобудови, щоб вони набули такого глибокого символізму.

У процесі розвитку китайської філософської думки кожен із цих ієрогліфів набував різні значення. Інь розглядалося як негативне, пасивне, слабке та руйнуюче начало (відповідно — жіноче начало темряви, вологості, спокою); ян — позитивне, енергійне, активне, сильне, творче (відповідно — чоловіче начало світла, тепла, сухості та руху).

Первісною ж парою протилежностей, які знаходяться в підґрунті низки пов'язаних пар, є протилежність темряви та світла.

У стародавніх китайських текстах ієрогліф інь означає «північний схил вершини», тобто «темний» схил, а ієрогліф ян — «південний схил вершини», тобто «ясний» схил. Можна припустити, що вони використовувалися для позначення сонця, яке виходить з-за хмар і, навпаки, ховається в них, тобто доктрина Інь-Ян-ці була пов'язана зі спостереженнями за явищами природи, зокрема метеорологічними явищами тепла та холоду.

Розвиток цієї доктрини безпосередньо поєднав її з астрономічними спостереженнями за рухом небесних тіл, які вважалися причиною протилежних подій, що відбувалися в земній природі. Доктрина перетворилася на першопринцип створення стародавнього китайського календаря. Разом із тим китайські мудреці в давнину зіставляли й безпосередньо пов'язували природні явища з політичними подіями. Більше того, трактування світла й темряви в китайській стародавній думці було зосереджене не стільки на вияві протилежностей, скільки на вияві їх ритмічного чергування. Ритмічне ж чергування інь-ян було покладене в підґрунтя розгляду ритмічних сезонів, а також у розгляд ритмічної формули життя. Сучасні синологи вважають найбільш адекватним словом для характеристики доктрини Інь-Ян-ці слово «пульсація».

Інь та ян не просто співіснують, вони перебувають у постійній взаємодії — ці. Давньокитайська народна філософія вбачала рушієм світобудови наявність протилежностей та їх взаємодію.

Символи інь та ян

З

апитання і
авдання

1. Яке походження символів *інь* та *ян* вам відоме?
2. Як змінювалося значення символів *інь* та *ян* в історії китайської філософії?
3. Як пов'язана символіка з історією інь–ян України та Китаю?
4. У чому суть *ці*?
5. У чому полягає первісна діалектика китайської світобудови?
6. Чому взаємодія протилежностей уважалася основою світобудови?
7. У чому полягає зміст першопринципу створення китайського календаря?

§ 7. Лаоцзи. Осягнення шляху. Даосизм

Китайський філософ **Лаоцзи**, за переказами, народився в 604 р. до н. е., а прожив 160 або навіть 200 років.

За однією легендою, він здійснив самозародження, створивши тіло власної матері — нефритової діви, проникнув у її лоно у вигляді сонячної енергії (*ян*), акумульованої в п'ятибарвній перлині й пробув там 81 рік — звідки й походить його ім'я, що в перекладі означає «старе немовля» (хоча той же знак «цзи» можна перекласти і як «мудрець»).

Філософ жив за декілька століть до об'єднання Китаю, у період, коли існувала велика кількість стародавніх китайських держав. Він служив головним хранителем архіву (бібліотеки) царства Чжоу. Побачивши занепад держави та зневірившись у своєму оточенні, Лаоцзи пішов у відставку. На прохання начальника прикордонної застави перед тим, як назавжди виїхати з Китаю, мислитель коротко виклав своє вчення. Так, за переказами, виникла книга «*Дао де цзин*».

Одна з легенд стверджує, що підґрунтям для виникнення буддизму в Індії були проповіді Лаоцзи, який переселився туди. Існують версії, що цей філософ мав родинний зв'язок з Буддою.

Про смерть мудреця є кілька версій: згідно з даоською традицією Лаоцзи — безсмертний; інші припускають, що він покинув Китай, попрямував до Індії і там став учителем Сіддхартхи Гаутами, який після цього досяг просвітлення. Прихильники цієї теорії вважають, що місце смерті Лаоцзи невідоме; є також версія, що філософ помер і був похований у Китаї в усипальні разом зі своєю матір'ю.

Основні погляди Лаоцзи викладені в єдиній його книжці «Дао де цзин». Історичне становище, у якому з'явився трактат, характеризується різкими змінами в суспільстві Стародавнього Китаю. У ході розвитку робото-власницьких відносин пережитки общинно-патріархальних відносин у політичному ладі, суспільному порядку, у побуті та звичаях — усе, що залишилося від старого суспільства, зазнало краху. У суспільному житті Стародавнього Китаю виникли різні філософські школи. Ідеї Лаоцзи відображали пасивний протест бідних, розорених, пригноблених або нестійких за своїм суспільним статусом соціальних верств китайського суспільства.

Лаоцзи

«Дао де цзин» — «Книга про шлях і його прояви», або «Книга про шлях і добродійність», або «Канонічна книга про дао і де». У цьому трактаті пропонується принцип «у-вей» (無為 — «недіяння») як засіб досягнення дао (無 — «шлях») через практику де — правильної дії, що ділиться на дві частини. Перша частина називається «Дао цзин» («Канон дао»), друга — «Де цзин» («Канон де»). Незважаючи на невеликий обсяг, книжка «Дао де цзин» стала однією з найважливіших і шанованих у Китаї. За дві тисячі років її вважали і політичним трактатом, що має на меті знищити конфуціанство, і книжкою, що містить вищу мудрість і керівництво з даоської йоги, тощо. Унаслідок стислої, поетичної форми тексту вона викликала багато інтерпретацій.

Дао і де. Зміст твору розкривається за допомогою двох ієрогліфів — дао і де. Оскільки ієрогліфічне письмо відрізняється від письма буквами тим, що кожний із них містить думки, ми не можемо віднести дао і де ні до понять, ні до образів. **Дао** — це шлях, яким слідує усі речі. Існує шлях кухарського мистецтва, шлях воїнського мистецтва тощо. В «І-цзині» він витлумачується як закономірність, закон. Лаоцзи надає цьому поняттю універсального, усе-

Обкладинка до трактату «Дао де цзин»

охоплюючого змісту, розглядаючи його як спосіб усього сутнього, основу світу, «корінь неба і землі», «матір усіх речей». Якщо людина «осягнула шлях» якогось діяння, то воно виходить у неї легко і без зусиль. Дао існує саме по собі й не вимагає для свого існування нічого іншого. Ми «дивимося на нього і не бачимо; слухаємо його і не чуємо; ловимо його і не можемо впіймати». Дао виконує свою роль природно, не змушує жодну істоту втручатися в її життя, дає змогу розвиватися; постійно перебуває в русі, не вступає ні з ким у боротьбу, не прагне нікого захопити, не вважає свою діяльність заслугою, не домагається панування над іншими. Така дія дао є вищим законом природи й суспільства. Осягнення дао не є пізнання, швидше, це містичне самозаглиблення та інтуїтивне споглядання.

Речі не завжди слідують своїм шляхом, таке відхилення від істинної природи призводить до нещастя і катастроф.

Де — природний потенціал дао, сила, добродійність. Лаоцзи розумів під де природну здатність досягати досконалості. Та це має відбутися мимовільно, спонтанно, оскільки будь-яка свідома спроба опертися на знання чи тренування призведе до протилежного результату. Де — це дао окремих речей, конкретний життєвий шлях тієї чи іншої людини, який вона обрала з огляду на загальні уявлення й зробила законом свого життя. Подібно до того, як людина життєвими виборами формує й виховує себе, асимілюючи або відкидаючи певні зовнішні реалії, так і всеосяжне дао входить у неї лише настільки, наскільки людина хоче чи здатна його асимілювати. «Створювати і виховувати суще... — ось що зветься глибинним де». Його треба постійно вдосконалювати, доводячи довершеність де до рівня вселенського дао.

Світоглядну основу поглядів Лаоцзи становить копія стародавнього китайського космосу, виконана в пластиці понять-ієрогліфів Піднебесної з проповіддю дійсного, природного, спонтанного життя, яке не вимагає зусиль і цілком ґрунтується на власних природних ритмах.

Головні ідеї:

- Розвиток Космосу відбувається відповідно до певних зразків і принципів, які неможливо чітко визначити. Можна все ж назвати їх, хоча і не зовсім точно, дао, або шлях.
- До де не можна прагнути, воно виникає спонтанно, природно.
- Найкращим способом реалізації дао в зовнішньому світі є принцип «у-вей» — ненавмисна активність.
- Не варто прагнути до надмірної освіченості, підвищення ерудиції чи майстерності, навпаки, треба повернутися до стану «необробленого дерева» або стану «немовляти».

- Усі протилежності невіддільні, комплементарні, взаємодіють одна з одною.
- Найкращий принцип вирішення проблем стосовно дао — це відмова від агресії, що не варто розуміти як заклик до здавання і підкорення — потрібно оволодіти ситуацією, не прикладаючи надто багато зусиль.
- Присутність у суспільстві жорстких нормативних етичних систем — наприклад конфуціанства (про яке ви дізнаєтеся в наступному параграфі) — свідчить про те, що в ньому є проблеми, які така система тільки посилює, будучи не в змозі їх вирішити.

У «Дао де цзині» Лаоцзи ввів принцип «у-вей», за яким вчинки здійснюються ненавмисно, самі собою, щоб за ними не стояло прагнення чи страх щось здобути чи втратити, страх зганьбити себе чи, навпаки, бажання прославитися.

За Лаоцзи, правило — це те, що щось диктує, а не те, що не відповідає правилу, забороняє. Більше того, правило — це щось таке, що диктує щось не зовсім природне.

Мислитель зазначав, що коли прагнеш до навчання, то щодня набуваєш чогось нового, коли ж прагнеш до дао, то щодня чогось позбуваєшся.

Усі біди й нещастя народу від знань, вони — вороги простоти і природного плину життя відповідно до законів природи. Лаоцзи стверджував, що народом потрібно управляти, а не допускати його до знань: *«У давнину ті, хто наслідував дао, не просвітлювали народ, а робили його неосвіченим»*. Він уважав, що важко управляти народом, у якого багато знань. Тому управління країною за допомогою знань приносить їй нещастя, а без них — приводить країну до щастя.

Філософ критикував і заперечував тогочасну освіту. Істинна освіта для мислителя — це розвиток людини, яка іде своїм природним шляхом — дао.

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Коли будуть усунені мудрування і вченість, народ буде щасливішим у сто разів; коли будуть усунені людинолюбство й справедливість, народ повернеться до синівської поваги та батьківської любові; коли будуть знищені хитрість і нажива, зникнуть крадії й розбійники. Всі три речі виникають від нестачі знань. А відтак — потрібно вказувати людям, що вони повинні бути простими й скромними, зменшувати особисті бажання і звільнитися від пристрастей.

Лаоцзи

Лаоцзи вважав, що в основі всього є рух, постійні зміни, постійний розвиток різних форм. Важливими початками, головними смислами механізму еволюції світу, які, за Лаоцзи, повинна досягнути людина, є спонтанність розвитку, самоорганізація, безкінечна різноманітність Всесвіту, що й визначає роль людини у світі.

Основний сенс учення Лаоцзи — орієнтація людини й людства в цілому на проникнення в природні ритми та закони Космосу, пізнання їх, злиття з ними, підкорення їм. За його вченням, потрібно сприймати історію людства і життя окремої людини як поступове стихійне самоспоглядання, саморозуміння і самореалізацію ними себе як космічних явищ. Отже, мислитель уважав, що людина має дотримуватися гасла «Пізнай самого себе». Пізнання законів, які управляють життям людей, і є її освітою.

У світі, згідно з ученням китайського філософа, існує природна ієрархія, яка відповідає ієрархії рівнів законів, які управляють поведінкою людей, суспільством і Космосом у цілому. Згідно з Лаоцзи, існує дві категорії мудреців. Істинні мудреці знають таємницю природного дао і діють за принципом недіяння. Вони є людьми з «вищим де». Удавані мудреці діють із напруженням сил, наперекір дао — це люди з «нижчим де». Саме удавані мудреці поширюють хибні знання й невігластво.

Знання — істинні і хибні. Очевидно, Лаоцзи вважав, що людські знання завжди нижчі й менш досконалі, аніж ідеї, ідентичні істинному дао, як би люди не наближалися до нього. Це трактування природного шляху розвитку пов'язане з тим, що ідеал Лаоцзи обернений у минуле і майбутнє, а не в теперішнє, що сприймається критично. Соціальною базою раннього даосизму були менш стійкі низькі верстви суспільства, які, як правило, були менш освіченими, для яких у повсякденному житті на освіту високого рівня не було попиту.

У далекому минулому суспільство, за Лаоцзи, розвивалося природним шляхом, але з виникненням держави та встановленням законів починається відхилення від істинного для людини шляху. Мета людини — повернутися на природний шлях своєї еволюції.

Головним винуватцем порушення законів природи Лаоцзи вважав «мудрування», яке він розумів як у широкому, так і в негативному плані одночасно. Через мудрування з'являється надмірність як у суспільстві, так і в житті окремих людей: *«Коли буде знищена ученість, тоді не буде і смутку»*; *«Хто, маючи знання, робить вигляд, що не знає, той вище від всіх. Хто, не маючи знань, робить вигляд, що знає, той хворий»*.

Лаоцзи не виступав проти знань взагалі й необхідності пізнання, навпаки, він пропагував необхідність пізнання дао, а також уважав, наприклад, корисним вивчення інших країн для пізнання своєї держави та інших традицій, визнаючи можливість і цінність досягнення загальних закономірностей навіть через їх окремі прояви.

У книжці він звертається до ролі органів відчуття людини, але не розглядає їх як головне джерело знань про навколишню дійсність. Вони є нездатними правильно сприйняти зовнішні подразники. П'ять кольорів притуплюють зір, п'ять звуків притуплюють слух, п'ять смакових відчуттів притуплюють смак.

Мудрець наголошував на тому, що виховувати, формувати людину потрібно з дитинства, поступово, попереджуючи негативні прояви: *«Те, що ще не показало ознак, легко направити... Дію треба починати з того, чого ще немає. Встановлення порядку треба починати тоді, коли ще немає сум'яття. Адже велике дерево виростає з маленького, дев'ятиповерхову башту починають будувати з пригоршні землі, подорож у тисячу лі починається з одного кроку».*

Ідеалом людини в Лаоцзи був «досконаломудрий», який *«...постійно вмiло рятує людей і не покидає їх... Отже, він є вчителем недобрих, а недобрі — його опорою. Якщо (недобрі) не цiнують свого вчителя і досконаломудрий не любить свою опору, то вони, хоча і (вважають) себе розумними, занурені в сліпоту».*

Мудрець не потребує даних практичного досвіду. Він пізнає світ і закони природи розумом, спогляданням. Процес розмірковування мудреця значною мірою будується на методі пізнання за аналогією. Лаоцзи стверджував, що за однією сім'єю можна пізнати й інші. Основою пізнання в нього є одиничні факти (пізніше в європейській філософії це буде названо *методом індукції*). Дао пізнається шляхом вишукування єдності в багатоманітній дійсності.

На його думку, мудрець повинен йти за народною творчістю. Він вчиться в тих, які не мають знань, і йде тим шляхом, яким ішли інші, дотримується природності речей і не насмілюється діяти самовільно.

Мислитель проповідував гуманістичні ідеї, що мали загальнолюдську цінність, принципи добра та справедливості. Він був переконаний, що небесне дао ставиться однаково до всіх і підтримує добрих людей: *«Людина, яка має вищу доброчесність, так*

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Там, де великі мудреці мають владу, піддані не помічають їхнього існування. Там, де правлять невеликі мудреці, народ буде прихильний до них і хвалитиме їх.

Лаоцзи

само як і вода, повинна селитися ближче до землі; її серце повинне слідувати внутрішнім поривам; у ставленні до людей вона повинна бути дружлюбною; у словах повинна бути щирою; в управлінні (країною) повинна бути послідовною; у справах повинна іти від можливостей...»

Людинолюбство — основа основ у практичній діяльності мудреця. Він висунув ідею загальної любові, яка стосується тільки багатостраждального народу й не направлена на багатіїв і правителів, що порушують дао.

В основі суспільного устрою, за Лаоцзи, не має бути насилля й примусу. Добрі люди прагнуть до порозуміння. Свобода і злагода — невід'ємні природні основи суспільства, які диктуються небесним дао.

Ідеальний правитель повинен бути скромним, йому потрібно відмовитися від розкоші, надлишку, марнотратства. У своїх діяннях він має бути тотожним дао, повинен дозволити дао бути провідним, а самому бути керованим.

Учення Лаоцзи мало величезний вплив на всі сфери китайської культури і науки — літературу, мистецтво, військову доктрину, медицину, астрономію тощо. Головна мета філософії Лаоцзи полягає в піднесенні творчої сутності людини до рівня могутності природного буття. Для цього філософ запропонував своєрідну концепцію формування й розвитку особистості, яка втілюється за межами освіти, організованої державою.

Підкреслюючи відносність і недостатність знань для пізнання дійсності, критикуючи мудрування, Лаоцзи закликав не прагнути до надмірної ерудованості, а, дотримуючись принципу «у-вей» — недіяння, заглиблюватися в суть одиничних речей, пізнавати закони природи й слідувати своєму дао. Помічниками на такому шляху можуть стати «досконаломудрі» — істинні мудреці, які, за мислителем, є вчителями для інших.

Засуджуючи насилля, пригнічення, війни, критикуючи соціальну несправедливість, Лаоцзи відмовляється від освіти та досягнень цивілізації з вимогою повернення до суспільних установок минулого. Засвідчуючи численні кризи в суспільстві, його вчення пропонувало утопічні ідеї радикальних змін, на які суспільство піти вже не могло. Водночас глибина думок філософа вплинула на багатьох його послідовників. Його ідеї самопізнання, пізнання свого шляху, важливість глибинних знань, цінність моральних якостей, які формуються не під тиском законів, а є природними для людини, людинолюбство не втратили актуальності й у наші дні.

Велике значення вчення Лаоцзи полягає також у тому, що він першим в історії думки розвинув концепцію глобального зв'язку

суспільних, політичних і правових явищ із Космосом і його основними законами, звернув увагу на фундаментальні проблеми таємниці існування людини і людства, зв'язок із ними політико-правової реальності.

З

апитання і
авдання

1. Які соціальні передумови виникнення вчення Лаоцзи?
2. У чому суть поняття дао?
3. Що становить світоглядну основу поглядів Лаоцзи?
4. Розкрийте сутність принципу «у-вей».
5. У чому полягає даоський принцип недіяння, або бездіяльності?
6. Що є істинною освітою за Лаоцзи?
7. У чому полягає основний смисл учення Лаоцзи? Яке його значення?
8. **Філософська класика.** Прочитайте і поясніть висловлювання Лаоцзи:
 - «Хто знає інших — той розумний. Хто знає самого себе — той мудрий».
 - «Хто пересилює інших — той сильний. Хто пересилює себе — той могутній».
 - «Хто уміє бути задоволеним — той багатий».
 - «Хто не турбується про життя, мудріший за того, хто цінує життя».
 - «Хто розуміє, той мало що знає, хто багато знає, той не розуміє».
 - «Якщо відкинути ученість — не буде і печалі».
 - «Якщо не вихваляти талантів, то люди і не змагатимуться».

§ 8. Конфуціанство

Однією з основних систем китайської філософії було і залишається донині **конфуціанство**. Його творець — філософ **Кун Цю** (551–479 рр. до н. е.) (Кун Фуцзи — вельмишановний учитель Кун, у латинській версії — **Конфуцій**). Він посіяв у Китаї зерна того вчення, яке згодом перетворилося на релігію і формувало свідомість китайського народу протягом двох із половиною тисячоліть. Славу йому принесло те, що Конфуцій ще за життя мав багато учнів — майже 3000. Він викладав своє вчення усно, яке згодом було записане його учнями в книжці **«Бесіди і думки» («Лунь»)**.

Статуя Конфуція
у головному храмі

При зустрічі Конфуцій запитав Лаоцзи про правила людської поведінки, і той відповів, що людини, про яку говорить Конфуцій, давно вже не існує, від неї залишилися лише слова... *«Шляхетний муж має багато чеснот, але на вигляд старається бути схожим на дурного. Залиш свою гордість, пихаті манери і надмірне бажання. Все це не приносить тобі користі».*

Конфуціанці наполягають на тому, що існує певна система моральних цінностей і вивчення, культивування цих цінностей — єдиний шлях досягнення ідеалу загальної гармонії. Лаоцзи ж стверджував, що той, хто постійно прагне віднайти де, той ніколи не досягне етичного ідеалу даосизму. Ідеали як такі призводять до боротьби в суспільстві, конкуренції, до створення соціальної ієрархії. Якщо в соціальній групі існує якийсь ідеал, то обов'язково виникне суперництво за право вважатися найбільш наближеним до

Сторінки книжки
«Бесіди і думки»

Філософські погляди Конфуція принципово відрізняються від поглядів Лаоцзи, який був його старшим сучасником. За легендою, після першої зустрічі з Лаоцзи Конфуцій не розмовляв три доби. Пізніше учні його запитали: «Які заперечення ви висунули Лаоцзи?» На це філософ відповів: «Зустрівши Лаоцзи, я побачив ніби дракона, який то ставав невидимим, перетворюючись на туман, то починав літати в хмарах і дихати небесним промінням інь і ян. Я не тільки не висунув жодних заперечень, але не міг перед ним і рота розкрити».

нього, і той, хто стоїть вище, дивитиметься на інших згорда. Коли виникає таке суперництво, нехай навіть із найкращими мотивами, порушується соціальна гармонія в групі.

Тема земного зла хвилювала всіх без винятку філософів. Проте якщо в будизмі йдеться про страждання окремої людини й способи їх подолання, то конфуціанство звертається до соціального зла, до нещастя, яких зазнає суспільство. Адже якщо воно бідує, значить страждає і кожний окремий його

представник, і, навпаки, якщо суспільство процвітає, то благополучною є і кожна людина, яка належить до нього.

Які ж причини соціальних нещастя? Чому правителі ображають свої народи, а народи піднімаються на боротьбу проти своїх правителів? Чому батьки часом не піклуються про дітей, а діти не поважають батьків, що породжує вічний конфлікт поколінь? Чому у світі процвітають жорстокість, брехня і ворожнеча? І головне, як позбутися цих напастей і зробити суспільство гармонійним і щасливим?

«Зло не має самотійної причини у Всесвіті», — говорив Конфуцій. Наш світ сам по собі не злий і не може бути таким, тому що він створений і контролюється абсолютно добрим і вищим, безособовим, пантеїстичним початком — піднебессям (тянь), яке саме, будучи добром, призначило Всесвіту бути добрим. Піднебесся встановило порядок (чи), наповнений чеснотою, тобто має своїм сенсом добро. Отже, зло спочатку закладено в програму Всесвіту. Воно не було створене добрим піднебессям як самотійний елемент світу. Звідки ж береться зло? Воно виникає від порушення порядку, який був добрим, тобто від порушення добра. І це порушення виробляємо ми — люди, через те, що не розуміємо небесний порядок, не бачимо, не можемо або не хочемо його наслідувати і виконувати. Ми вносимо у світ безлад, руйнуючи початкову гармонію, створюємо в ньому хаос, тим самим порушуючи й знищуючи первинний

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Конфуцій народився на сході Китаю. Його родина належала до давнього аристократичного роду. Коли йому було 3 роки — помер батько, а в 17 років у нього не стало й матері. Конфуцій був високий на зріст — 1,91 м, кажуть, що в нього була голова незвичайної форми — бугром. З 30 до 66 років філософ мандрував країною, проповідуючи свої ідеї. Його останніми словами було запитання: «Хто після моєї смерті продовжить моє вчення?» Учні поховали Конфуція там, де він обрав собі місце: на березі невеличкої річки, у затінку кипарисів, написавши на могилі: «Найсвятіший, обдарований талантом передбачення, мудрець Конфуцій».

Могила Конфуція

Храм, де, за легендою,
Конфуцій навчав своїх учнів

приводять до дисбалансу і хаосу, у якому все не так, як повинно бути: людям потрібно допомагати один одному, а вони ворогують, їм треба дотримуватися справедливості, а вони творять усілякі безчинства, їм належить бути добродіями, а вони чинять зло.

Для того щоб цього не відбувалося, щоб упорядкувати й гармонізувати людське життя, зробити його благополучним, людям необхідно зрозуміти небесну волю і той добрий порядок речей, який установило піднебесся. Людина має побачити цей порядок, усвідомити його до кінця й наслідувати неухильно; виконувати всі його

Головний вхід до храму
Конфуція. На колонах зображені
дракони, які були лише в храмах
імператорів

порядок. Так з'являються нещастя і біди, так з'являється зло. Отже, воно є результатом порушення світового балансу, або впорядкованості. Зло — це розбалансованість Усесвіту. Уявімо механізм, що прекрасно працює, усі частини якого правильно з'єднані одна з одною і тому нормально функціонують. Тепер уявімо, що цей механізм розібрали й з'єднали його частини не в тій послідовності. Чи буде цей розбалансований механізм, як і раніше, працювати? Швидше за все, він узагалі не зможе діяти. Так само і в нашому світі, спочатку гармонійному і впорядкованому, порушення порядку

принципи й правила, ніколи не порушувати їх, і тоді життя, побудоване на виконанні цього порядку і кероване ним, буде бездоганно правильним і щасливим. Основними його принципами, або головними чеснотами, установленними піднебессям, є великодушність, пошана до старших, синівська шанобливість, вірність боргу, відданість правителю та ін. Не потрібно шукати суспільне щастя де-небудь, оскільки воно завжди поряд із нами, ним необхідно лише скористатися.

Зрозуміло, що життя окремої людини і всього суспільства, що

ґрунтується на дотриманні цих правил, відрізнятиметься надзвичайною стабільністю. Якщо люди діятимуть не через суб'єктивне свавілля кожного, не за своїми особистими бажаннями та устремліннями, які суперечать одне одному й розколюють суспільство, а дотримуватимуться встановленого і єдиного для всіх порядку, тоді людське суспільство теж буде єдиним організмом, непорушним і постійним.

Стабільне суспільство, що живе за своїм незмінним статутом, століттями не мінятиметься, а перебіг людського життя буде настільки ж розміреним, як вічний рух Сонця на блакитному небосхилі. Внутрішні зміни невідомі такому суспільству, а від впливів і потрясінь ззовні воно гарантоване, бо, живучи тільки за своїми автономними законами, є абсолютно ізольованим від зовнішнього світу. Нехай довкола вирують пристрасті і дійсність нестримно змінюється, нехай виникають і гинуть держави, нам немає до цього жодної справи, тому що в нас своє призначення, своя дорога і своє розуміння.

Конфуціанське вчення якнайкраще відповідало історичним процесам економічної, політичної і культурної консервації та ізоляції Китаю і на тривалий час стало державною ідеологією, сприяючи внутрішній цілісності, незмінності та національній самобутності китайської цивілізації, яка для європейців завжди була незбагненою та загадковою. Вони не розуміли її, дивувалися з неї, хоча й захоплювалися її мудрою незалежністю.

Головний храм Конфуція

З апитання і авдання

1. У чому вбачав Конфуцій причини суспільних нещасть?
2. У який спосіб, згідно з конфуціанськими уявленнями, можна гармонізувати суспільне життя і зробити його благополучним?
3. Віртуальним у філософії називається можливе, тобто те, чого немає, але що може бути за певних умов. Чи можна говорити, що зло (передусім суспільне) трактується в конфуціанстві як віртуальна реальність?
4. У книжці «Бесіди і думки», що складена учнями Конфуція, є такі твердження: «Вчитель сказав: *«Давні люди говорили з обережністю, оскільки остерігалися, що не зможуть виконати сказане. Шляхетний муж турбується про те, що не володіє здібностями, але не турбується про те, що люди не знають його. Шляхетний муж пред'являє вимоги до себе, низька людина пред'являє вимоги до людей»*». На які принципи небесного порядку вказують ці твердження Конфуція?
5. Порівняйте погляди Конфуція з філософськими поглядами Лаоцзи. Чим вони відрізняються?
6. Чому конфуціанство стало державною ідеологією Китаю?
7. Проаналізуйте парадокс китайської цивілізації, яка для європейців завжди була незбагненою і загадковою.

З апам'ятайте

Веди, карма, сансара, ньяя, упанішади, монотеїзм, брахман, атман, джайнізм, буддизм, інь-ян, даосизм, конфуціанство.

У загальнення

У розділі II підручника розглянуто давньоіндійську та давньокитайську філософії.

У розвитку давньоіндійської філософії можна визначити такі періоди:

- *ведичний* (XVI–VI ст. до н. е.);
- *класичний, або брахмано-буддійський* (VI ст. до н. е. – X ст. н. е.);
- *посткласичний*.

Давньокитайська філософія виникла в I тис. до н. е. і представлена такими напрямками:

- *народна китайська філософія (Інь-Ян-ці)*;
- *даосизм* (засновник Лаоцзи, 604 р. до н. е.);
- *конфуціанство* (засновник Конфуцій, 551–479 рр. до н. е.).

Розділ III
АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Якби всім одне і те ж здавалося прекрасним і мудрим, то не було б серед людей ворожої суперечки.

Пірон

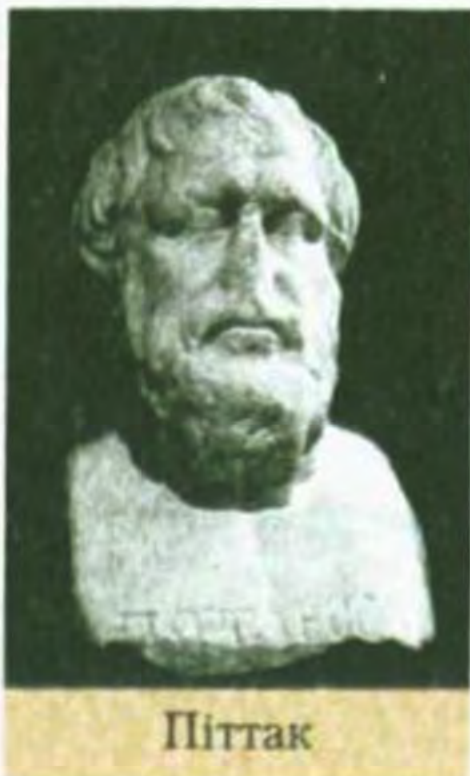
§ 9. Сім мудреців. Зародження античної філософії

Прагнення пізнати найвищу мудрість світобудови і місця людини в ній завжди було притаманне тим небагатьом, хто в добу ранньої античності досяг найбільшого визнання своїх сучасників у спробі пояснити світ. Цих людей, так само як і на Сході, називали *мудрецями*. До когорти найшанованіших стародавніми греками семи мудреців, як зазначав Діоген Лаертський, належали: Фалес, Піттак, Періандр, Хілон, Солон, Біант, Клеобул.

Фалес

Саме стародавні греки відкрили європейцям дорогу до пізнання мудрості, а вже згадуваний філософ Піфагор, теорему якого знають усі освічені люди, на твердження тирана Полікрата про те, що Піфагор є мудрецем, відповів: «Ні, я не мудрець, я любитель мудрості». Отже, починаючи з VI ст. до н. е. розпочалася захоплююча історія європейської філософії як любові до мудрості, що прагне пізнання таємниці життя і його сенсу, пізнання людиною самої себе і навколишнього світу.

Піттак

Філософія стародавніх греків дійшла до нас у незвично яскравих і виразних формах. Греки мали особливий хист говорити про складні питання просто, але водночас точно, ясно й виразно. Філософія для них була способом мислення і стилем життя: філософствуєючи, вони жили, а живучи — філософствували. Життя і любов до мудрості нероздільні в еллінському розумінні (елліни — греки, Еллада — Греція в перекладі з грецької). Саме тому ідеї грецької філософії є невичерпними, а спадок філософів — надбанням усього людства, що справедливо вважається філософською класикою, тобто еталоном будь-

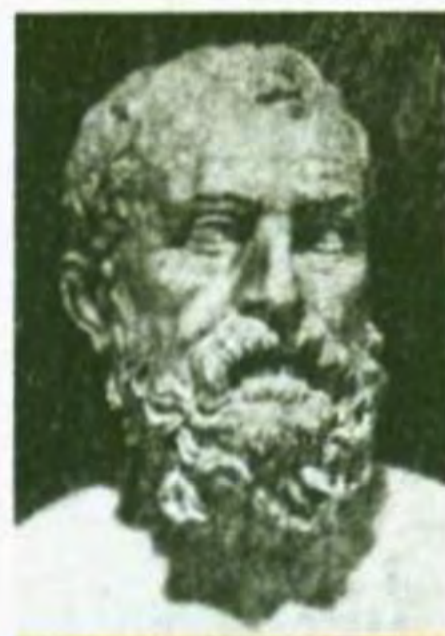
якого філософствування. Закономірно, що кожна людина, яка прагне пізнати вершини людської мудрості, не може оминати еллінської філософської думки.

Періандр

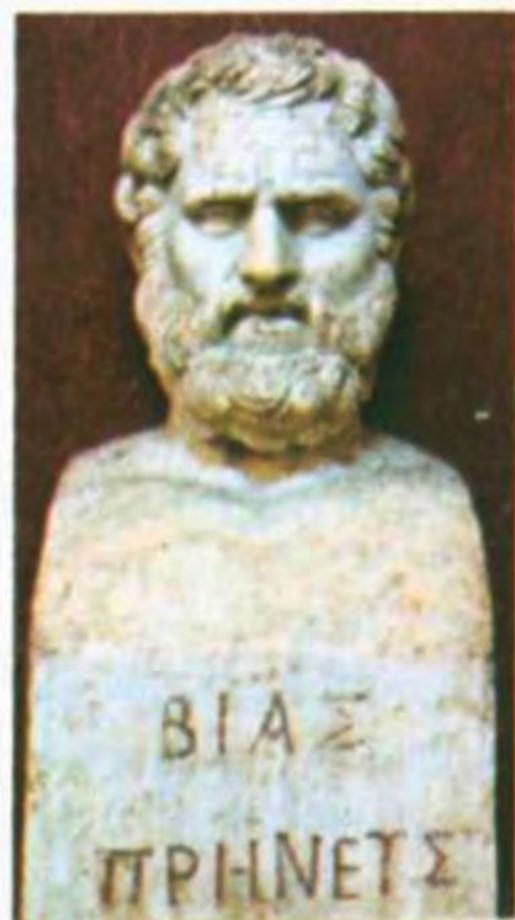
Хілон

Солон

Стародавню філософію, що поширювалася на теренах сучасної Європи, називають античною. Вона охоплює період, що відноситься до історії Стародавніх Греції і Риму. Рим був однією з найбільших держав стародавнього світу — за свою тисячолітню історію перетворився на величезну імперію, яка охопила все Середземномор'я. Європа і половина Британських островів, Мала і Передня Азія, Близький Схід, Північна Африка — то була справді світова держава. Всі сили римлян пішли на завойовницькі війни, на створення неосяжної держави, що не мала аналогів в історії людства. Однак римляни не полишали любові до мудрості, яка спиралася на запозичені й пристосовані до своїх практичних потреб оригінальні ідеї греків. Збагачуючи їх своїм доробком, вони поповнили філософську спадщину античності. Рим залишив у спадок людству також свою незвичайну політичну історію, юриспруденцію, риторику та літературну творчість.

Ім'я будь-якого грецького філософа, як правило, має два слова: перше — його власне ім'я, а друге походило від назви міста, у якому він народився. Наприклад, ім'я Фалес Мілетський означає, що цей мислитель був родом із міста Мілет. Слово «школа» в історії грецької філософії означає не навчальний заклад, а групу мислителів, об'єднаних спорідненими ідеями або думками, що створюють у філософії певну течію або напрям.

Біант

Клеобул

Стародавня Греція, історія якої охоплює період приблизно з XXII до II ст. до н. е., часто сприймається людиною як щось прекрасне, що одного разу з'явилося на Землі й відтоді залишається недосяжним.

У романі Ф. Достоевського «Підліток» один із персонажів, Версілов, каже: «Мені приснився абсолютно несподіваний для мене сон, бо ж я ніколи не бачив таких. У Дрездені, у галереї, є картина Клода Лоррена, за каталогом — «Асис і Галатея»; я ж називав її завжди «Золотою добою», сам не знаю чому. Я вже і раніше її бачив, а зараз, три дні тому, ще раз мимохідь зауважив. Оця ж картина мені й приснилася, але не як картина, а так, ніби якась бувальщина.

Я, утім, не знаю, що мені саме снилося: точно так, як на картині, — куточок Грецького архіпелагу, причому і час неначе перейшов за три тисячі років тому; блакитні, ласкаві хвилі, острови і скелі, квітуче узбережжя, чарівна панорама вдалині, закличне сонце на заході — словами не передати. Тут запам'ятало свою колиску європейське людство і думка про це немов наповнила і мою душу рідною любов'ю. Тут був земний рай людства: боги сходили з небес і ріднилися з людьми... О, тут жили прекрасні люди! Вони прокидалися і засинали щасливі та невинні; луги і гаї наповнювалися їхніми піснями і веселими вигуками; великий надмір непочатих сил ішов у любов і в простодушну радість. Сонце обливало їх теплом і світлом, радіючи за своїх прекрасних дітей... Дивний сон, висока омана людства! Золота доба — мрія найнеймовірніша з усіх, які були, але за яку люди віддавали своє життя і всі свої сили, для якої вмирили і страчували себе пророки, без якої народи не хочуть жити і не можуть навіть умерти! І все це відчуття я неначе прожив у цьому сні; скелі, і море, і косі промені сонця, що заходить, — усе це я немовби ще бачив, коли прокинувся і розплющив очі, буквально змочені сльозами...»

Звісно, що змальована ідилія не відповідала реаліям тогочасного життя, у якому були війни, хвороби, смерть, зради і багато інших вад, говорячи мовою давньоіндійської філософії, страждань людського життя. Грецька філософія була одним із проявів ідеалізованого «земного раю людства». На відміну від мудреців Стародавньої Індії грецькі філософи не закликали позбутися власного «Я», а, навпаки, глибше пізнавали його. У своєму розвитку грецька антична філософія пройшла три етапи:

- 1) *архаїчний, або досократичний, період* (VII–VI ст. до н. е.);
- 2) *класичний період* (V–IV ст. до н. е.);
- 3) *період еллінізації Сходу* (III – II ст. до н. е.).

Після цього короткого вступу перейдемо до розгляду ідей та вчення еллінських філософів.

К. Лоррен. Процесія в Дельфах. 1650 р.

З

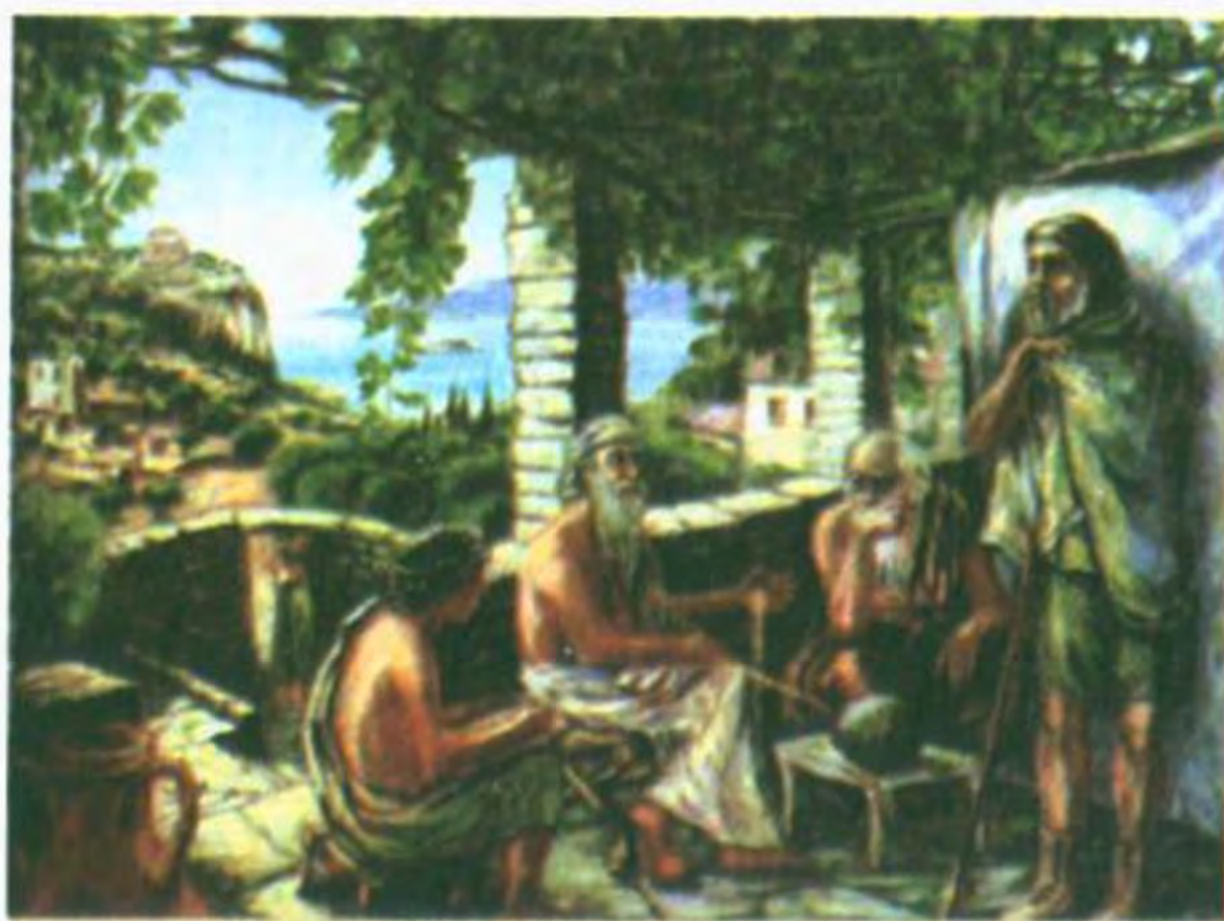
апитання і
авдання

1. Чому Стародавня Греція асоціюється в пам'яті людства із «золотою добою» всесвітньої історії?
2. Що таке *античність* і *антична філософія*?
3. У чому унікальність VI ст. до н. е.?
4. У чому полягає роль і значення грецької думки в історії філософії?
5. Яка періодизація грецької філософії?
6. **Філософська класика.** Відомий античний історик і філософ Діоген Лаертський, який написав книжку «Про життя, учення і вислови славетних філософів», стверджував: «Заняття філософією, як деякі вважають, почалися спершу у варварів, а саме: у персів були їхні маги, у вавилонян і ассирійців – халдеї, в індійців – гімнософісти... Та все ж це велика помилка – приписувати варварам відкриття еллінів: адже не тільки філософи, а й весь рід людський бере початок від еллінів». Прокоментуйте це твердження.

§ 10. Пошук першооснови. Мілетці та Піфагор

Першою філософською школою, у якій об'єдналися грецькі мислителі, була *мілетська*, що отримала назву від назви міста Мілет — грецької колонії на узбережжі Малої Азії. Її засновником став один із семи мудреців — Фалес. Його учнями й послідовниками були Анаксімандр та Анаксімен, деякий час у Фалеса навчався і Піфагор.

Розмірковуючи про будову Всесвіту, мислителі з Мілета трактували, що людей оточують різні речі, причому різноманіття їх безмежне. Жодна з них не подібна на будь-яку іншу: рослина — це не камінь, тварина — не рослина, океан — не планета, повітря — не вогонь і так далі до нескінченності. Однак, незважаючи на це різноманіття речей, людина називає все суще навколишнім світом, або світом буття, або Всесвітом, тим самим припускаючи єдність усього сущого. Попри всі відмінності між речами, світ усе ж таки єдиний і цілісний, а отже, у світового розмаїття є якась загальна основа, спільна для всіх предметів. За видимою різноманітністю речей приховується їх невидима єдність — подібно до того, як у алфавіті три десятки букв шляхом різноманітних комбінацій утворюють мільйони слів, у музиці всього сім нот, але їх різне поєднання створює неосяжний світ звукової гармонії. Зрештою, нам відомо, що існує порівняно невеликий набір елементарних частинок, а різні їх комбінації ведуть до нескінченного різноманіття речей і предметів. Ці приклади з життя можна було б продовжувати. Сенс їх у тому, що різні речі мають одну і ту ж саму основу. Мілетські мудреці визначили закономірність Усесвіту й намагалися знайти основу нескінченно-

Мілетська школа

го світового різноманіття. Вони прагнули визначити основний принцип світу, що все упорядковує й пояснює, і назвали його *першоосновою* (грец. *архе*).

Фалес (640/625–547/545 рр. до н. е.), «у мудрості старший над усіма», як було написано на його могилі, вважається родоначальником європейської філософії і науки. Окрім того, він був відомий як математик, астроном і політичний діяч, мав великий авторитет серед сучасників. Автор багатьох технічних винаходів, умів за тінню вимірювати висоту будівель, зокрема єгипетських пірамід.

Фалес

Фундатором філософії Фалес став завдяки тому, що висунув ідею субстанції, з якої утворився світ. Основою всього існуючого він уважав воду: є тільки вона, а все інше — її породження і модифікації. Проте поняття «вода» він розумів зовсім не так, як ми. В його розумінні вода є світобудовною речовиною, з якої все народжується та утворюється. Таке трактування світобудови здійснило переворот у світогляді античних еллінів, а ім'я Фалеса назавжди ввійшло до скарбниці філософської думки.

Масштаби мислення цього філософа стають зрозумілими з його висловлювань: «*Древніший усього суцього — Бог, оскільки він не народжений*»; «*Найпрекрасніший — світ, оскільки він творіння Бога*»; «*Найбільший — простір, оскільки він охоплює усе*»; «*Швидший за усе — розум, оскільки він оббігає все*»; «*Сильнішою є неминучість, оскільки вона панує над усім*»; «*Наймудріший — час, оскільки він розкриває все*».

Найкраще життя, за Фалесом, є тоді, «*коли ми самі не робимо того, що засуджуємо в інших*». Можливо, саме це висловлювання і стало першим формулюванням золотого правила моралі, варіації якого ми знаходимо в Конфуція та інших філософів. Цікавим для нас є і фалесівське розуміння щасливої людини. На запитання: «*Хто щасливий?*» — він відповідав: «*Той, хто здоровий тілом, сприйнятливий душею і піддається вихованню*». Як бачимо, Фалесу належить ідея гармонійної і всебічно розвиненої людини як ідеалу, до якого прагнуть і сучасні люди.

Засновник мілетської школи зосереджував свою увагу не лише на пізнанні світу, а й на пізнанні людини. Адже, на переконання Фалеса, найважче на світі — це «*пізнати себе*». З ідеєю самопізнання ми вже зустрічалися у спадщині Лаодзи. Тому впродовж двох із половиною тисячоліть ідея самопізнання є провідною філософською ідеєю, яка на кожному новому цивілізаційному етапі постає перед людиною, але в новому смисловому значенні.

Анаксимандр

Анаксімен

Піфагор

Анаксимандр (бл. 610–540 рр. до н. е.) вирішив не називати першооснову світу ім'ям якої-небудь стихії (води, повітря, вогню чи землі) і вважав єдиною властивістю первинної світової речовини, яка все створює, її нескінченність, що не може бути зведеною до конкретної стихії. Вона перебуває по той бік стихій, включає будь-яку з них і називається *безмежною* (грец. *apeiron*). Апейрон — безкінечне, божественне, творчо-рушійне начало: воно не доступне для чуттєвого сприйняття, але досягається розумом. Анаксимандр першим піднявся до оригінальної ідеї безкінечності світу.

Третім представником мілетської школи був **Анаксімен** (бл. 585–525 рр. до н. е.). Він уважав першоосновою творіння повітря: усі речі походять із нього шляхом згущування або розрідження. Найбільш розріджене повітря — це вогонь, густіше — атмосфера, ще густіше — вода, далі — земля і нарешті — каміння.

Мілетськими мислителями, які мали за першооснову щось речовинне, або матеріальне, було здійснено прорив, яким однозначно було поставлено запитання: «З чого все?» — і в цьому полягає значення їхніх поглядів.

Піфагор Самоський (бл. 580 — бл. 500 рр. до н. е.) жив на острові Самос. Його ім'я в перекладі з давньогрецької означає «переконуючий мовою». Учень Фалеса й Анаксимандра, він майже все життя присвятив самопізнанню та розкриттю своїх багатогранних талантів. Піфагор набув визнання як «великий посвячений» та перший, хто назвався філософом, першим промовив слово «космос», став творцем піфагорійського союзу, який об'єднував майже 2 тисячі учнів.

Як і мілетці, Піфагор уважав, що нас оточують різні предмети, але це різноманіття має єдину світову основу. У чому ж вона? Всі речі можна поррахувати, тобто завжди можна сказати: два птахи, десять риб, двадцять дерев тощо.

«Все є число», — стверджував він. Число є тим, що завжди й незмінно присутнє в різних речах, їх сполучна нитка, основа, яка їх об'єднує, тому його можна назвати першоосновою світу. Проте число — нематеріальна сутність, воно ідеальне, і в цьому принципова відмінність піфагорійського світосприйняття від мілетського. Нині, коли в усі сфери людської діяльності проникають цифрові технології, твердження Піфагора вже не видається відірваним від реальності.

Піфагор розробив різноманітні математичні докази, що сприяло розвитку культури раціонального мислення. Такий тип культури мислення активно розвивається і нині.

За Піфагором, матеріальний, фізичний, або природний, світ є породженням чи відображенням невидимого, але реально існуючого світу математичних об'єктів: чисел, пропорцій, рівнянь, геометричних фігур тощо. В числах Піфагор бачив велику гармонію Космосу, якому властива красива кількісна узгодженість, міра та математична пропорційність.

Подібно до традиції ведичної філософії Піфагор уважав, що душа безсмертна, що вона через певний час знаходить собі пристанище в інших тілах. Йому належить думка про те, що всі події через певні періоди часу повторюються знову. В сучасній діалектиці така модель розвитку вважається спіралеподібною, тобто має певне повторення, але щоразу на вищому рівні. Кожний новий рівень називають «петлею антицинації».

Піфагорійське вчення на відміну від мілетського, яке можна охарактеризувати як матеріалістичне, є ідеалістичним, оскільки в його основу покладено не матеріальну субстанцію, а ідею.

Проте ні мілетці, ні Піфагор не називали себе матеріалістами або ідеалістами. Ці поняття з'явилися набагато пізніше, приблизно у XVIII–XIX ст.

Отже, першооснову всього можна було однаково успішно побачити як у матеріально-речовинному, так і в чомусь ідеально-безтілесному, що і зробили грецькі філософи — мілетці та Піфагор, визначивши й обґрунтувавши два протилежні погляди про походження і будову Всесвіту.

Завдання і питання

1. У чому суть основної філософської ідеї мислителів мілетської школи?
2. Як пояснювали мілетці єдність світу та його різноманіття (тотожності речей та їх відмінності)?
3. Яка специфіка трактування першооснови Анаксімандром?

4. Як трактували першооснову світу Фалес і Анаксімен?
5. Яке висловлювання Фалеса покладено в основу загальнолюдської моралі?
6. Як ви розумієте вислів Фалеса, що найважчим є «пізнати себе»?
7. Як розуміти твердження Піфагора про те, що «все є число»? Що спільного між цим твердженням і сучасними технологіями цифрового стиснення?
8. Як у піфагорійському вченні число розгортається в нескінченне різноманіття Всесвіту?
9. У чому полягають головні відмінності філософських доктрин мілетців і Піфагора? Що спільного між ведичною філософією Стародавньої Індії та поглядами Піфагора?

§ 11. Суперечки про природу буття

Філософ **Геракліт Ефеський** (бл. 544–480 рр. до н. е.) походив із царського роду. Він відмовився успадкувати престол на користь свого брата, афінського архона Кодра, але постійно носив пурпуровий одяг із знаком царської влади. Його вирізняла надмірна гордість, відлюдькуватість, похмурість і песимізм у сприйнятті життя.

Основною формулою вчення Геракліта були знамениті вислови: «*Все тече, і ніщо не стає*», «*В одну і ту ж річку не можна ввійти двічі*», «*У світі немає нічого нерухомого*». Вони засвідчують його натурфілософію, згідно з якою все у світі вічно рухається і змінюється, ніщо не перебуває в незмінному стані. А якщо ми що-небудь і бачимо незмінним, то тільки тому, що не помічаємо змін, які відбулися. Наприклад, двічі не можна ввійти до однієї і тієї ж річки. Чому? Адже

Геракліт

скільки не заходь до неї — завжди одна й та сама вода, береги, дно, але це тільки на перший погляд. Коли ми заходимо в річку вдруге, там уже зовсім інше сполучення молекул, відбулися невидимі мікропроцеси. Отже, це вже абсолютно інша річка, аніж та, що була зовсім недавно. Ми не говоримо вже про те, наскільки змінюється річка після дощу, повені або взимку. Так само змінюється і все інше. Навіть у нашому власному організмі щосекунди відбуваються тисячі хімічних і фізичних реакцій, яких ми не відчуваємо, і ми самі вже не ті, що були лише мить тому.

Таке відчуття мінливості призводило до крайнього скептицизму одного з учнів Геракліта — Кратила, відомого ще й тим, що він був учителем іншого відомого філософа — Платона. Кратил зазначав, що нічого не можна говорити ствердно, адже все змінюється; скажеш про людину щось добре, а вона вже потрапила в бруд поганого.

Відповідно до поглядів Геракліта, перехід явищ з одного стану до іншого відбувається через боротьбу протилежностей, яку він назвав *загальним логосом*, тобто єдиним законом для всього існуючого. Світ ніким не створений, він був, є і вічно буде живим вогнем, закономірно спалахує та згасає. Вогонь у Геракліта є образом вічного руху, він переходить у протилежні стихії та стає речовинним носієм змін.

Ніщо не стабільне, усе рухається й змінюється і ніколи ні на чому не зупиняється. Світ, у якому немає нічого стійкого й постійного, є безладним і хаотичним. Проте тільки таким він і може бути. Зміна і рух — це єдино можливий, як стверджував Геракліт, спосіб існування Всесвіту. Загалом для філософії Геракліта характерне протиставлення, поєднання суперечливих, протилежних за значенням понять.

Учення Геракліта про логос як незнищений, незмінний закон, закономірність, або ж міра мінливості, мало велике значення для розвитку філософської думки. Адже вищий закон усього, за Гераклітом, полягає в тому, щоб воно було хаотичним. І хоча закон — це щось стабільне й упорядковане, але вища впорядкованість світу полягає в його хаотичності. Два протилежних початки — хаос і логос — є тісно пов'язаними і, як не дивно, нероздільними. Ця пара протилежностей утворює найвишуканішу гармонію, позбавлену негативної руйнації. Виявлення та усвідомлення суперечливої природи речей, як уважав Геракліт, є завданням філософського пізнання.

Геракліт — один із перших представників античної філософії, хто розглядав пізнання як головне завдання філософії. Він визнавав і відчуттєве пізнання, але тільки в єдності з мисленням. Цей процес має завершуватися пізнанням самого себе: *«Я намагався зрозуміти самого себе»*.

Геракліт говорив, що всі речі складаються з протилежностей: мокре і сухе, тепле і холодне, темне і світле, день і ніч, розквіт і занепад тощо. Протилежності борються одна з одною: наприклад, день — це подолання ночі, весна — перемога над зимою, радість — заперечення смутку. Боротьба протилежних початків і є джерелом вічного руху та зміни. Якби протилежностей не було, то нічого не змінювалося б, оскільки будь-якій речі не було б на що змінюватися. Проте протилежності не тільки борються між собою, але ще й ут-

ворюють єдність. Так, мокре — це протилежність сухого. Однак чому воно мокре? Тільки тому, що колись було сухим, намокло і стало мокрим. Виходить, що якби воно не було сухим, то ніяк не могло б стати мокрим, і навпаки. Або, припустимо, існував би тільки день, а ночі не було б зовсім. Чи ми знали б тоді, що таке день? Ні. Ми тільки тому і знаємо, що таке день, бо його протилежністю є ніч. Отже, протилежності одна без одної не існують, одна одну доповнюють, одна з одної впливають і одна одну припускають. Протилежності перебувають не тільки в стані вічної боротьби, а й у невичерпній єдності. **Ця фундаментальна закономірність Всесвіту, про яку говорить Геракліт, є головним принципом діалектики — учення про загальний зв'язок і вічну зміну речей.**

Геракліт звернув увагу на протиріччя, зміну речей та плинність усього сущого. Піддаючи критиці гераклітівське вчення, представники елейської школи звернули увагу на протилежні властивості — сталість і збереження речей.

Заснована в місті Елеї (грецька колонія в Південній Італії) мандрівним філософом **Ксенофаном Колофонським** (бл. 570 — бл. 470 рр. до н. е.) елейська школа філософів вирізнялася критикою народної грецької релігії та міфології. Греки вважали, за Ксенофаном, що богів багато, зовні вони схожі на людей: у них такі ж самі руки, ноги, тіло і голова. За своєю поведінкою олімпійські боги мало чим відрізняються від людей: вони так само радіють і засмучуються, люблять і ненавидять, обдурюють і ворогують. Їхня відмінність від людей тільки в тому, що вони безсмертні та могутні. На думку Ксенофана, хіба можливо, щоб богів було багато, щоб вони мали людську зовнішність і поводитися, як люди? Адже такі боги зовсім не є богами. Можна лише припустити, що їх вигадали люди і наділили своїми власними рисами. *«Якби корови та коні, — говорить*

Ксенофан

Ксенофан, — придумували собі богів, то їх боги були б коровами та кінями». Цей вислів здається атеїстичним, але його автор далекий від атеїзму. Він виступав не проти релігії взагалі, а тільки проти конкретної її форми. Олімпійським антропоморфним богам він протиставив своє розуміння божества. Бог — це вищий і незбагнений початок. По-перше, він один; по-друге — він безформний, адже приписати йому будь-яку відому нам форму (людини, тварини, рослини, природної стихії) неможливо; по-третє, він невідомий і невимовний, тобто ніхто не може сказати, що він

робить і як поводитьсья. Таке божество Ксенофан назвав «Єдиним» і стверджував, що весь світ походить від нього і в нього обертається. Єдине — це і є весь Всесвіт. Переконавання Ксенофана пантеїстичне: світ і божество — це один і той самий початок: вічне, безмежне і постійне. З подібними поглядами ми вже ознайомилися, вивчаючи давньоіндійську філософію.

Учення Ксенофана Колофонського продовжив другий представник елейської школи — філософ **Парменід Елейський** (бл. 540–480 рр. до н. е.). Він замінив поняття «Єдине», під яким розумілося все суще, на поняття «буття». Воно походить від дієслова «бути», яке в особовій формі звучить як «є». Буття означає все, що існує, усе, що є. Проте якщо щось є тепер, то чи можливо, що його не було в минулому? Якщо можливо, тоді виходить: щось, яке є тепер і якого не було раніше, постало з нічого. Однак з нічого не може з'явитися щось. Отже, якщо щось є тепер, то це автоматично означає, що воно було і в минулому. Інша справа, що в минулому воно могло бути в іншій формі, але його не могло не бути зовсім. Далі, якщо щось є тепер, то чи можливо, що його не буде в майбутньому? Якщо це можливо, тоді виходить: щось, яке є тепер і якого не буде в майбутньому, обернеться на ніщо. Однак щось не може обернутися на ніщо, тобто якщо щось є тепер, це обов'язково означає, що воно буде й надалі. Щоправда, воно може перейти в іншу форму існування, але не може зникнути взагалі. Виходить, якщо щось є тепер, то це неодмінно означає, що воно і було, і буде, тобто, що воно не взялося з нізвідки і не може в ніщо перетворитися, а існує вічно.

Із самого поняття «буття», як бачимо, випливає його вічність. Те, що існує, обов'язково вічне. Якщо ж чогось немає зараз, то це означає, що його не було і не буде, бо інакше довелося б припустити, що щось обертається на ніщо, з якого потім знову виникає щось. Парменіду належить знаменитий вислів, який, на перший погляд, видається безглуздим: *«Буття є, не-буття ж немає»*. Насправді в цій фразі підсумовано все, що було сказано вище: якщо щось є тепер, то воно є завжди, а якщо чогось немає, то його немає ніколи. Вічність, як ми вже зазначали, випливає із самого поняття «буття» і є його першою й найбільш істотною ознакою.

Однак те, що вічне, обов'язково має бути неподільним. Якщо щось ділиться, це означає, що воно складається з частин, і якщо частини

Парменід

відокремляться, то цього предмета не буде. Отже, те, що ділиться, то існує, то не існує. А буття існує завжди, і тому воно неподільне. Проте якщо це так, то воно не має частин. І тоді виникає запитання: чи можливий у ньому який-небудь рух? Адже переміщення допустиме в тому разі, якщо є частини і межі. А якщо щось є абсолютно цілісним і суцільним, то рух у ньому неможливий. Виходить, буття нерухоме. Проте будь-який рух — це завжди яка-небудь зміна. Отже, буття ще й незмінне.

Відповідно до вчення Парменіда, буття вічне, неподільне, нерухоме і незмінне. Таку картину буття малює розум. Відчуття ж (зір, дотик тощо) малюють абсолютно іншу картину: усе є не вічним (тобто виникає і знищується), подільним (складається з частин), а також усе рухається і змінюється.

Яка ж із двох картин є істинною: та, яку малюють недосконалі й грубі відчуття, якими наділені всі живі істоти, або та, яку малює, поза сумнівом, тонший і досконаліший, порівняно з відчуттями, людський розум? Картина, яку створює розум, уважав Парменід, є правильною. Відчуття ж уводять в оману. Ми бачимо світ ділимим, рухомим і мінливим, насправді ж він неподільний, нерухомий і незмінний, тільки ми цього не бачимо, але усвідомлюємо розумом. Тому достовірно існує не те, що ми відчуваємо (сприймаємо органами чуття), а те, що ми мислимо. Мислиме існує, а немислиме не існує.

Відчуття, уважав Парменід, говорять про те, що все виникає і знищується. Однак чи можна придумати виникнення? Припустимо, щось виникло. Позначимо його умовно *A*. Із нізвідки воно виникнути не могло. Виходить, з'явилося звідкись, із чогось іншого. Позначимо це інше умовно *B*. Із деякого *B* виникло деяке *A*. Проте це означає, що *A* вже містилося у *B*, тобто, що у *B* було якесь не-*B*, отже, *B* було самим собою і водночас не було самим собою, що неймовірно. Намагаючись міркувати над виникненням, ми натрапили на суперечність, отже, виникнення немислиме і тому неможливе.

Далі ми бачимо, що все навколо нас ділиться на частини. Спробуємо поміркувати над діленням. Усе складається з частин, кожна частина теж, у свою чергу, ділиться на дрібніші частини. Отже, будь-яка річ є цілою відносно частин, з яких вона складається, і водночас вона є частиною відносно до більшого цілого, у яке вона входить, тобто річ є і цілою, і частиною, що неможливо. Отже, ділення немислиме, а тому воно не існує.

Зрештою, ми бачимо, що все рухається. Поміркувати над рухом спробував послідовник Парменіда, **Зенон Елейський** (490–430 рр.

до н. е.). Йому належить ідея апорій (грец. *aporia* — нерозв'язні суперечності, розумова безвихідь, парадокси), якими він прагнув довести, що рух немислимий, а тому неможливий. Розглянемо дві апорії Зенона Елейського.

Перша апорія називається *«Дихотомія»* (ділення навпіл). Припустимо, що тілу треба переміститися з точки А в точку Б. Перед тим як воно пройде свій шлях, йому спочатку треба пройти половину цього шляху, а ще раніше — чверть його, а ще раніше — $1/8$, а перед тим — $1/16$, а ще раніше — $1/32$ і так далі, як завгодно довго. Виходить, що тілу треба пройти нескінченну кількість відрізків. А чи можна пройти нескінченність? Ні. Отже, тіло ніколи не зможе пройти з точки А в точку Б.

Друга апорія називається *«Ахіллес і черепаха»*. Ахіллес іде на певній відстані за черепахою, причому в 10 разів швидше за неї, але ніколи її не наздожене. Зрозуміло, що візуально (коли споглядати зором) він її наздожене і пережене. Проте наше завдання не уявляти собі рух за допомогою відчуттів, а спробувати уявити його або проаналізувати за допомогою розуму. Коли Ахіллес пройде відстань, що розділяє його і черепаху, вона за цей самий час пройде попереду нього $1/10$ цієї відстані (адже черепаха йде в 10 разів повільніше) і буде на $1/10$ шляху попереду нього; коли Ахіллес пройде $1/10$, черепаха за цей самий час пройде $1/100$ і буде на $1/100$ попереду нього; коли він пройде $1/100$ відстані, вона пройде $1/1000$ — і так до безкінечності.

«Те, що ми бачимо речі рухомими, — говорить Зенон, — зовсім не означає, що рух дійсно існує». Наприклад, ми бачимо, що Сонце рухається над нами зі сходу на захід, насправді ж воно нерухоме. Припустимо, що й інші речі, які ми бачимо рухомими, насправді нерухомі, тільки ми цього не бачимо, не відчуваємо і тому не розуміємо.

Отже, елейські філософи і Геракліт сформулювали два протилежні підходи до розуміння світу. Перші стверджували те, що світ незмінний, неподільний і нерухомий, що він є вічною сталістю й абсолютною стійкістю. Геракліт, навпаки, переконував, що світ є довершеною непостійністю, незмінним рухом, загальною зміною і повною відсутністю чогось стійкого.

Зенон

З апитання і авдання

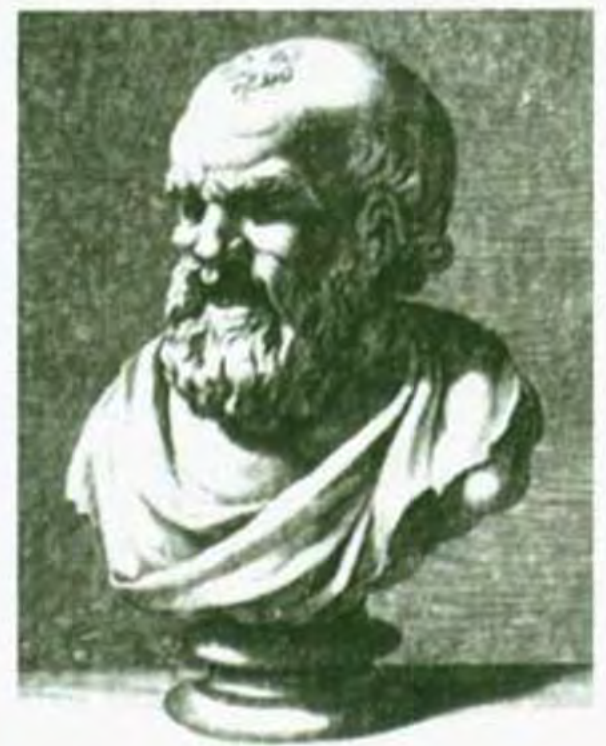
1. Які основні ідеї Геракліта? Як ви розумієте тезу про єдність і боротьбу протилежностей?
2. Пригадайте основні риси давньогрецької релігії та міфології. За що Ксенофан критикував їх?
3. Чи можна називати Ксенофана атеїстом? Яке трактування божества було ним запропоноване?
4. Розкрийте основні ідеї Парменіда. Як ви розумієте його твердження про реальне існування тільки того, що можна мислити без суперечностей?
5. Як ви зрозуміли апорії Зенона? Яку мету він переслідував, висуваючи їх?
6. У чому полягають основні відмінності елейського і гераклітівського учень?
7. **Філософська класика.** У одному зі своїх творів Геракліт стверджував: *«Цей космос, один і той самий для всього суцього, не створений ніким із богів і ніким із людей, але він завжди є, був і буде вічно живим вогнем, почасти займистим і почасти згасаючим»*. Як ви думаєте, чому Геракліт називав Усесвіт вогнем?

§ 12. «Тільки атоми і порожнеча...» Демокріт

Гераклітівська та елейська точки зору знайшли примирення в поглядах **Демокріта Абдерського** (бл. 460–370 рр. до н. е.). Він здійснив синтез цих двох концепцій. Так само як і Геракліт, він уважав, що все у світі перебуває в русі, змінюється і ділиться на частини, але лише буття може бути неподільним і незмінним. Адже буття вічне, що впливає із самого цього поняття, а вічне не може ділитися, оскільки те, що складається з частин, існує не завжди (якщо частини разом, воно існує, якщо ж вони відокремляться, то його не буде). Навчаючись у магів Мідії, Демокріт ознайомився з атомістичним ученням, суть якого розвинув і виклав у своїй інтерпретації. Кожна річ складається з частин, уважав Демокріт, але й кожна її частина також складається з частин. І так усе ділиться, як завгодно довго. Проте якщо поділ можливий до безкінечності, якщо все складається з частин і все ділиться, то що ж тоді можна назвати буттям? Усе, що ділиться, не вічне, а все є тим, що ділиться, а відтак — не вічне, але буття може бути лише вічним, отже, його

взагалі немає. Проте буття не може не бути, що впливає із самого поняття. Тому необхідно припустити, що все ділиться не до нескінченності, а до якоїсь певної межі, за якою поділ неможливий, тобто існує деяка частинка, нехай дуже маленька, але неподільна. Будучи неподільною, вона не може знищитись, бо не складається з частин, на які може розпастися. Вона існує вічно, а значить, і є дійсною основою буття, його носієм, власне, є буттям. Усе, що ділиться, з грецької перекладається як «томос». Заперечна частка — «а». Тому неподільне — це «атомос», або *атом*. Це слово, як бачимо, уперше вжив Демокріт, і ось уже понад дві тисячі років воно існує в усіх західних мовах. Зрозуміло, що атом у сучасному розумінні — не те ж саме, що атом у Демокріта. Нині цим поняттям позначається дуже маленький елемент речовини, але зовсім не неподільний: ми знаємо, що атом складається з елементарних частинок і має складну структуру. У Демокріта ж атом — це щось обов'язково неподільне і тому вічне, те, що можна вважати справжнім буттям. Адже єдина властивість атома — це бути завжди. Навіть якщо б він захотів не бути, то не зміг би цього зробити. Атом приречений на незмінне існування, на буття. Демокріт у своєму вченні про постійну основу всього суцього — атом, частинку вічної світобудови, неподільної і незмінної, — поділяє погляди елейських філософів.

Демокріт уважав, що світ вічно змінюється, що атомів нескінченно багато, вони рухаються в порожнечі і, зіштовхуючись, з'єднуються, існують якийсь час разом. Потім під впливом нових зіткнень відокремлюються і знову рухаються, взаємодіючи один з одним. Сполучка атомів приводить до народження речей, роз'єднання — до їх загибелі. Усі предмети, таким чином, виникають і знищуються, а світ є вічним рухомим і мінливим. Усі речі цілком різні, але всі вони — одне і те ж саме, адже складаються з одних і тих самих атомів. Світове різноманіття зводиться до однієї основи — атомів, що рухаються в порожнечі. Як за різноманітністю світобудови у Фалеса стоїть єдиний початок — вода, а в Анаксімена — повітря, у Піфагора — число, так у Демокріта — атоми. Чому речі відрізняються одна від одної, якщо зроблені з одного матеріалу? Тому що атоми, з яких вони утворені, поєднуються в кожній речі в різних пропорціях та в різній конфігурації.

Демокріт

Будь-який предмет — усього лише тимчасова комбінація неподільних частинок, яка існує тільки до того часу, поки вони разом. Речі то з'являються, то зникають, а відтак — вони не є дійсним буттям, інакше кажучи, їх узагалі немає, а є тільки те, з чого вони складаються, — набір незмінних атомів. Так само і властивості речей існують тимчасово: немає речі, немає і її властивостей. Вони, таким чином, також не існують, оскільки речі є лише породженнями атомних комбінацій.

За Демокритом, усе, що ми бачимо навколо себе, насправді не є справжньою реальністю. За тим несправжнім світом, який нас оточує, перебуває дійсний, але невидимий нами світ атомів і порожнечі. Він і є істинно сущим, а все, що ми сприймаємо чуттєво, — усього лиш його породження, а тому — ефемерність, фантом, міраж, ілюзія. Немає ні небесних тіл, ні води, ні землі, ні повітря, немає рослин і тварин, уважає мислитель, немає ні холодного, ні теплого, ні солодкого, ні солоного, ні білого, ні зеленого, немає взагалі нічого, а нам тільки здається, що все це є. А от єдино і дійсно існують лише атоми, порожнеча.

Для характеристики атомістичної картини світу Демокріта наведемо аналогію. Усім добре відомий такий вид образотворчого мистецтва, як мозаїка: із набору кольорових скелець можна скласти той чи інший візерунок або орнамент, певну комбінацію. Зробимо з них яку-небудь картинку, потім зламаймо її і побудуємо іншу і т. д. Чи існують реально всі ці малюнки? Ні, не існують, вони є тільки можливістю. А що ж існує реально? Лише цей набір мозаїчних скелець — і більше нічого! Так і Всесвіт, за Демокритом, є не речами та їх властивостями, а тільки сумою атомів, яка і є єдиною реальністю.

Великою заслугою Демокріта є запропонований ним науковий метод пізнання, що ґрунтувався на досліді, спостереженні й теоретичному узагальненні фактичного матеріалу. Відчуття, уважав він, є недостатнім, але необхідним джерелом пізнання. Свідчення про навколишній світ, які ми отримуємо через відчуття, доповнюються та виправляються ювелірною роботою нашого розуму. Всесвіт Демокріта підпорядкований причинності: усе виникає на якійсь підставі та в силу певної причини. Саме в причинності він убачав суть речей та подій. Філософ з пафосом сказав: *«Знайти одне причинне пояснення для мене краще, аніж оволодіти всім Перським царством!»*

Атомізм Демокріта став геніальним злетом філософської думки, вивівши її на принципово новий рівень осягнення світобудови.

Завдання і Завдання

1. Визначте мотиви елейської філософії в системі Демокріта.
2. Поясніть сенс демокрітівського твердження: «Якщо все ділиться до нескінченності, тоді буття немає».
3. Які ідеї Геракліта запозичував Демокріт, вибудовуючи своє філософське вчення?
4. Якщо атоми не мають якості, то чому утворений із них реальний світ, в ученні Демокріта, володіє нескінченною кількістю якостей і властивостей? Чи можна називати його, з погляду Демокріта, віртуальною реальністю?
5. Якщо атоми неможливо відчутти, то звідки ми знаємо про їх існування?
6. У чому суть наукового методу пізнання, запропонованого Демокрітом?
7. Яке розуміння причинності було запропоновано Демокрітом?
8. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з праці Діогена Лаертського «Про життя, учення та висловлювання славетних філософів», що дає уяву про погляди Демокріта. Охарактеризуйте ці погляди.

§ 13. Скільки існує істин? Софісти і Сократ

У V ст. до н. е. в багатьох містах Стародавньої Греції була встановлена демократична форма політичного життя. Це означає, що на різні державні посади людей не призначали, а вибирали шляхом народного голосування. Тому людина, яка викликала симпатії виборців, вдало виступаючи перед ними на народному зібранні, могла посісти яку-небудь відповідальну посаду. Зрозуміло, що тоді особливо почали цінувати ораторське мистецтво й освіту взагалі. Адже успішно виступити перед народом могла тільки освічена людина, що володіла політичним красномовством. Проте широкі знання в різних сферах мали тільки філософи (окремих наук і мистецтв як таких не було, їх замінювала філософія, а філософи були майже єдиними на той час ученими). Тому люди й зверталися до них з проханнями навчити різних премудростей, передусім умінню сперечатися і доводити, спростовувати й переконувати.

Деякі філософи брали гроші за навчання й отримали назву **софісти** (грец. *sophistēs* — платний учитель філософії, політики, математики

та інших наук), тобто «*учителі мудрості*». Вони навчали насамперед *риторики* (грец. *rhētorikē* — наука красномовства), різних прийомів доведення і спростування, мистецтва вести суперечку й перемагати в ній, впливати за будь-яких обставин на слухача й досягати бажаного ефекту. Для того щоб у всіх інтелектуальних ситуаціях виходити переможцем, треба вміти доводити і спростовувати все що завгодно. Платні вчителі мудрості винайшли різноманітні софізми — позірно правильні докази свідомо помилкових положень. Наприклад, такий софізм: «*Чи знаєш ти, хто стоїть під цим покривалом?*» — «*Не знаю*», — відповідає людина. «*Це ж твій батько, — говорять їй, — виходить, ти не знаєш свого батька*». Або ви запитуєте когонебудь: «*Чи знаєш ти, про що я хочу тебе запитати?*» — «*Не знаю*», — вам відповідають. Тоді ви кажете: «*Невже ти не знаєш, що Сонце на сході?*» — «*Знаю*». — «*Ага, — переможно виголошуєте ви, — виходить, ти знаєш, а спочатку сказав, що не знаєш, виходить — ти знаєш те, чого не знаєш*». А ось хитріший софізм: «*Що краще — вічне блаженство чи шматок м'яса на хлібі? Звичайно ж, вічне блаженство. А що може бути краще за вічне блаженство? Ніщо! А шматок м'яса на хлібі кращий, аніж ніщо, отже, він кращий, аніж вічне блаженство*».

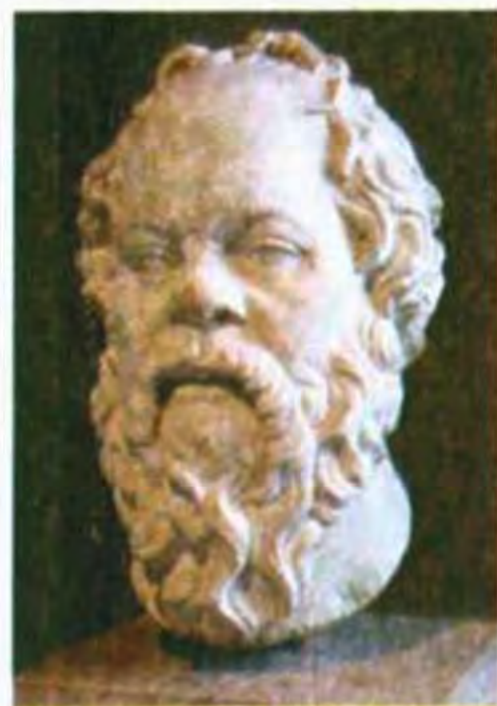
Проте для того, щоб перемагати, софізмів замало. У будь-якій суперечці людина має знайти істину. Однак якщо істина єдина для всіх, а той, хто сперечається не на її боці, не може мати рацію. Значить, єдине, що залишається софістові, — це припустити існування не однієї істини, а багатьох. Скільки людей, стільки й думок, кожна людина — сама собі істина.

Знаменитий софіст **Протагор Абдерський** (480–410 рр. до н. е.) запропонував формулу такого переконання: «*Людина є мірою всіх речей*», тобто, як хто вважає, те для нього і є істиною, яка цілком суб'єктивна (залежить від суб'єкта — людини). Нічого спільного й обов'язкового для всіх немає, жодних єдиних принципів або законів не існує. Кожен із нас сам собі встановлює правила й орієнтири свого життя. Будь-яке переконання настільки ж істинне, наскільки й хибне. Все можна і довести, і спростувати, протилежні думки цілком рівносильні. Про все можна сказати: «*Це і так, і не так водночас*». І все в цьому контексті залежить тільки від конкретної людини, яка і встановлює критерії правди та брехні. Такий погляд називається **суб'єктивізмом** (з латин. *subjectivus* — підметовий). Однак якщо немає нічого загальноприйнятого, тоді ніхто не може володіти абсолютною істиною, ні абсолютно помилятися, точніше, що здається істинним одному, для іншого — помилкове, важливе для когось стає для іншого геть байдужим, смішне для одного видається

сумним іншому і те, що бачиться комусь як добро, інший цілком може оцінити як зло. Отже, ні про що не можна стверджувати безумовно, усе у світі відносне. Із суб'єктивізму софістів випливає **релятивізм** (з латин. *relativus* — відносний) — **положення про відносність усього суцього і мислимого**. Чи можна пізнати світ, у якому немає нічого стійкого й загальнообов'язкового, а все суб'єктивне й відносне? Швидше за все, такий світ непізнаний.

Заслуга філософської софістики в тому, що вона приділила значну увагу проблемі пізнання. Архаїчні філософи від Фалеса до Демокріта не сумнівалися в пізнанні світу, тому їх більше непокоїли питання його будови — космологічні та походження — космогонічні. Софісти ж вважали, що перед тим, як міркувати про світобудову, спочатку треба з'ясувати, чи ми можемо про неї взагалі що-небудь дізнатися, чи ж наша доля — залишатися в цілковитому незнанні, вважаючи істинним те, що видається нам таким. Відповідаючи на це запитання, вони схилилися до другого, а тому характерною рисою їхнього учення є також **агностицизм** (від грец. *agnostos* — недоступний для пізнання) — **твердження про непізнаванність світу** або ж **скептицизм** (від грец. *skeptikos* — сумніваюся) — **сумнів у можливості його пізнати**. Так, наприклад, софіст **Горгій Леонтійський** (483–375 рр. до н. е.), якому належить твір «*Про те, що не існує, або Про природу*», сформулював свої погляди, написавши три положення: по-перше, нічого немає; по-друге, якби щось і було, то воно було б непізнаваним; по-третє, якби хтось і зміг би що-небудь пізнати, то не зумів би передати це знання іншому.

Софістам протистоїть знаменитий грецький філософ **Сократ Афінський** (469–399 рр. до н. е.). На відміну від них він уважав, що істина, так само як сонце, що всім світить і всіх зігріває, може бути тільки одна. Вона єдина для всіх, загальнообов'язкова й об'єктивна, тобто існує поза нами й незалежно від наших бажань. Не ми її вигадали і не нам її скасовувати. Ця істина була до нас і буде завжди. Де б не жила і ким би не була людина, вона не може не підкорятися їй. Усі люди єдині, і немає між ними відмінностей перед однією істиною, що перебуває в усьому, яка все освітлює і пульсує в кожній людській душі. Якщо хтось і надувається стверджувати, що він не підкоряється їй, не визнає її, що має власну індивідуальну істину, це буде самообманом, спробою відвернутися від неминучого. Ніхто не може, уважав Сократ, відмовитися від цієї загальної

Сократ

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Сократ походив з афінської родини. Його батько, Софронік, був скульптором, різьбяррем, а мати, Фенарета, — повітухою. Усе життя, за винятком трьох воєнних походів, у яких Сократ брав участь, проявивши стійкість і мужність, він провів у рідному місті. Був непоганим музикантом і скульптором (ще й досі в Афінах зберігається його витвір «Три грації»). Жив скромно, свій час присвячував філософським розмовам і суперечкам. У нього було багато учнів, але грошей за навчання він не брав. Відомим його учнем був Платон.

для всіх істини, як не можна відмовитися від того, наприклад, що ти людина, як не можна відмовитися від власних очей, рук і ніг, серця і розуму.

Що ж це за істина? Де вона? У чому вона полягає? Відповідаючи на ці запитання, Сократ говорив, що було б занадто самовпевнено, якби хто-небудь зі смертних став думати, ніби він напевно знає цю істину. Єдине, що ми можемо стверджувати, — це те, що така істина існує. Однак говорити, що вона є чимось уже визначеним, цілком відомим, раз і назавжди знайденим і встановленим, неможливо, адже йдеться про абсолютну істину, а людина, як істота недосконала, ніколи не може досягти абсолюту. Радше навіть навпаки, єдине, про що ми знаємо точно, — це про власне незнання, про труднощі, які постають перед нами при спробах що-небудь пізнати, і як сказав Сократ, «я знаю

тільки те, що нічого не знаю». Проте наше невідання істини зовсім не означає, що її немає. Невідомо, яка вона, і завданням кожної людини якраз і є пошук тієї, реально існуючої, єдиної для всіх, але невідомої істини. Причому шукати її кожен має самотійно, адже жоден авторитет, яким би шанованим він не був, не може точно знати, якою є істина, і на цій підставі вести за собою інших. А самотійний пошук завжди обтяжений сумнівами, суперечностями й тривалими роздумами. Лише таким шляхом — тернистим і багатотрудним — людина може якщо не знайти істину, то хоча б наблизитися до неї. Цей метод отримав назву **евристика** (від грец. *heuriskō* — знаходжу). Філософ, уважав Сократ, повинен сприяти тому, хто шукає, у його починаннях: не пропонуючи готових відповідей, він усього лише допомагає шукачу зорієнтуватися в неосіяжній стихії думок та ідей, у яку вступає охочий знайти що-небудь істинне. Сократівський метод також є **майєвтикою** (від грец. *maieutikē* — повивальний): філософ надає допомогу народженню істини. Однак його участь у цьому не вирішальна, адже вона все ж таки має народжуватися самотійними зусиллями людини. Цей метод

він створив на основі повивальної практики своєї матері. У цьому зв'язку він говорив, що його мати допомагала народжуватися людині фізично, а він сприяв духовному народженню людини.

Проте чи будуть люди займатися пошуком якоїсь невідомої і далекої істини, якщо повсякденне життя зрозуміле їм і для неї зовсім не вимагається жодних особливих роздумів? Припустимо, людина заробляє достатньо грошей, щоб існувати безбідно, має шану та повагу в суспільстві, звичні заняття й упевненість у завтрашньому дні. Вона вранці йде на роботу, увечері повертається до свого родинного вогнища, де на неї чекають затишок і насолода відпочинку. Що ще потрібно? Навіщо роздумувати про якесь не зовсім зрозуміле безсмертя, сенс життя, своє призначення у світі, про обов'язок, чесноти і ще невідомо про що, якщо все і так цілком добре? Увесь сенс у тому, що звичне коло життя відволікає людину від цих думок, тоді як вони, може, і є головними, а все повсякденне – суєта й ілюзія життя – несправжність існування.

Сократ уважав за необхідне постійно нагадувати людям, що, крім звичних справ, є турботи вищого порядку, інакше людина остаточно погрузне в земній рутині й забуде про справжнє, істинне та нетлінне, тим самим змарнувавши право називатися людиною – істотою розумною, яка не може не міркувати про глобальне і вічне. Він порівнював себе з гедзем, який боляче жалить коня, що спокійно пасеться на лузі, не даючи йому стояти на місці, поволі гладшати й пропадати марно.

У своїх бесідах афінський мислитель тонко підводив слухачів до розуміння того, що ніхто не може бути цілком задоволений своїм життям і самим собою, що немає меж запитанням, сумнівам і прагненню до більш досконалого. При цьому він використовував прийоми і методи, до яких часто вдавалися софісти: ставив людину в інтелектуально складне становище, спантеличував її суперечностями, примушував засумніватися в очевидному та припустити неможливе. Відмінність у тому, що софістика ставила за мету збентежити людський розум, збити його з пантелику, щоб показати відносність і суб'єктивність усього. Сократ же чинив те ж саме для того, щоб через сумніви та розумову безвихідь підштовхнути людину до пошуку об'єктивної та вічної істини.

Головною метою його філософії було відновлення авторитету знання, підірваного софістами, які нехтували істиною. Сократівський шлях пізнання проліг від тези *«Я знаю тільки те, що я нічого не знаю»* до народження істини через самопізнання та зведення до принципу вислову, написаного на храмі в Дельфах, *«Пізнай самого себе»*.

Сократівські бесіди мали глибокий морально-етичний зміст, а отже, не всім були до вподоби. І афіняни вирішили позбутися неспокійного філософа, який своїми питаннями «псував» людям безтурботне життя. Проти Сократа організували судовий процес, звинувативши його в нечестивості: ніби він не шанував державних богів, не поважав традицій і розбещував юнацтво. Його жорстоко засудили — Сократ випив чашу з отрутою. Після страти філософа його співгромадяни розкаялися і почали віддавати йому всілякі почесні, як часто буває в подібних випадках.

Сократ не залишив після себе творів, тож ми дізнаємося про нього з праць його сучасників, а також зі свідчень учнів і послідовників. Мислитель принципово нічого не записував, висловлював свої переконання усно, кажучи, що книжка — це стільки, скільки в ній є записано, її ні про що не запитаєш, із нею не посперечаєшся і жоден текст ніколи не замінить живого людського спілкування.

Однак не тільки бесіди, а й усе його життя було філософією, найяскравішим утіленням його поглядів, через що він став свого роду символом філософії, її вічним пафосом.

З

апитання і
завдання

1. Що сприяло появі софістики?
2. Хто такі софісти? Чим відрізняються поняття мудрець, філософ і софіст?
3. Що таке софізм? Наведіть приклади будь-яких софізмів.
4. Які основні філософські ідеї софістів? Розкрийте зміст понять суб'єктивізм, релятивізм, агностицизм, скептицизм.
5. Які основні філософські ідеї Сократа? У чому полягає його протистояння софістиці?
6. Що таке майєвтика? Чому Сократа часто порівнювали із софістами? Що спільного між їхніми вченнями?
7. Відомий софіст Протагор написав твір «Про богів», головною думкою якого було твердження: «Про богів я нічого не можу знати: ні того, що вони існують, ні того, що вони не існують; надто багато того, що перешкоджає мені пізнати це, і передусім — темнота предмета і стислість людського життя». Який принцип софістичної філософії взято за основу цього твердження?
8. **Філософська класика.** Прочитайте уривок із праці Платона «Діалоги (після смертного вироку)» та охарактеризуйте моральні якості Сократа.

§ 14. «Речовина без ідеї — ніщо». Платон і Арістотель

Знаменитим учнем Сократа був філософ **Платон Афінський** (427–347 рр. до н. е.). Справжнє його ім'я — Арістокл, а додане — Платон, з яким він увійшов в історію, — прізвисько, яке перекладається з грецької як «широкий». Він одержав його чи то за міцність статури, чи за широкий лоб, чи за широту думки. Якщо Сократ нічого не писав, то Платон залишив багато творів, частина з яких видана українською мовою. Його праці, як правило, написані у формі діалогів, головною дійовою особою яких є Сократ, який веде діалог із філософами на різні теми.

Платон

Одним з основних міркувань Платона є відоме твердження про те, що видиме — нереальне: якщо ми щось бачимо, то це зовсім не означає, що воно існує саме так, як нами сприймається. Ця думка — одна з вічних у філософії. Пригадаймо, елейські філософи говорили, що ми бачимо навколо себе рух і зміну, але ж насправді ніщо не рухається і не змінюється. Геракліт стверджував, що коли ми щось бачимо незмінним, то це не означає, що воно дійсно таке, просто ніхто не помічає загальний і безперервний рух. *«Ви думаєте, — говорив мілетський філософ Анаксімен, — що навколою нас — різні речі, нічого подібного — усе, що здається різним, насправді — одна й та ж сама речовина — повітря, тільки в різних своїх станах».* *«Ми бачимо гори і дерева, луги й озера, зірки та планети, — стверджував Демокріт, — і зовсім не розуміємо, що немає ні того, ні іншого, ні третього, а є тільки набір невидимих нам атомів, які рухаються в порожнечі».*

Цілком можливо, що ми бачимо одне, а насправді існує зовсім інше.

Щоб краще зрозуміти теорію Платона, уявімо собі таку картину. Припустимо, що перед нами лежить яблуко, груша і слива. Вони абсолютно різні й не подібні. Проте є в них щось спільне, подібне, таке, що робить їх відмінними від інших плодів та об'єднує в одну групу. Це спільне ми називаємо словом «фрукт». Виникає запитання: чи існує

Рафаель. Афінська школа. Фрагмент. 1509–1511 рр.

фрукт у реальності як річ, у якій були б зібрані всі можливі фрукти землі, як предмет, який можна було б роздивитися або доторкнутись? Ні, не існує. «Фрукт» — це всього лише поняття, термін, назва, якою ми позначаємо групу подібних між собою речей. Насправді існують самі лише ці предмети, а їх назви реально у світі не існують. Як поняття або ідеї, вони перебувають тільки в нашій свідомості. Можна припустити, що все відбувається навпаки. Реально і спочатку існують ідеї або поняття речей і не у свідомості, а самі собою, поза нами, тільки в особливому, вищому, недоступному світі, а всі речі, які нас оточують, усього лише породження цієї первинної сутності — ідей і є їх віддзеркаленнями або тінями, а тому реально не існують. Ця думка — головна в ученні Платона. «Ми думаємо, — говорив він, — що світ єдиний — той, який ми бачимо довкола себе, насправді ж світів два: один — вищий і невидимий — світ ідей, інший — нижчий і чуттєво осяжний — світ речей. Перший породжує другий. Існує, наприклад, у вищому світі ідея коня, вона й обумовлює кожного конкретного коня, який перебуває на землі. І саме завдяки цій ідеї земний кінь залишається конем і не перетворюється на будь-який інший предмет, тобто речі, що чуттєво сприймаються, знаходять зміст, реальність, стійкість, незмінність якраз завдяки причетності до вічних і незмінних ідей. Якби цього стабілізуючого світового початку — ідей — не було, то будь-яка річ постійно переходила б у будь-який інший стан: мурашка могла б перетворитися на слона, або гору, або квітку, а планета могла б стати трикутником, або хмарою, або краплиною роси... Отже, світ ідей — це ніби смисловий "каркас" чуттєво осяжного або фізичного світу, невидимий оку, але доступний умоглядному мисленню».

Однак наш світ не є нижчим, тому що нижче від нього перебуває матерія. Ідеальний світ Платон називає *буттям*, матерію — *небуттям*. Матерія — ніщо, але вона є, уважав Платон. Як це розуміти? Якщо перемішати всі різноманітні речі нашого світу до стану однорідної маси, вийде світове місиво, у якому не буде ні конкретних предметів, ні їх властивостей. Що можна буде сказати про цю масу? Нічого. Яка вона? Єдина можлива відповідь — ніяка. Саме в цьому сенсі вона — ніщо, небуття. Знайомий нам за чуттєвими сприйняттями світ виникає якраз на межі матерії й ідеального світу: яка-небудь вища сутність — ідея з безформної частинки матерії творить нормальну, сприйману нами річ. Тому предмети фізичного або чуттєвого світу все ж таки досконаліші порівняно з ніякою матерією, оскільки в їх появі вирішальну роль відіграють вічні та незмінні ідеї, що існують насправді.

Речі тілесного світу є їх проекціями, контурами, блідими подобами або тінями. Для ілюстрації своїх переконань Платон пропонував таку алегорію. Уявіть собі, що ми сидимо в печері спиною до входу і дивимося на її стіну. За нами в сонячних променях проходять якісь тварини, пролітають птахи, ростуть квіти. Ми ж бачимо на стіні печери тіні цих предметів, але оскільки сидимо спиною до входу, то не знаємо про їх існування. Нам здається, що тіні, за якими ми спостерігаємо, і є самі предмети і що це — єдина можлива реальність. Проте хтось озирнувся й побачив сам предмет, який, звичайно ж, у тисячу разів досконаліший за свою тінь. Той, хто побачив, розуміє, що він сприймав тінь за саму річ, порівнює одне з іншим — і його подиву немає меж. Він усвідомлює, що справжній світ зовсім не такий, яким він його раніше бачив, захоплюється і вже більше ніколи не дивитиметься на жалюгідні тіні, а всі свої сили спрямує на споглядання самих предметів. Більше того, він вийде з печери, щоб побачити те, що знаходиться за її низьким склепінням, сірими, похмурими стінами — широкі зелені рівнини, чудові луки, свіжий простір, безмежне блакитне небо, на якому сяє сонце. Так само і в нашому житті: ми бачимо навколо себе різні предмети й маємо їх за реальні та єдино суцї, не розуміючи, що вони всього лише нікчемні віддзеркалення, недосконалі подоби або блїді тіні ідей — сутностей світу дійсного й надзвичайно справжнього, але недоступного й невидимого. Якби комусь із нас удалося побачити за фізичними речами їх справжній початок — ідеї, він знехтував би той матеріальний, тілесний світ, нам близький, зрозумїлий і звичний, у якому ми живемо, вважаючи його єдино можливим світом ідей.

Відтак завдання кожного, учив Платон, — за несправжнім побачити справжнє, за нереальним — дійсне, за матеріальним — ідеальне, за контуром — справжні контури, дійсне буття. Як це зробити? Людина не повністю належить світу речей. Вона має душу — вічну сутність, яка пов'язує її з невидимим світом. Після смерті тіла душа вирушає саме туди, перебуває там якийсь час і при цьому споглядає ідеї та долучається до вищого знання. Потім вона спускається в матеріальний світ і, уселяючись у яке-небудь тіло, забуває про свої знання. Проте забути не означає не знати зовсім, бо в забуванні є можливість пригадати. Виходить, що людина при народженні вже все знає, але тільки потенційно. Їй не треба пізнавати з нуля і крок за кроком набувати знань. Вона має всього лише виявити їх у собі, пригадати забуте. Тому пізнання, за Платоном, — це пригадування душі. Пізніше це переконання одержало назву *теорія природжених ідей*. Попри всі зусилля, ми все ж таки не зможемо цілком осягнути ідеальний світ, добре, якщо нам відкриється хоч би його маленький

елемент або фрагмент. Адже ми — хочемо того чи ні — перебуваємо переважно у світі тілесному, суперечливому й недосконалому. Та якщо нам відомо про буття чудове, то чому й не спробувати земне життя ушляхетнити й вивищити за його взірцем, зробити гармонійнішим, добродішнішим і щасливішим?

Душа людини, згідно з ученням Платона, складається з трьох частин: розумної, емоційної та інстинктивної. Це поєднання в кожному випадку нерівномірне. Якщо переважає розумна частина душі, то людина — філософ, якщо емоційна — воїн, а якщо інстинктивна, то — землероб або ремісник. Виходить, що рід людський поділяється на три стани, кожен з яких має займатися тим, до чого зумовлений своєю природою: філософи, як люди всезнаючі й мудрі, повинні керувати державою; хоробрі, сильні й мужні воїни мають її захищати; а ті, хто добре знає, як обробляти землю, хто уміє вирощувати врожай і виготовляти ремісничі вироби, повинні працювати й годувати державу. Кожен займатиметься своєю справою і приносить максимальну користь суспільству, через це нас чекає процвітання. Якщо ж кожна верства робитиме те, чого не вміє, користі не буде жодній, а громадське життя стане безладом.

Перший принцип, за яким повинна будуватися ідеальна держава, — розподіл праці між станами, з якого випливає заперечення демократії. Адже суть її у виборності керівників держави. Як можна вибирати керівника? Адже керувати повинен той, хто вміє це робити, а не той, хто подобається нам і якого ми за те й вибираємо, щоб він нами керував.

Ми ж не вибираємо керманіча на корабель — ним керує той, хто вміє це робити, а якщо ми посадимо на корму просто симпатичну нам або шановану людину, яка, проте, не тямить у навігації, вона потопить корабель упродовж перших же хвилин плавання.

Другим принципом ідеального суспільного ладу має бути відсутність приватної власності, оскільки вона — джерело всіх лих. Якщо всі рівні, то кому спаде на думку позаздрити ближньому через те, що він має чогось більше, і кому треба буде боятися сусіда, який може що-небудь відібрати. Рівність виключає і заздрість, і страх, і ворожнечу. Навіщо людям сваритися й ображатися одне на одного, якщо всі однакові за своїм майновим становищем? Суспільство і держава, побудовані на природному розподілі праці й відсутності приватної власності, будуть процвітаючими і щасливими.

Створена Платоном картина — ідеал, до якого він прагнув і за яким пропонував змінювати життя. **Учення про ідеальне суспільство називається утопією** (з грец. «*υ*» — не, *topos* — місце, букв. — неіснуюче місце), адже досягнення ідеалу на практиці здійснити

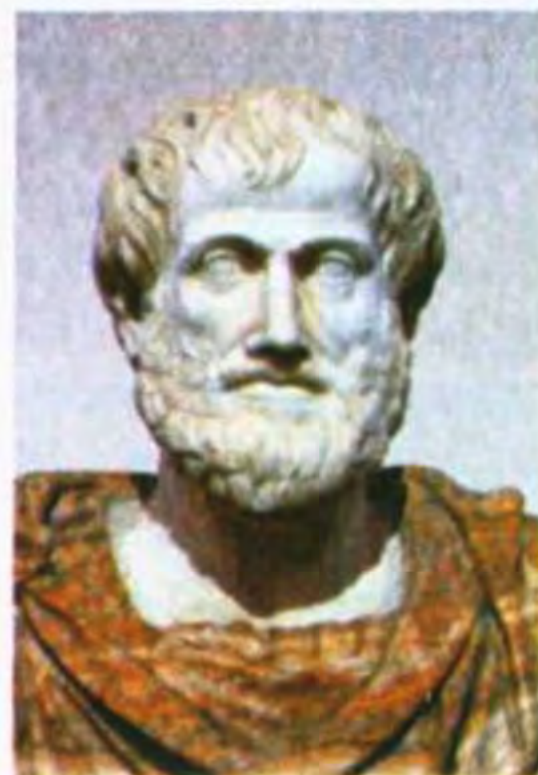
неможливо. Як бачимо, Платону належить перша в історії людства розгорнена соціальна (суспільна) утопія.

Так мало б бути в ідеальній державі Платона, але насправді часто бувало таке, що людина робить не свою справу. Керівники не вміють управляти, створюючи для народу страждання, воїни погано захищають його, а землероби не трудяться. Кожен дбає передусім про власний інтерес, розколюючи суспільну єдність; усі ворогують з усіма, як наслідок — на землі множаться лиха й нещастя.

Проте в утопії Платона є чимало позитивного, зокрема, він уважав, що правителі є вельми вищими в трьох відношеннях — у родовому, в освітньому й у своєму масштабі цінностей. Відтак маємо сформовані вимоги до правителя стосовно його освіти та моральних якостей.

У священному гаю поблизу Афін, у якому, за переказами, був похований міфічний герой Академ, Платон заснував свою філософську школу, що отримала назву **академія**. У цій платонівській школі навчався згодом його знаменитий учень **Арістотель Стагірит** (384–322 рр. до н. е.), який є останнім представником класичного періоду античної грецької філософії.

Арістотель не сприймав теорію Платона. «Як, — запитував він, — речі можуть існувати окремо від ідей, що їх породжують? Як тіні та предмети можуть перебувати в абсолютно різних місцях?» На думку Арістотеля, Платон надто протиставив світ ідей і світ речей. Він уважав, необхідно припустити, що предмет і його ідея існують разом, у єдності. Замість платонівського поняття «ідея» Арістотель використовує поняття «форма», яким позначає ідеальну сутність, вічну й незмінну. Форма Арістотеля — це майже те ж саме, що ідея Платона. Крім форм, існує також матерія, яка, будучи позбавленою властивостей, якостей або ознак, є ніякою, тобто нічим. У погляді на матерію як на небуття Арістотель цілком погоджується з Платоном. І ось яка-небудь вища сутність — форма — уселяється в безформний шматок матерії, і виходить нормальна, чуттєво осяжна річ фізичного світу, яка має розмір, колір, запах та інші якості. Наприклад, форма коня (або ідея коня, як сказав би Платон) уселяється в якийсь шматок матерії, і з'являється тілесний кінь, якого ми бачимо перед собою. А форма, скажімо, квітки вбудовується в іншу частинку матерії, котра ще є нічим, і робить із неї квітку, що має певну будову, колір, аромат та інші властивості. Тут можна провести таку аналогію. Припустимо, перед нами лежить

Арістотель

пластилін, а в нашій свідомості є уявлення або образ, наприклад, дерева. Якщо ми цей розумовий образ перенесемо на пластилін або наділимо його цим образом, тобто виліпимо з цього матеріалу дерево, то безформний шматок пластиліну перетвориться на нормальний предмет, у якого є стовбур, гілки, коріння і т. д. Поки матеріал був безформним, ми нічого не могли про нього сказати, він був нічим. Проте наділений за допомогою наших рук і свідомості певною формою, він перетворився на річ, про яку тепер можна щось говорити, тобто він став чимось.

Те ж саме спостерігаємо і в навколишньому світі: усі речі — це матерія, перетворена ідеальною сутністю — формами. Основу вчення про буття (онтології) Арістотеля становить: категоріальний аналіз суцього. Він розумів під категоріями родові висловлювання про буття, а *«оскільки одні висловлювання позначають сутність речі, другі — якість, треті — кількість, четверті — “де”, п’яті — “коли”, то відповідно до кожного з них ті самі значення має і буття»*. Перелічуючи категорії, Арістотель вдається до розділового «або»: *«Зі сказаного без будь-якого зв’язку кожне позначає або сутність, або “скільки”, або “яке”...»* — і в такий спосіб перебирає десять відомих категорій (форм, понять).

У його тлумаченні категорії — це висловлювання, які відображають такі загальні (родові) властивості буття, за допомогою яких воно поділяється в мові й знанні на рубрики, що не зводяться одна до одної. Всесвіт — це оформлена речовина. Будь-яка річ має і матерію, і форму, а їх нерозривна єдність і є цією річчю.

Отже, якщо в ученні Платона світ ідей і світ речей існують окремо один від одного, то, за переконанням Арістотеля, світ форм і світ матерії утворюють єдине ціле, яким і є все, що нас оточує. Проте вирішальна роль у всьому суцтому належить саме формам. Без них матерія ніщо, вони приводять її до стану впорядкованості, правильності та світової гармонії. *«Матерія, — стверджував Арістотель, — є всього лише можливістю буття, форма ж із цієї потенції створює дійсність. Низька матерія — будівельний матеріал, сутність речей, форма ж із цієї основи створює справжнє існування. За видимим матеріальним стоїть невидиме ідеальне, за чуттєвим — безтілесне, за недосконалим і мінливим — довершене й незмінне. Проте одне не можна відокремити від іншого, бо вони збігаються в рамках того світу, у якому ми живемо, утворюють єдність»*. Немає матерії поза й окрім форми, уважав Арістотель, як немає і форми без матерії. І лише одна-єдина форма існує сама собою, ні від чого не залежить і є гранично автономною. Це Розум — першодвигун, причина і початок усього. Його Арістотель також називає богом.

Погляди Арістотеля на взаємодію матеріального й ідеального зумовили його концепцію пізнання. Якщо Платон уважав за непотрібне вивчати речі навколишнього світу, оскільки вони — усього лише тіні, а пізнавальне завдання, на його думку, полягає у виведенні знання з людського розуму, у якому воно вже початково міститься, то Арістотель наполягав, що тільки через дослідження окремих речей ми можемо збагнути форми. Пізнання, на його думку, має полягати в дослідженні зовнішнього світу та накопиченні фактів, збагаченні нашого досвіду. Знання виводиться не з розуму, а з вивчення навколишньої дійсності.

З усіх античних мислителів середньовічна теїстична філософія (християнська — на Заході і мусульманська — на Сході) визнала насамперед Арістотеля. Причому не тільки визнала, а й возвеличила його як незаперечний авторитет в духовному житті епохи Середньовіччя. Тоді утвердилася знаменита фраза: «Сам сказав!» (латин. *«Ipse dixit!»*). Якщо комусь з учасників суперечки вдавалося довести, що обстоювані ним положення висловлював свого часу Арістотель, то він виголошував ці заповітні слова, і суперечку вважали закінченою. Продовжувати суперечку тоді означало вести полеміку з найвидатнішим філософом попередніх епох, учення якого визнавалося в середньовіччі безумовною істиною.

Завдання і Завдання

1. У чому полягає головна думка платонівського вчення?
2. Чому Платон порівнював наш світ із печерою, а чуттєво осяжні предмети — з тінями?
3. Як ви вважаєте, які ідеї Сократа — учителя Платона — вплинули на становлення платонівського вчення?
4. Звідки ми знаємо, за Платоном, про світ ідей, якщо він надчуттєвий? Що пов'язує нас із цим світом?
5. Що таке *утопія*? Які принципи покладені Платоном у вчення про ідеальне суспільство та державу?
6. У чому полягає подібність і відмінність платонівського й арістотелівського вчень?
7. Чи можна стверджувати, що система Арістотеля, як і вчення Платона, є варіантом філософського ідеалізму? Аргументуйте свою відповідь.
8. Філософ Антісфен, критикуючи платонівську теорію ідей, сказав її творцеві: «Я бачив величезну кількість коней, Платоне, але я ніколи не бачив ідею коня, про якого ти так наполегливо говориш». Платон відповів йому: «У тебе, Антісфене, є очі, щоб побачити кожного

конкретного коня, але, мабуть, тобі бракує розуму, за допомогою якого ти міг би углядіти ідею коня».

Прокоментуйте ці платонівські слова. Яка основна думка виражена в його вченні?

9. **Філософська класика.** Прочитайте уривки з роботи Арістотеля «Категорії філософії, їх зміст і функції» і дайте відповідь на запитання: що таке первісна сутність? Як Арістотель визначає поняття *сутність, кількість*?

§ 15. Як можна досягти щастя? Епікурейці, стоїки, скептики, кініки

У 334 р. до н. е. грецьке військо на чолі з Александром Македонським вирушило в похід, який тривав дев'ять років. Тоді греки завоювали, чи еллінізували, Схід. Епоха, що розпочалася з того часу, називається *еллінською*, або *еллінізмом*, і разом з епохою Римської імперії, що прийшла їй на зміну, тривала 800 років. Головною її рисою була надзвичайна змінюваність і нестабільність. Увесь старий, звичний і непорушний упродовж віків життєвий лад руйнувався на очах, усе стрімко змінювалося. Прокладали нові торговельні шляхи, утверджувалися нові звичаї, руйнувалися старі й народжувалися нові держави, формувалися нові цінності й релігійні вірування, культура і філософія. Дійсність ставала не звичною, а почасти жорстокою і ворожою до людини, яка, у свою чергу, утрачала впевненість у завтрашньому дні. Розгубленість і ненадійність — відчуття, типові для цієї епохи. А коли втрачаються всі зовнішні гарантії, людина прагне знайти їх. Як вижити й зберегти самовладання у світі, де кожен кинутий напризволяще? Як залишатися спокійним і незворушно споглядати лихо, що коїться довкола? Як залишатися самим собою, незважаючи на жорстоку дійсність?

Зважаючи на реалії життя, філософія еллінізму та Стародавнього Риму насамперед розглядала проблеми людини, а інші питання — буття, пізнання тощо — займали в розмірковуваннях філософів другорядне місце. Головне питання філософської думки того часу — як бути щасливим, як віднайти впевненість, коли в зовнішньому світі нічого подібного знайти вже неможливо? Щастя в перекладі з грецької звучить як «евдемонія», тому філософія еллінізму може бути названа *евдемоністичною* (з грец. *такою, що шукає щастя*). Ця філософія сформувала чотири основні школи, подібні між собою в прагненні обґрунтувати й розробити *евдемонізм*, проте з різними варіантами шляхів, якими вони пропонували людині досягти щастя.

Засновником однієї з них був **Епікур** (341–270 рр. до н. е.) з острова Самос. На його думку, щоб з'ясувати, як можна досягти щастя, треба усунути перешкоди на шляху до нього. Що заважає щастю? Передусім страх, що є вічним супутником людського роду й постійно отруює його існування. З усіх можливих страхів є три головні, яких потрібно позбутися насамперед. Це страх перед богами — істотами вищими й усемогутніми, здатними не лише допомогти нам, а й зашкодити; страх перед смертю — сумним, а головне, абсолютно незбагненним фіналом будь-якого людського життя; страх перед долею — наперед визначеною, яка не залежить від нас, може бути як доброю, так і злою.

Епікур

Епікур уважав: боги — безсмертні істоти, а отже, й абсолютно блаженні (тобто володіють цілковитим благом, абсолютно щасливі). Уявіть собі того, кому добре: чи буде він до чогось прагнути, чогось уникати, ставити перед собою цілі та завдання і взагалі що-небудь робити? Не буде. Виходить, боги, як абсолютно блаженні, є ще й повністю бездіяльними, а тому ніяк не можуть вплинути на наше життя. Отже, хоча вони й існують, їх не треба боятися.

«Щодо смерті, — говорив Епікур, — то ми чудово знаємо, що все хороше і погане полягає у відчуттях, а смерть — це позбавлення всіх відчуттів, тому після неї немає ні хорошого, ні поганого. Марно ми думаємо, що вона має до нас який-небудь стосунок, якраз навпаки — поки ми є, смерті немає, коли смерть є, нас немає, тобто вона і ми — це абсолютно різні речі, не дотичні, а тому смерті не треба боятися».

Щодо страху перед долею, якщо наперед існує визначення, отже, існують і вищі сили, які його визначають. Однак щойно ми пересвідчилися, що боги бездіяльні й не впливають на нас. Кому ж тоді визначати наш шлях, у чиїх руках наше життя? У наших власних. Кожна людина — господар своєї долі та коваль свого щастя. На нас ніхто не впливає, окрім нас самих. Доля — це результат наших власних дій, учинків і зусиль, і боятися її — означає боятися себе самих.

Звільнившись від страхів, необхідно з'ясувати, що потрібно робити, а що — не варто для того, щоб знайти щастя. Треба, переконував Епікур, вибирати задоволення й уникати страждань. Це його вчення, на перший погляд, має вигляд твердження гедонізму. **Гедонізм** (від грец. *hēdonē* — задоволення) — це культивування задоволень. Проте, більш ретельно ознайомившись з епікурейською теорією задоволення, видно, що охарактеризувати її як гедонізм неможливо. Прагнення до

задоволень, уважав філософ, має бути розумним: треба вміти й відмовитися часом від чогось спокусливого й зазнати, якщо потрібно, певних страждань. Усі задоволення він поділив на три види: 1) природні та необхідні; 2) природні, але не необхідні; 3) неприродні й не необхідні. Із цих трьох видів потрібно вибирати лише перше, задоволення ж другого і третього видів — неприйнятні й шкідливі.

Відсутність страждань, на думку філософа, уже є задоволенням. Щастя полягає не в тому, що поза нами, а в тому, що є в нас самих. І це головне. Адже ні для кого не секрет, що одна і та ж сама подія в різних людей може мати неоднакове сприйняття залежно від їхніх поглядів, оцінок і думок. Один зрадіє чому-небудь, інший переймається через це, третій залишиться байдужим. Щастя не в речах, а в нашому ставленні до них. Отже, якщо ми змінимо свої оцінки того, що відбувається, усе навколо може (для нас) радикально змінитися. Якщо ми інакше поставимося до подій власного життя, то зрозуміло, що наше сприйняття їх стане абсолютно іншим, зможе перетворитися з негативного на позитивне, а відтак — саме від нас цілковито залежить, щоб печалі стали радіщами, а тривога змінилася на спокій. На думку Епікура, якщо хтось хоче бути щасливим, він може бути ним, треба лише відкрити джерело щастя в собі самому. А ми, як правило, шукаємо його зовні і, певна річ, не знаходимо.

З усього сказаного бачимо, що Епікур зовсім не закликав до максимального задоволення всіх можливих бажань. Якраз навпаки — він пропонував людині задовольнятися малим і при цьому відчувати не страждання від нестачі, а задоволення від наявності. Навіщо нам багатий стіл і розкішні страви, коли й проста їжа може принести стільки ж задоволення? Не випадково говорять, що голод — найкраща приправа до їжі. Людині, яка хоче їсти, звичайний чорний хліб видасться дуже смачним і принесе чимало позитивних емоцій. Однак того, хто постійно переїдає, не задовольняють і вишукані страви. Навіщо людині, стверджував філософ, м'яка перина і десяток подушок, коли можна чудово виспатися навіть на жорстких дошках, була б можливість поспати протягом ночі, а не змагатися зі сном. Отримувати задоволення від малого — от справжнє життєве мистецтво, — навчав Епікур. Тож зрозуміло, що назвати його вчення гедонізмом неможливо. Як це не дивно, філософ, що закликає прагнути до задоволень, є представником протилежної моделі — аскетизму. Якщо, наприклад, буддійські аскети готові зазнати муки злигоднів, то для Епікура свідоме обмеження власних бажань є засобом задоволення.

У центрі філософії самоського мислителя стоїть людина, будова ж Всесвіту, його закони й способи пізнання не є для Епікура настіль-

ки ж істотними питаннями, як проблема людського щастя. В онтологічній частині своєї філософської системи він повторив, дещо видозмінивши, атомістичну теорію Демокріта.

Другою школою еллінізму була *школа стоїків*. У Стародавній Греції дуже поширеною архітектурною спорудою були портики — відкриті з декількох або з усіх боків галереї з колонами, які були захищені від сонця і вільні для подихів вітру. В одному з таких афінських портиків філософ **Зенон** (бл. 336–264 рр. до н. е.) із міста Кітіона заснував філософську школу, яка отримала назву *стоїчна* (від грец. *Stoa* — портик).

Зенон

Людина, уважав філософ, є частинкою Всесвіту. Що більше: частина чи ціле? Звичайно ж, ціле. А що чому підкоряється: частина — цілому чи ж ціле — частині? Звичайно ж, частина підкоряється цілому. Тому кожна людина підкоряється Всесвіту, малим елементом якого вона є. *«Було б смішно вважати, — стверджував Зенон, — нібито окрема людина могутніша за світове ціле й може робити з ним що завгодно, як їй лише заманеться. Все якраз навпаки: ніхто не може примусити весь світ підкорятися чийсь бажанням, однак світове ціле постійно диктує нам свою волю, визначає наше життя, формує наш шлях. Воно є долею, або фатумом, яка від нас не залежить. Воно є тією силою, якій ми не можемо не підкорятися, бо вона веде нас не відомими нікому шляхами. Людське життя подібне на найдрібнішу часточку у величезному смерчі пилу, яка сама по собі нічого не означає і разом із мільйонами інших, не належачи самій собі, мчить у невідомому їй напрямі»*. Таке переконання є фаталістичним. Марно чинити опір долі, яка нами керує, вважають стоїки, можна скільки завгодно не погоджуватися з її волею, але наразі все відбудеться так, як заплановано й зумовлено, незалежно від наших бажань.

Формула стоїчної філософії представлена знаменитим висловлюванням — *«Охочого доля веде, а неохочого — тягне»*. Людина абсолютно скована й цілком перебуває в розпорядженні зовнішніх і не залежних від неї сил. А точніше, свобода полягає в тому, щоб зрозуміти їх задум і добровільно виконувати, підкорятися своїй долі й прямувати за наперед визначеним шляхом. У чому ж тоді полягає стоїчне щастя? Зрозуміло, чим приваблює модель Епікура: кожен вільний і сам розпоряджається своїм життям. Однак що доброго в тому, що від людини нічого не залежить і за неї все вирішено наперед?

Результатом фаталістичного світобачення є цілковита свобода від усякої суєти, марного клопоту і хвилювань. Той, хто вважає,

що все в його владі, обов'язково ставить перед собою певні цілі та завдання, до чогось прагне і чогось уникає, радіє, якщо йому вдається задумане, і засмучується, якщо щось не вдається, а головне, він постійно що-небудь мусить: одне робити, а інше — ні, бути таким, а не іншим, досягати якихось результатів, а відтак — докладати зусиль і перейматися. Той же, хто вважає, що від нього нічого не залежить, не буде ні до чого прагнути і нічого не бажатиме. Його життя абсолютно вільне від хвилювань, турбот і тривоги. Якщо людина — усього лише іграшка в руках світової долі і її власні бажання нічого не значать, то чому вона може радіти або засмучуватися, до чого прагнути й чого уникати? Навіщо їй хвилюватися і турбуватися, думати, вирішувати та робити що-небудь, якщо за неї все вже давно вирішено, а сама вона не може нічого змінити? Така людина буде абсолютно спокійна й безтурботна, ні позитивні, ні негативні емоції не зможуть потривожити її душу. Що не відбувалося б навколо, вона дивитиметься на все байдужим поглядом, не оцінюючи те, що діється, мудро мовчатиме й зберігатиме незворушність. Оскільки людина при такому погляді на речі сама собі не належить, тому і життя також їй не належить і з ним можна розлучитися. Однією з основних чеснот стоїків є здатність спокійно й мужньо зустріти власну смерть.

Отже, стоїчне щастя полягає в цілковитій байдужості до всіх мінливостей долі, якими б жахливими вони не були.

Третьою філософською школою еллінізму була скептична. **Скептицизм** (від грец. *skeptikos* — недовірливий) — це сумнів, а його

Піррон

представники — **скептики** — філософи, що все піддають сумніву. Родоначальником цієї школи був **Піррон** з Еліди (бл. 360 — бл. 270 рр. до н. е.).

«Для того щоб досягти щастя, — говорив він, — людина повинна відповісти на три запитання: Яка природа речей? Як нам до них ставитися? Що з цього для нас впливає?»

Відповідаючи на перше запитання, Піррон стверджував, що природа речей непізнанна. Те, що ми бачимо, і те, що є насправді, не одне і те ж саме. Речі самі по собі нам недоступні, а відомим може бути лише те, як вони себе виявляють, те, що нам здається, те, як ми їх сприймаємо, тобто нам доступні тільки явища (з грец. *феномени*)

речей, а не самі речі. І тому світ ніби подвоюється, поділяючись на *реальний* — той, що існує сам по собі, і *феноменальний* — видимий або сприйманий нами, причому перший — справжній, другий — ілюзорний. Знання про другий можливе, про перший же — ні. Ми ніколи не зможемо сказати: «Це так», а тільки: «Мені здається, що це так».

Відповідь на друге запитання така: якщо речі непізнанні, то всі думки про них, як ствердні, так і заперечні, є й істинними, і хибними водночас. Усе можна довести й спростувати. Жодне з протилежних положень не може бути більш (або менш) достовірним, аніж інше. Таку ситуацію Піррон називає *ізостенією* (від грец. *iso* — рівний, *stheneia* — сила), тобто рівносиллям різних висловлювань. Унаслідок цього всі думки про речі нічого не означають і тому від них треба утриматися або відмовитися. Безмовність — ось найбільш правильна філософія, уважали скептики.

Якою ж буде відповідь на третє, найголовніше, запитання? «Оскільки ми нічого не знаємо, — говорив Піррон, — то ми, зокрема, не знаємо, що є добрим, а що — поганим, чому потрібно радіти, а чому — засмучуватися, а отже, не можемо відчувати ні позитивних, ні негативних емоцій. Можна сказати й інакше: оскільки нам доступний лише феноменальний світ (див. відповідь на перше запитання. — Авт.), який є несправжнім, то виникає резонне запитання: чи варто з приводу несправжнього світу відчувати справжні емоції, тобто по-справжньому радіти й засмучуватися? Звичайна людина скаже собі з приводу якої-небудь події: «Це погано», — і переймається через те. Скептик же скаже: «Мені здається, що це погано, але ж це лише здається». Як же він зможе турбуватися через цю подію, якщо він навіть не знає, яка вона насправді — погана чи добра?»

Відсутність позитивних і негативних емоцій, цілковиту незворушність душі, байдужість до всього, що відбувається, називають атараксією (грец. *ataraxia* — спокій). Саме вона є безперечним щастям і результатом скептичної філософії.

З тих часів до нас дійшов опис такого епізоду. Одного разу корабель, на якому плів Піррон, потрапив у сильну бурю, серед його супутників зчинилася паніка. Філософ показав тим, які панікували, поросся, яке, незважаючи на все, що коїлося, спокійно продовжувало поїдати свій корм, і виголосив знамениті згодом слова: «Ось у якій атараксії повинен перебувати мудрець». Як бачимо, результат скептичного умонастрою значний: якщо навколо закиплять пристрасті, почнуться катастрофи і стане гинути світ, скептик до цього ставитиметься байдуже, він зберігатиме цілковиту незворушність навіть перед перспективою власної смерті.

Антисфен

І нарешті, ще одна не менш відома школа еллінізму — *кінічна*, заснована філософом **Антисфеном Афінським** (бл. 435–370 рр. до н. е.). Насамперед він ставить питання про перешкоди, які заважають досягненню щастя. Адже передусім їх треба усунути на шляху до нього.

Першою і найголовнішою перешкодою, на думку Антисфена, є майно або приватна власність. Здавалося б, що поганого в тому, якщо хтось чим-небудь володіє? Якраз майно більшістю людей вважається незаперечним благом. Насправді ж воно — найбільше на світі нещастя з усіх можливих. Той, у кого нічого немає, по-перше, заздрить тому, у кого є, а заздрість — почуття, безсумнівно, страждальне; по-друге, незможний щосили прагне щось придбати й при цьому напружується, проводячи свої дні у вічній гонитві та боротьбі, а отже — у стражданні. Той, хто володіє яким-небудь майном, боїться його втратити, і життя його перетворюється на страх — почуття дуже неприємне. Якщо ж він і втратить своє багатство, то страждає ще сильніше, бо, звикнувши до одного, він навряд чи зможе привчити себе задовольнятися меншим. Незможні заздять, заможні бояться, перші готові вчинити замах на других, які, у свою чергу, прагнуть захистити себе від свавілля перших. Заздрість і страх породжують ненависть і ворожнечу, на землі постійно відбуваються сутички, і люди зазнають лиха.

Майно — корінь усіх людських бід. Який злочин — від малого до великого — не був породжений корисливими мотивами? «Проклята жадоба золота», за словами стародавніх римлян, усі п'ять тисяч років людської історії штовхала людей на злочини. Інстинкт приватної власності змушував їх здійснювати найганебніші вчинки й забувати часом про свою людську природу.

Другою перешкодою до досягнення щастя є залежність кожного з нас від стереотипів, правил, норм і умовностей, нав'язаних нам суспільством. Усі ми з дитинства чудово знаємо, що одне вважається добрим, а інше — поганим, щось обов'язково заохочується, а інше неодмінно засуджується і навіть підлягає покаранню. Кожен повинен постійно притлумлювати свої бажання і робити не те, що хочеться, а те, що наказано. Самообмеження штучними суспільними настановами, часом дурними й безглуздими, викликає в нас, поза сумнівом, негативні емоції.

Для того щоб бути щасливою, людині необхідно звільнитися від усього, що заважає цьому. По-перше, потрібно зробити себе вільним

від усякого майна, а по-друге, знайти свободу від суспільних стереотипів і норм, робити завжди так, як хочеться, бути в гармонії із самим собою і не погоджуватися з думками інших людей. Той, хто виконає ці вимоги, стане істотою, яка живе абсолютно природно, тобто в цілковитій згоді з природою, а також гранично вільно, а відтак — щасливо. Проте таке життя подібне до існування тварин, чого Антісфен анітрохи не заперечував. Навпаки, він наголошував, що тварини, перебуваючи в єдності з навколишнім світом, живуть надзвичайно просто, нічого не маючи і нікого не соромлячись. Не знаючи ні каяття, ні сподівань, ні зневіри, вони не відають наших пристрастей і вільні від наших страждань, а тому завжди спокійні та безтурботні.

За цей заклик уподібнитися до тварин сучасники прозвали Антісфена і його послідовників *собаками*. Школу стали називати *кінічною*, а її представників — *кініками* (собакуючими філософами). Латинською мовою звучить як *циніки*. Тепер ми називаємо цим словом нахабу, який нехтує нормами моралі, однак, як бачимо, сучасний зміст цього поняття дуже далекий від його первинного змісту.

Кінізм — це філософія, у якій ідеться про досконалість і гармонію природи та згубну недосконалість цивілізації, закликає повернутися до природного стану й проповідує аскетизм — обмеження потреб і анархізм — безумовну особисту свободу людини від усього нав'язаного їй ззовні. Ця філософія за своїм змістом дуже близька до деяких давньоіндійських даршан.

Одним із найвідоміших кініків був філософ Діоген Синопський, якого ми згадували в § 1. Його тезка, Діоген Лаертський, розповідав: «Одного разу Александр (Македонський. — Авт.) підійшов до нього

Ж. К. Жером. Діоген із Синопа. 1860 р.

і сказав: “Я великий цар Александр”. — “А я, — відповів йому Діоген, — собака Діоген”. І на запитання, за що його називають собакою, сказав: “Хто кине шматок, — тому виляю, хто не кине — обгавкую, хто є злою людиною — кусаю”».

Цей діалог досить яскраво розкриває спосіб філософствування кініків. Розповідають також, що коли Александр підійшов до бочки, у якій жив Діоген, і запитав: «Що я можу зробити для тебе?» Діоген відповів: «Відійди і не заступай мені сонце». Цим він підтвердив вірність своїм поглядам, які не бажав проміняти на милість могутнього правителя. Проте сонце античної філософії вже заходило за небокрай.

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Плотін походить з м. Лікополь, що в Єгипті. За свідченням його учня і друга Порфирія, він завжди уникав розповідей про своє походження, про батьків. Тому біографічні довідки про нього дуже скупі. Відомо, що Плотін зацікавився філософією у 27 років. Прослухав чимало лекцій в Александрії, а зустрівши свого вчителя Саккаса, сказав: «Ось людина, яку я шукав!» Протягом 11 років він навчався в Аммонія, пізніше брав участь у поході римлян на Персію і зрештою оселився в Римі, де заснував філософську школу. Спочатку він навчав усно й лише згодом почав записувати зміст своєї науки. Плотін залишив спадщину — 9 трактатів, об'єднаних назвою «Еннеади», або «Дев'ятки».

Останнім bastіоном античної філософії був **неоплатонізм** (III–VI ст.). Він став реакцією філософів на реалії життя в Римській імперії, спробою захистити внутрішній спокій людини від катастроф і потрясінь історії. Засновником неоплатонізму був **Аммоній Саккас** (175–242), який жив в м. Александрії, що було на той час найбільшим центром освіти і науки.

Відомий неоплатоніст **Плотін** (204–269) уважав, що «філософія — найголовніше». Основний зміст його філософії становило вчення про божественну тріаду — Єдине, Дух, або космічний Розум, і Світову Душу. Єдине — це першопочаток усього існуючого, що містить абсолютну повноту чистого буття і є самодостатнім. Цим Єдиним, як зазначав Плотін, є Бог — єдиний розум усього. Він перебуває в самому собі та наділяє буття Духом, який є подобою Отця, як світло є подобою сонця. Досконалий Дух народжує Душу, якою *«закінчується світ високих божеств»*.

З

апитання і
завдання

1. Що таке *еллінізація* й *еллінізм*?
2. У чому полягає подібність усіх філософських учень еллінізму? Розкрийте зміст поняття *евдемонізм*.
3. Які основні ідеї епікурейського вчення?
4. Чому можна стверджувати, що вчення Епікура про задоволення є радше аскетизмом, аніж гедонізмом?
5. Спробуйте визначити, які задоволення, з погляду Епікура, є природними та необхідними, які — природними, але не необхідними, і які — неприродними і не необхідними.
6. Розкрийте основні ідеї філософського учення стоїків. У чому полягає стоїчне щастя?
7. Розкрийте основні філософські ідеї скептицизму. Що є скептичним щастям? Чим відрізняється стоїчна незворушність душі від скептичної?
8. Хто такі *кініки* і що таке *кінізм*? Розкрийте основні положення кінічної філософії.
9. Що спільного і в чому відмінність між античними кініками і сучасними нам циніками?
10. У одному з творів Епікура є таке міркування: «...коли ми говоримо, що задоволення — це кінцева мета, то розуміємо не задоволення розпусників і не задоволення, що полягають у чуттєвій насолоді, як думають деякі... ми розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог. Ні, не пиятики і гульня безперервні, не втішання жінками, не насолода від усяких страв, які дає розкішний стіл, народжують приємне життя, а тверезий роздум, що досліджує причини всякого вибору й уникнення і виганяє брехливі думки, які коять у душі найбільше сум'яття».
У чому полягає специфіка епікурейського вчення про задоволення (незвичність епікурейського розуміння задоволень)?
11. Як ви розумієте відоме твердження стоїка Сенеки: «Сильніший за всіх той, хто володіє самим собою»?
12. **Філософська класика.** Скептичний мислитель Секст Емпірик пропонував таку класифікацію філософів: «Тим, хто шукає яку-небудь річ, доводиться або знайти її, або дійти до заперечення знаходження і визнати її неприйнятність, або затято шукати. Тому, можливо, відносно речей, що їх розшукують у філософії, одні говорили, що вони знайшли істину, інші висловлювалися, що сприйняти її неможливо, треті ще шукають».

Чи згодні ви з такою класифікацією? Як ви вважаєте, до якого типу філософів зараховували себе скептики?

13. Кажучи про бажану позицію, яку людина повинна зайняти в ставленні до суспільства, Епікур висунув девіз: «*Проживи непомітно!*» Як така позиція філософа була обумовлена історичними умовами епохи еллінізму? Порівняйте цей суспільний ідеал Епікура із соціальною позицією Платона.
14. Чиє етичне вчення — епікурейське, стоїчне, скептичне або кінічне — найбільш вам близьке? Чому?
15. Розкрийте суть неоплатонізму.

З

пам'ятайте

Антична філософія, натурфілософія, першооснова, буття, небуття, логос, атоми і порожнеча, софістика, суб'єктивізм, релятивізм, агностицизм, ідея, матерія, форма, утопія, гедонізм, атараксія, Дух, Єдине, стоїцизм, кініки, неоплатонізм.

У

загальнення

У III розділі ми ознайомилися із стародавньою філософією, яка поширювалася на теренах сучасної Європи. Її називають *античною*, вона охоплює період, що відноситься до історії Стародавніх Греції і Риму.

У своєму розвитку антична філософія пройшла три етапи:

- *архаїчний, або досократичний, період* (VII–VI ст. до н. е.);
- *класичний* (V–IV ст. до н. е.);
- *елліністичний* (IV ст. до н. е. — III ст. н. е.).

Розділ ІV

СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ

Ні про що не можна сказати так точно,
щоб зміст не можна було спотворити.

П. Абеляр

§ 16. Філософія раннього Середньовіччя. Патристика і гностицизм

З історії середніх віків ви пам'ятаєте, що на зміну античності як періоду дитинства в історії людства приходить Середньовіччя з його підлітковою рефлексією. Разом із тим це був час у європейській історії, коли неподільно панувала християнська релігія, яка сформувалася в римській провінції Іудеї та швидко поширилася імперією, здобувши величезну кількість прихильників і послідовників. Оскільки офіційною релігією Стародавнього Риму було язичництво, то новоз'явлене християнство тривалий час зазнавало жорстоких переслідувань державою. Проте в IV ст. його було проголошено новою офіційною релігією, і гноблені раніше християни з гнаних стали гонителями, почали невблаганно переслідувати язичників і ревно боротися із залишками старої державної релігії.

Цей найдраматичніший і тривалий період має свою внутрішню динаміку. Оскільки процес відмирання старого суспільства і народження нового збігається в часі, важко провести чітку лінію між античністю і Середньовіччям. Раннє Середньовіччя українські історики філософії пов'язують із періодом утвердження християнства, що відбувалося впродовж перших століть нашої ери і завершилося у VIII ст. Такий підхід дещо відрізняється від загальноприйнятої періодизації історії середніх віків, в основу якої покладено не розвиток ідей, а великі історичні події, що мали значний вплив на подальший хід історії. Зокрема, початок Середньовіччя прийнято пов'язувати із загибеллю під натиском варварів Західної Римської імперії в V ст. н. е. В історії європейської філософії цей період характеризується боротьбою патристики і гностицизму.

Патристика (грец. *pater* — батько) — це теологічні та соціально-філософські вчення батьків церкви, у яких істини Біблії приймаються, безумовно, на віру. **Гностицизм** (грец. *gnōsis* — знання, учення) — перша християнська єресь, прихильники якої не заперечували істин Біблії, але хотіли їх пізнати.

Однак, де є пізнання, там — спокуса сумніву, тому пошуки гностиків почали трактувати як *єресь*.

Гностицизм розвивався як широка релігійно-філософська світоглядна течія, що складається з поєднання християнських релігійних догматів, грецької ідеалістичної філософії та східних релігій. У ранньому Середньовіччі закладається основна наскрізна проблема цієї епохи: співвідношення віри і знання. Найбільш ранній етап патристики одержав назву **апологетика** (грец. *apologia* — захист), для якої характерний вищий ступінь абсолютизації християнських **догматів** (грец. *dogma* — положення, що приймається за незаперечну істину). Своєрідне кредо апологетики було висловлене ранньохристиянським письменником **Квінтом Тертуліаном** (155/165–220/240): «*Вірую навіть тому, що розумові видається абсурдним*».

Саме в ранньому Середньовіччі через віру і любов до Бога людина намагалася зрозуміти саму себе. Були дуже поширені трактати «**Про свободу волі**», за допомогою яких аналізували проблему зла в цьому світі. Багато трактатів були анонімні, це зумовлювалося прагненням авторів донести до читача первозданну істину, не спотворивши її своєю суб'єктивністю. У цьому виражався релігійний традиціоналізм Середньовіччя: чим давніша думка, тим вона істинніша.

Перші спроби систематизації християнської філософії зробили засновники катехізисної школи Климент Александрійський та його учень Оріген. Вони запозичили з грецької філософії її понятійну базу, розгортаючи неоплатонівську методологію на християнському підґрунті. Загальною рисою християнської патристики є те, що вона, на відміну від головної мети апологетів — захисту християнства, переходить до побудови універсальних систем християнського світогляду, свідомо використовуючи античну спадщину.

Климента Александрійського (р. н. невід. — 211/216) вважають першим християнським філософом. Він здобув доволі фундаментальну як на той час освіту. Багато мандрував Грецією, Малою Азією та Єгиптом, що сприяло поглибленню його знань. Відвідуючи Сицилію, Климент Александрійський прийняв християнство, а з часом став духовним наставником і священником. Його філософські погляди розкриваються в твердженні, що Логос є Великим Розумом, утіленим у Христі, творцем світу і просвітлювачем людського розуму. Тому обов'язком кожної людини є опанування релігії, філософії та різних наук.

Климент
Александрійський

Філософ прагнув знайти гармонію між християнством і знанням. «Віра, — як уважав мислитель, — є основою знання, а якщо ви не вірите — не зможете його здобути». Постать Климента значною мірою розкриває межовість часу між античністю і Середньовіччям, адже саме він прагнув поєднати античну мудрість і віровчення християн. Уважаючи людину вінцем Божого творіння, він закликав її свідомо розкривати в собі образ Бога, за подобою якого вона створена, і тим самим позбавлятися зла.

Оріген (185–253/ 254) є найвпливовішим філософом раннього християнства. Він став зачинателем релігійної філософії, богослов'я, містики, проповіді, бесід, схолій (примітки на полях), але насамперед Оріген невтомно вивчав Біблію. Філософ став фактичним укладачем Нового Заповіту, систематизуючи різні списки Євангелій, що були в різних християнських центрах узбережжя Середземного моря. Дослідник відкрив у Святому Письмі три смислові рівні: буквальний, що відповідає тілесному; моральний — душі; духовний — духу. При цьому моральний смисл часто виявляється більш широким за етичний, оскільки виводиться з містичного смислу та відображає життя божественного слова в людській душі.

Оріген значною мірою сприяв підготовці філософського ґрунту для офіційного визнання християнства, що було зроблено Першим Вселенським собором християнської церкви (Нікейський собор — від назви м. Нікея, нині — Ізник, Туреччина) у 325 р. Собор офіційно надає фундаментальній інтерпретації християнському догмату про Трійцю, приймаючи версію єдиносущності Сина Отцеві та Його передвічне народження. Після цього починається пошук довершеного формулювання цього догмата.

З

апитання і
авдання

1. У чому полягає принципова відмінність між періодизацією історії середніх віків та історії середньовічної філософії?
2. Порівняйте *патристику* та *гностицизм*, визначивши подібність і відмінність між ними.
3. Чим відрізняється *патристика* від *апологетики*?
4. Аналізуючи погляди Климента Александрійського, спробуйте довести його належність до апологетики або гностицизму.
5. Чому філософ Оріген вважається одним із найвпливовіших у період раннього Середньовіччя?

6. Яке значення має Перший Вселенський собор християнської церкви для розвитку європейської філософії? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 17. Філософія Святого Августина

Предтечами Святого Августина була значна когорта філософів післянікейської патристики та латинської богословської школи, яка сприяла відтворенню неоплатонічних філософських ідей у філософії християнства. Каппадокійці — **Василій Кесарійський** (бл. 329–379), **Григорій Назіанзин** (бл. 330–390), **Григорій Ніський** (бл. 335–бл. 394), які перебували під впливом Плотіна та Орігена, — продовжили роботу над дослідженням християнських положень. Вони прагнули створити довершену та логічну концепцію християнства. Наприкінці IV ст., тобто із завершенням процесу формулювання догматів християнства і з посиленням церкви, патристика набуває політичного характеру. Святий Августин став одним із найвідоміших мислителів і релігійних діячів цього періоду, який на перше місце поставив практичну церковну теологію та її претензії на керівництво людськими душами й святе посередництво.

Святий Августин, або Августин Блаженний, (354–430) — мислитель, творчість якого відобразила основну суперечність раннього Середньовіччя. Августин народився на півночі Африки в місті Тагасті в християнській родині. Хоча сім'я була середнього достатку, батьки не пошкодували грошей, щоб відправити сина вчитися до Карфагена.

Навчаючись на ораторському відділенні, Августин захопився працями Цицерона. Він вивчав скептицизм, неоплатонізм, а потім маніхейство та інші течії гностицизму. Наслідком цих духовних пошуків стало прийняття християнства. Цьому певною мірою сприяли особисті переживання Августина, пов'язані з ранньою смертю його сина. Аврелій Августин став правовірним батьком церкви і, відповідно до біблійної притчі про блудного сина, найавторитетнішим представником патристики.

Мислитель був джерелом численних і різноманітних ідей та течій не лише в богослов'ї та загальній філософії, а й у науці, в етичних, естетичних та історіософських поглядах.

Цікавим є вчення Августина про буття, що за своєю сутністю було близьким до неопла-

Святий Августин

тонізму. За філософом, усе існуюче (суще), оскільки воно існує й саме тому, що воно існує, є благо. Зло — не субстанція, а недолік, руйнація субстанції, пошкодження форми, небуття. Благо, навпаки, є субстанцією, формою з усіма її елементами: видом, мірою, числом, порядком. Бог є джерелом буття, чистою формою, найвищою красою, джерелом блага. Підтримання буття світу є постійним відтворенням його Богом. Якби творча сила Бога зупинилась, світ повернувся б у небуття. Світ один, визнання багатьох послідовних світів — гра уяви. У світовому порядку будь-яка річ має своє місце. Матерія теж має своє місце в ряді цілого.

Августин уважав достойними пізнання таких об'єктів, як Бог і душа: буття Бога можна вивести із самопізнання людини, тобто шляхом розуміння, а буття речей — із загального досвіду. Він аналізував ідею Бога в співвідношенні до людини, а людини — у ставленні до Бога. Душа, за Августином, — нематеріальна субстанція, відмінна від тіла, а не проста властивість тіла, вона безсмертна. У вченні про походження людських душ Августин вагався між ідеєю передачі душі батьками разом із тілом та ідеєю креаціонізму — творення душ новонароджених Богом.

Окремої уваги заслуговує вивчення поглядів мислителя про Бога, світ і людину. Його світогляд глибоко теоцентричний: у центрі духовних устремлінь — Бог як початковий і кінцевий пункт міркувань. Як і філософ Плотін, Августин розглядає Бога як позаматеріальний Абсолют, співвіднесений зі світом і людиною як своїм творінням. Бог, за Августином, надприродний. Світ, природа і людина, будучи результатом творіння Бога, залежать від Творця. Філософ усіляко підкреслює абсолютну всемогутність Бога.

Для нас є цікавим бачення Августином таких понять, як «вічність» і «час». Роздуми про творення світу Богом привели його до розгляду проблеми вічності та часу. В результаті глибоких роздумів Августин дійшов висновку: світ обмежений у просторі, а його буття обмежене в часі. Час і простір існують лише у світі та зі світом. Початок творення світу є разом із тим і початком часу. Ось надзвичайно точне визначення часу: *час — це міра руху і змін*. Це визначення правильне та достатньо наукове й донині.

Минуле зобов'язане своїм існуванням нашій пам'яті, а майбутнє — нашій надії. Характерна риса теперішнього — стрімкість його плину: людина не встигне озирнутися, як змушена згадати про минуле, якщо в ту хвилину не покладає надії на майбутнє. Однак у вічному немає ні скороминущого, ні майбутнього, адже все, що проходить, перестає існувати, а те, що буде, ще не почало існування.

Маючи на увазі тривалість як атрибут часу, Августин говорить: «Час є дійсно якоюсь тривалістю». Теперішнє залишається дійсним часом лише за умови, що через нього переходить майбутнє в минуле.

«Отже, прийдешність і минувшина, мабуть, існують... — писав Августин у «Сповіді», переймаючись пошуком істини з цього питання, але в результаті підсумовує: — *Тепер мені видається ясним і очевидним той факт, що ні прийдешність, ні минувшина не існують. Отже, неправильно казати: “Є три часи: минулий, теперішній і майбутній”*; краще вже б сказати так: “Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності й теперішній майбутності”. Ці три способи є в нашому дусі, однак деінде я їх не бачу. Теперішність речей минулих — пам'ять; теперішність речей теперішніх — їх пряме бачення; теперішність прийдешності — це сподівання».

Не оминув мислитель і вічну проблему добра і зла. Бог, за Августином, причина всього. Бог створив світ і продовжує його творити. філософ розробив у християнському богослов'ї проблему *теодицеї* (грец. *theos* — Бог і *dikē* — справедливість) — **проблему існування зла у світі**. За вченням Августина, добро — це прояв Бога на землі, а зло — це відсутність добра.

У ранньому Середньовіччі найавторитетнішим серед античних мислителів є Платон. Матеріальний світ — це спотворення ідеального образу творіння, що і виступає причиною зла на землі. Бог же всеблагий, що відповідає ідеї блага в платонівському царстві вічних довершених ідей і принципово вирізняє Єдиного Бога від богів політеїзму. Августин Блаженний писав, що ідеї Платона — це «думки Творця перед актом творіння». Ввівши у філософський ужиток поняття «внутрішня людина», мислитель розкрив, що життя душі — це неймовірно складний і до кінця не визначений світ: «Велика безодня сама людина... легше порахувати її волосся, аніж її відчуття і порухи серця».

У неоплатонізмі зло розглядалося як протилежний ступінь добра. Спираючись на тексти Священного Письма, де йшлося про доброту Творця, Августин доводив, що все, створене Ним тією чи іншою мірою, стосується цієї абсолютної доброти: адже Всевишній, здійснюючи творіння, відобразив в утвореному певну міру, вагу і порядок; у них закладені неземний образ і смисл. У міру цього в природі, людях, у суспільстві закладене добро. Подібно до того, як тиша є відсутністю шуму, оголеність — відсутністю одягу, хвороба — відсутністю здоров'я, а темнота — відсутністю світла, так і зло — відсутністю добра, а не щось, що існує само собою як якась особлива сила. Хоча ця квола спроба Августина зняти з Бога відповідальність за зло у світі є непереконаливою. В діалектиці буття досить важко

навіть з'ясувати, що є добро, а що зло. Так нерідко розмірковують діалектично мислячі моралісти: адже без зла ми б і не знали, що таке добро.

Без наперед визначеної божественної благодаті, тобто перебігу подій, людина не може мати доброї волі. Цю позицію Августин відстоював у запеклій полеміці з одним із церковних письменників — Пелагієм, який стверджував, що порятунок людини залежить від її власних моральних зусиль. Учення Августина про зумовленість можна назвати релігійним фаталізмом.

Звернення мислителя до проблем знання і пізнання хоч і мало відбиток часу, але не було позбавлене власного доробку. На думку Августина, найвірогідніше знання — це знання людини про своє власне буття і свідомість: «*“Чи знаєш ти, що ти існуєш?” — “Знаю...” — “Чи знаєш ти, що ти мислиш?” — “Знаю...” — “Отже, ти знаєш, що існуєш; знаєш, що живеш; знаєш, що пізнаєш”*».

Пізнання, за Августином, ґрунтується на внутрішньому почутті, відчутті та розумі. Людина, стверджував філософ, має пізнання (уявлення) про доступні розумінню предмети, хоч і невелике, але абсолютно достовірне, і жалюгідно вводить себе в оману той, хто думає, що почуттям не варто вірити. Нормою ж пізнання є істина. Незмінна, вічна істина, згідно з Августином, це те, що джерелом усіх істин є Бог.

Новим у теорії пізнання було твердження Августина про участь волі в усіх актах пізнання, тобто розуміння пізнання як енергійно-вольового процесу. Філософ по-новому ставить проблему співвідношення віри і знання порівняно з апологетикою: «*Вірую, щоб розуміти*». Боротьба патристики й гностицизму зробила свою справу, пом'якшивши догматизм ранньої патристики та сприяючи формуванню схоластики, яка виступає «візитною карткою» середньовічної філософії.

Розум, за Августином, є поглядом душі, котрим вона сама по собі, без посередництва тіла, споглядає істинне. Істина ж міститься в нашій душі, а душа наша безсмертна, і людина не має права забувати про неземну ціль свого життя. Вона повинна підкоряти свої знання мудрості, адже в порятунку душі — її найвище призначення. Душа не може згаснути, якщо не буде відділена від розуму. Відокремитися ж вона ніяк не може. Августин розглядає розум як надзвичайно важливу функцію душі: «*Я вважаю, — писав він, — що душа живиться не чим іншим, як розумінням речей та знанням, розмірковуваннями та роздумами, якщо можна через них пізнати щось. До вивчення наук нас веде двоякий шлях — авторитет і розум: відносно до часу превалює авторитет, а відносно сутності справи — розум*».

Міркування мислителя про суспільство та історію назавжди вписали його ім'я до когорти філософів історії. Розмірковуючи про соціальну реальність, зокрема про багатство та бідність, Августин стверджував, що майнова нерівність людей — неминуче явище соціального життя. Тому безглуздо прагнути прирівняти багатства: нерівність існуватиме протягом віків, доки існуватиме земне життя людства. Августин утішав людей тим, що людина добродісна, хоч і перебуває в рабстві, і гола, у душі вона вільна, і навпаки, зла людина, хоча й царює, — жалюгідна рабиня своїх пороків. Філософ, спираючись на одну з основних християнських ідей — ідею принципової рівності всіх людей перед Богом (адже вони походять від одного праотця), закликав їх до того, щоб усі жили в мирі.

Учений спробував охопити всесвітньо-історичний процес, поєднати історію людства з планами та намірами Божества. За Августином, людство утворює в історичному процесі два гради: з одного боку, світську державу — царство зла, гріха, диявола, а з іншого — християнську церкву — царство Боже на землі.

Це була перша спроба філософського осмислення християнської історії. Філософська спадщина Святого Августина і донині не втратила свого значення.

З

апитання і
авдання

1. Сформулюйте провідну ідею й головний принцип середньовічної філософії.
2. Які основні етапи можна визначити в розвитку середньовічної філософії?
3. У чому полягає суперечність між патристикою і гностицизмом?
4. Що нового вніс Святий Августин у теорію пізнання?
5. У чому сутність учення філософа про буття?
6. Яку роль відіграє Бог у світогляді Августина?
7. Чи залишаються актуальними погляди мислителя на вічність і час?
8. Як співвідносяться добро і зло в поглядах ученого?
9. **Філософська класика.** Святий Августин в одному зі своїх творів стверджував: *«...існувало завжди не більш, як два роди людського спілкування, які ми справедливо можемо назвати двома градами. Один із них складається з людей, охочих жити у світі свого роду по плоті; інший — з охочих жити також по духу. Два гради створені двома родами любові: земний — любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, а небесний — любов'ю до Бога, доведеною*

до презирства до самого себе. Перший потім уважає славу свою в самому собі, другий — у Господі».

Що називає святий Августин земним градом, а що — небесним? Які принципи, з його точки зору, узяті за основу існування першого й другого градусів?

§ 18. Між патристикою і схоластикою

Ми вже зверталися до проблеми історичного початку Середньовіччя, зокрема про те, що історія середніх віків розпочинається з падіння Західної Римської імперії. Незважаючи на те, що енергетика античності вичерпувала себе, духовні надбання попередньої епохи знаходили своє відображення в морально-етичних засадах християнства. Духовна культура християнства потребувала певної системи в опануванні значного пласту нових знань, а відтак і системи їх передачі. У суспільстві потрібні були школи. Зародившись при монастирях, вони стали відігравати значну роль в утвердженні християнства, поширенні знань і освіти. Разом із тим у Європі були створені й школи певної філософської спрямованості. Саме в цьому параграфі ми розглянемо філософську схоластику.

Поняття «схоластика» є похідним від слова «школа». **Схоластика є типом релігійної філософії, що характеризується панівним становищем теології, або богослов'я (науки про Бога), серед усіх інших форм пізнання.** Основним предметом аналізу в її межах були богословські проблеми: Бог і Бог як Трійця.

Проте схоластика не виникла сама собою, її появу підготували філософи. Серед них можна назвати **Северина Боеція** (бл. 480–525). Він був сином родовитого римського сенатора. Упродовж 25 років Боецій обіймав найвищі державні посади (з 510 р. — консул; з 522 р. — наставник посад) при дворі короля остготів, які отримав завдяки своїй винятковій обдарованості, розуму та енциклопедичним знанням. Проте вони не врятували його, унаслідок доносу філософа було заарештовано, а згодом страчено.

Найосвіченіша людина свого часу, глибокий знавець грецької філософії та науки, Боецій мав надзвичайний вплив на культуру й філософську традицію в час між патристикою і схоластикою.

Філософ зумів адаптувати систему освіти, що утворилася за часів пізньої античності, до нових історичних і культурно-духовних потреб. Антична освіта серед своїх надбань мала піфагорійський союз, педагогічний досвід софістів, академію Платона, лікей Арістотеля, мусейон Птолемея, досвід вивчення «семи вільних мистецтв», що розподілялися на дві частини: трівіум, який уключав граматику,

риторику і діалектику (логіку), та квадрівіум — арифметика, музика, геометрія та астрономія. Вивчення цього досвіду в сукупності з працями античних філософів допомогли Боецію в удосконаленні тогочасної освіти. Та й сам він чимало переклав із філософської класики та написав праці з астрономії, геометрії, механіки, логіки.

У теологічних трактатах Боецій звертається до фундаментальних положень християнського віровчення, зокрема Божественної Трійці, яка є єдиною, але водночас іпостасно розподіленою. Бог — чиста форма, тільки форма, що водночас виступає як повнота і буття. Як абсолютна форма вона найпрекрасніша й наймогутніша за всі речі, бо залежить від чогось іншого (наприклад, від «якості» матеріалу втілення). Вона дійсно єдина і в неї немає ніякої множинності, бо в ній немає нічого іншого, крім того, що вона є... Отже, Благо, Справедливість, Могутність, Мудрість, Краса... — є абсолютні та необхідні грані Єдності, що і є Бог. Іпостасі (Отець, Син, Святий Дух) тотожні своєю божественністю, проте й відмінні енергією відношення.

Трактат Боеція *«Розрада філософією»* був написаний у в'язниці, перед стратою. Ця праця стала однією з тих, яка найбільше читалась упродовж усього Середньовіччя. Відчуваючи, що життя може завершитися, Боецій звертається до одвічних питань: Як слід ставитися до мінливості долі, дарунків примхливої Фортуни? У чому постає справжнє щастя людини, що є найвищим благом? Завдячуючи чому людина може зберегти духовну свободу й незалежність у світі, де панує необхідність?

Відповіді на ці запитання Боецій шукає, звертаючись до філософії. Вона спрямовує його думку в річище християнської релігії, де основою світової гармонії є Божественний Розум, або Провидіння. За його взірцем будується світ. А все, що від Провидіння отримує поштовх, здійснюється через долю, або фортуну. Людина вчиться розрізняти вічні та ймовірні цінності, робити світ вибір. Чим ближче людина до Бога, до божественної ідеї, тим менший вплив примх долі вона відчуває на собі.

Боецій у цьому творі постає як зрілий християнин, який розуміє та цінує доробок античної філософії. Його внесок у розвиток шкільної освіти та філософії заклав підґрунтя філософської схоластики.

В історії схоластики вирізняють три етапи: рання, зріла і пізня.

Рання схоластика (IX–XII ст.) стоїть на ґрунті взаємопроникнення науки, філософії та богослов'я. Вона спирається на платонізм і неоплатонізм, вивчає і систематизує філософські здобутки патристики. Саме в цей період було сформовано схоластику як провідний

філософський і педагогічний метод у зв'язку з осмисленням специфічної цінності та специфічних результатів діяльності розуму та у зв'язку з дискусією про універсалії (латин. *universalis* — загальний), тобто природу загальних понять. Спрямування до стародавнього тексту і поняття як основної одиниці тексту знайшло вираження в боротьбі реалізму та номіналізму як основних напрямів у схоластиці. Реалісти і номіналісти сперечалися про природу універсалій — загальних понять. **Реалісти** (пізньолатин. *realis* — речовинний) стверджували, що універсалії існують реально в самій структурі буття до одиничних речей у думці Бога. **Номіналісти** (латин. *nomina* — назви, імена) стверджували, що універсалії існують як імена, тобто після одиничних речей у думці людини як результат абстрагування розуму. Сучасне мовознавство підтверджує правомірність такого підходу: відомо, що людина спочатку навчилася виробляти загальні уявлення, а вже пізніше — загальні поняття. Реалісти утверджували буттєве існування універсалій, номіналісти — пізнавальне. Ця проблема безпосередньо пов'язана з богоцентризмом Середньовіччя: за суперечкою про природу універсалій стоїть питання про існування Бога. З тим, що Бог — це загальне поняття, погодяться всі, але чи є за цим поняттям справжня реальність, чи це тільки порожній звук — ось у чому розходяться віруючі та невіруючі люди. Критичність людської думки є такою, що навіть у тотально релігійну епоху вона здійснює замах на свята святих: на ідею існування Бога. У суперечці реалістів і номіналістів останні були виразниками матеріалістичної тенденції, оскільки в концепції номіналістів у системі координат «окремі речі і їх поняття» річ первинна відносно поняття.

Середньовічні схоласти, чаклуючи над стародавніми текстами й співвідносячи біблейські істини з душею людини, прагнули формувати духовний стрижень особистості. Наявність наперед відомих істин свідчить про догматизм. Чи можлива в такому контексті творчість? Біблейський текст багатозначний, символічний і сакральний (латин. *Sacer* — священний, такий, що відноситься до релігійного культу). Саме ці властивості тексту дають можливість розвивати творчість на трьох рівнях. На *етимологічному* (грец. *etymologia* — основне значення слова) *рівні* досліджується центральне поняття тексту. На *семантичному* (грец. *semanticos* — той, що позначає — смислова сторона мови) *рівні* здійснюється аналіз окремої смислової одиниці тексту, що виражає його зміст. На *концептуальному* (латин. *conceptus* — думка, уявлення) *рівні*, що допускає найбільшу міру свободи творчості, системно досліджується багатоаспектний зміст тексту. Так у середньовічній культурі зароджується

герменевтика (грец. *hermeneutikē* — роз'яснюю, витлумачую) — мистецтво тлумачення — традиція і способи витлумачення багатозначних текстів, один з актуальних напрямів сучасної філософії.

Осередком найвідоміших «граматичних студій» уважалася *Шартрська школа*, одним із головних завдань якої було вирішення проблеми «слова» (імені) і «речі», через яку її представники намагалися вирішувати всі інші питання. Отже, не випадково **Іоанн Солсберійський** — вихованець цієї школи — наголошував, що «граматика є колискою будь-якої філософії». Видатними представниками цієї школи були брати **Бернар і Т'єррі Шартрські**, **Гільйом де Конш**.

Інша відома філософська школа була сформована на базі гуртка прихильників філософії, які цікавилися схоластикою, вільними мистецтвами і навіть науками, хоча й вважали, що пізнавальні зусилля людини можуть бути реалізовані винятково у сфері містичного пізнання Бога. Цей гурток утворився в абатстві Св. Віктора на околиці Парижа. Його засновником був **Гільйом із Шампо**, а видатними представниками **Гуго Сен-Вікторський** та **Рішар Сен-Вікторський**.

Зріла схоластика (XIII ст.) характеризується остаточним розмежуванням науки і філософії (особливо натурфілософії) від теології, а також поширенням і впливом учення Арістотеля. Формується філософія великих орденів, особливо францисканського й домініканського. Це час завершених релігійно-філософських систем. Серед них системи **Томі Аквінського**, **Іоанна Дунса Скота**, **Роджера Бекона**. Зріла схоластика розробила і внесла у філософську скарбницю докази буття Бога, божественного творіння; запропонувала шляхи вирішення проблеми універсалій, співвідношення віри і розуму. Це був час великих філософсько-теологічних енциклопедій.

Пізня схоластика (XIV–XV ст.) характеризується раціоналістичною систематизацією теологічного знання (внаслідок якої схоластика отримала негативний зміст), подальшим формуванням природознавчого та натурфілософського мислення, виробленням логіки та метафізики ірраціоналістичного спрямування, схоластика з релігійного боку перетворилася на історію

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Хоча Бог перебуває в собі самому нероздільно, усе ж Його обдаровання, тобто Його досконалість і сила, розподіляються між окремими створіннями і частково засвоюються ними за системою їх сприйняття.

Тома Аквінський

Тома Аквінський

томізму. Найвпливовішими представниками пізньої схоластики були: **Альберт Саксонський, Іоанн Бурідан, Вільям Оккам.**

Найвидатнішим філософом періоду розквіту схоластики й епохи Середньовіччя був італійський релігійний мислитель **Тома (Фома) Аквінський** (1225–1274). У латинській мові його ім'я звучить як Томас, тому вчення одержало назву *томізм*. Тепер воно в оновленому вигляді є філософською основою католицизму й одним із напрямів сучасної філософії і має назву *неотомізм* (тобто відновлене в нових умовах учення Томи Аквінського).

Вихідним принципом Томи Аквінського було божественне одкровення: для власного порятунку людині необхідно знати те, що вона може отримати від божественного одкровення.

Релігійна істина, за словами мислителя, не може бути вражена філософією, у суто життєвому, практично-моральному ставленні любов до Бога важливіша за пізнання Бога.

Аквінський розглядав Бога як першопричину і кінцеву ціль суцього, як «чисту форму», «чисту актуальність». Згідно з його ученням, матерія лише приймає змінюючі одна одну форми, «чиста потенційність», оскільки тільки завдяки формі річ є річчю певного роду і виду.

Посилаючись на пізнього Арістотеля, Тома Аквінський канонізував християнське розуміння взаємовідношення, ідеального й матеріального як взаємовідношення початкового принципу форми («принципу порядку») з хистким і невстановленим принципом матерії («найслабшим видом буття»). Злиття першопринципу форми і матерії породжує, на його переконання, світ індивідуальних явищ.

Християнство, що формувалося, а отже, і схоластика не могли оминати питання тлумачення свого ставлення до матерії, адже третя іпостась верховного абсолютного божества – Ісус Христос – постав, за Біблією, в образі людини, тобто поєднав і божественну (ідеальну), і людську (матеріально-тілесну) природу. Так матерія отримала в схоластиці часткове «виправдання». Зазначене розкриває основний зміст поглядів Томи Аквінського на буття.

У трактуванні філософа індивідуальність людини — особистісна єдність душі та тіла, саме душа має життєдайну силу людського організму. Душа нематеріальна і самосуца: вона — субстанція, що набуває своєї повноти лише в єдності з тілом. Душа завжди має унікально-особистісний характер. Особистість, за філософом, є «найбільш благородна» в усій розумній природі.

Найважливішою ідеєю в етиці мислителя є концепція, згідно з якою блаженство є кінцевою метою людських устремлінь. Воно міститься в найпрекраснішій людській діяльності — у діяльності теоретичного розуму, у пізнанні істини, у пізнанні абсолютної істини, тобто Бога. Основу добродесної поведінки людей становить природний закон, що вимагає здійснення блага, уникнення зла.

Тома Аквінський, так само як і Святий Августин, звертав увагу на проблеми суспільства та держави. Він виходив із того, що людина за своєю природою — істота суспільна.

Головна ж мета державної влади — сприяти загальному благу, зберігати в суспільстві мир і справедливість, допомагати людям вести добродесний спосіб життя і мати необхідні для цього блага.

Починаючи з XIV ст. і донині вчення Томи Аквінського визнається католицькою церквою як панівний напрям філософського світогляду (у 1323 р. Тома Аквінський був зарахований до лику святих).

Філософія Томи Аквінського хоча й мала значний вплив, але не всі сучасники поділяли його погляди. До них належить професор Оксфордського університету **Роджер Бекон** (1214–1292), який зробив значний внесок у розвиток філософії та природознавства.

Бекон закликав подолати перепони у свідомості людей на шляху до пізнання. Цими перепонами, на його думку, були: приклад дрібного й негідного авторитету, постійні звички, думка незнаючого натовпу і прикриття власного незнання показною мудрістю. Від цієї «смертоносною чуми» походять усі біди людського роду, оскільки залишаються непізнаними таємниці всіх наук і мистецтв. Відкинувши догми, засновані на запобіганні перед авторитетами й схоластичними догмами, він рішуче закликав досліджувати природу за допомогою доказів. Метою всіх наук він уважав збільшення панування людини над природою.

Іоанн Дунс Скот (бл. 1265–1308) уродженець Шотландії. Як і Р. Бекон, викладав в Оксфордському, а пізніше в Паризькому університеті. Він критикував і Тому Аквінського, і Р. Бекона. Головним питанням для нього було відношення богослов'я і філософії, віри і знання. Вчений уважав, що предметом теології є Бог, а предметом філософії — буття. Ідеї Скота були спрямовані проти раціонального знання про Бога.

Рішуче критикував схоластику англійський філософ і викладач Оксфордського університету **Вільям Оккам** (1300–1349). Він увійшов до історії як рішучий противник панування церкви над державою, виступав за чіткий розподіл сфер впливу держави і церкви.

Отже, філософи пізнього Середньовіччя торували дорогу для розвитку науки, філософії і суспільства, що сприяло підготовці ґрунту, на якому зросла епоха Відродження.

З

апитання і
авдання

1. Послідовником якого античного філософа був Тома Аквінський? У чому це виявлялося?
2. Як трактував Тома Аквінський індивідуальність людини?
3. Яка роль, згідно з поглядами філософа, відводилася відчуттям та інтелекту в пізнанні?
4. Як мислитель обґрунтовував твердження про те, що між розумом і вірою не повинно бути суперечностей?
5. Як Тома Аквінський теологізував учення Арістотеля про матерію і форму?

З

апам'ятайте

Патристика, гностицизм, схоластика, віра, знання, теологія, Бог, неотомізм, теоцентризм.

У

загальнення

Початок середньовічної філософії поєднують з падінням Західної Римської імперії (476). В ідейному сенсі це був період неподільного панування в Європі християнської релігії, яка сформувалася в римській провінції Іудеї та швидко поширилася по всій імперії, здобувши величезну кількість прихильників і послідовників.

У ранньому Середньовіччі закладається основна наскрізна проблема цієї епохи: співвідношення віри і знання.

Періоди філософії епохи Середньовіччя:

- 1) *період апологетики і патристики* (III–V ст.). *Святий Августин;*
- 2) *схоластичний період* (V–XV ст.). *Тома Аквінський.*

Розділ V

**ФІЛОСОФІЯ
ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ**

Як неможливо двічі ввійти в одну річку і, більше того, як кажуть, навіть і один раз, так неможливо двічі поіменувати одну і ту ж складну річ; більше того — поки її іменують, вона вже інша.

Дж. Бруно

§ 19. Повернення до людини

Назва *епоха Відродження* походить від переконання її творців у тому, що вони відроджують класичну античність. Повернення до образу людини в живописі та скульптурі, посилення ролі особи у сфері соціальної діяльності свідчить про спорідненість цих епох. Проте такий підхід не розкриває глибокої внутрішньої сутності, що відрізняє ці два періоди в історії Європи. Античність не знала такого багатства духовного життя людини, що стало надбанням епохи Середньовіччя. Тому людина епохи Відродження, в особі її найвідоміших представників, постає як особистість високого духовного виміру.

Це був період *пробудження особи*, яка хоч і не усвідомлювала меж своїх можливостей, але вже відчула силу внутрішньо сформованої особи. Вона, звільняючись від пут схоластики і догматизму, стала особистістю епохи Відродження. До визначних постатей цієї епохи належать творці, які реалізовувались у всіх видах творчої діяльності — художній, технічній, науковій.

Леонардо да Вінчі

Відродження — це епоха розквіту художньої культури, зародження гуманізму як світської культури, епоха Реформації та Контрреформації, заміни геоцентричної системи геліоцентричною, епоха великих географічних відкриттів. Усі ці фактори визначали її духовний зміст.

Епоха Відродження заклала основи могутності та розвитку Європи, до якої перемістився центр світового лідерства на тривалий період, аж до середини ХХ ст., адже якраз в епоху Відродження розвивалися промисловість, торгівля, мореплавство, техніка, природознавство, механіка і математика. Це вима-

Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря. 1497 р.

гало звільнення розуму від догм схоластики й переходу до природничого наукового пізнання природи і людини.

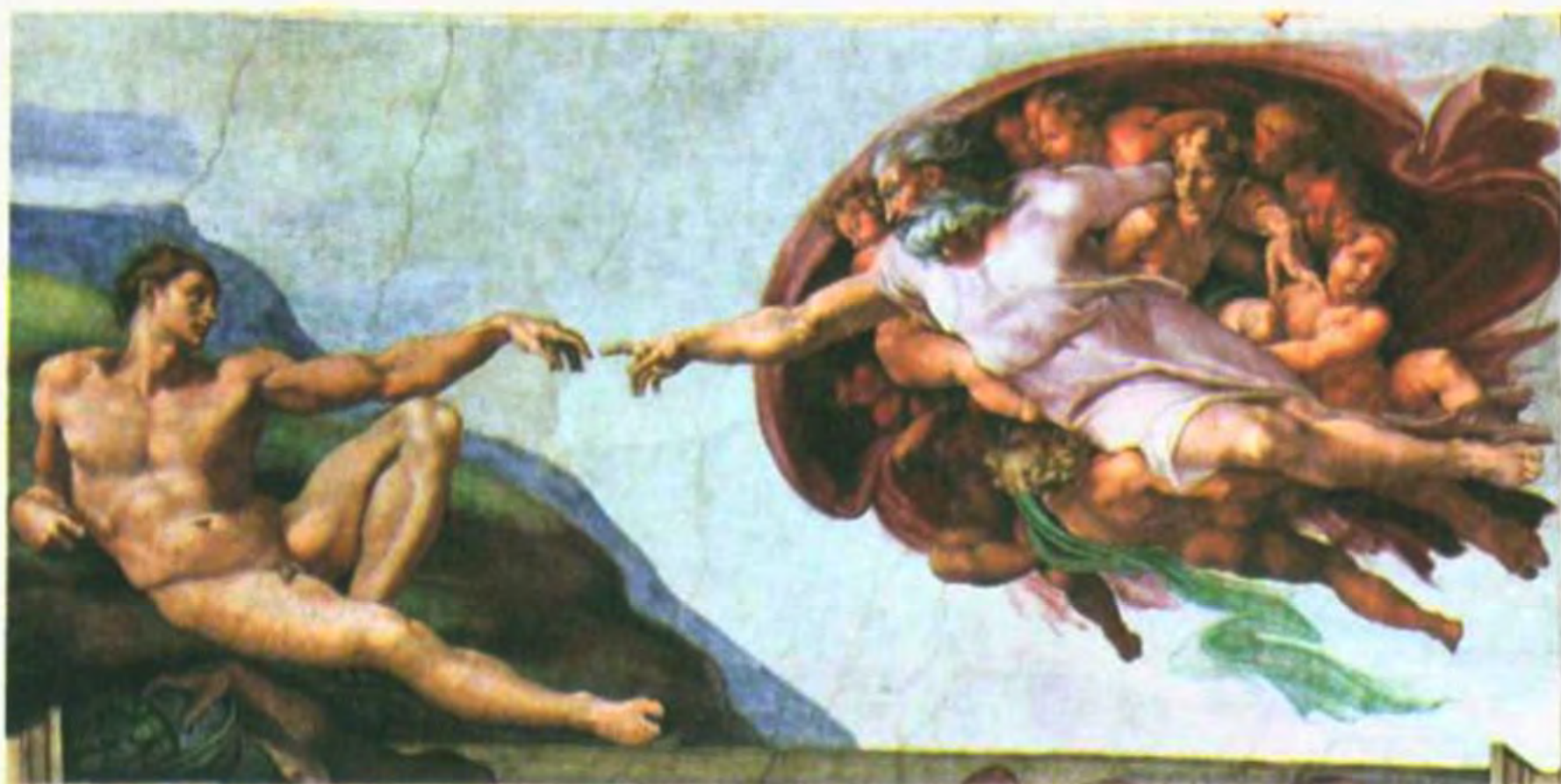
Розквіт *художньої культури* — Данте Аліг'єрі (1265–1321), Леон Батиста Альберті (1404–1472), Леонардо да Вінчі (1452–1519), Альбрехт Дюрер (1471–1528), Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) — набув небувалого розмаху, перетворивши мистецтво на центр духовного життя. Якщо в Середньовіччі стрижнем духовного життя була релігія, то в епоху Відродження релігія, церква перебували під відчутним впливом мистецтва, і навіть глави церкви схилялися перед авторитетом художників. Непросто знайти пояснення цьому феномену. Імовірно, він зумовлений тим, що саме в мистецтві відкрилися перші можливості для реалізації духовної енергії пробудженої особи. А можливо, і тим, що в мистецтві Відродження вперше гармонійно поєдналося тіло, з якого було знято печать гріховності, і душа — серцевина духовності. Митці епохи Відродження були різнобічно розвиненими особистостями. Леонардо да Вінчі був не тільки художником, а й митцем, математиком, механіком та інженером; Альбрехт Дюрер — гравером, скульптором, архітектором, інженером; Джордано Бруно — астрономом і філософом. Це створювало умови для їхнього впливу на сучасників.

Мікеланджело
Буонарроті

В епоху Відродження зароджується *світська гуманітарна*, тобто *людська* (про людей і для людей) *наука* на відміну від «божественного знання», яке панувало в середньовічних університетах. Термін *гуманізм* спочатку означав світське знання, і великі гуманісти епохи Відродження — **Франческо Петрарка** (1304–1374), **Еразм Роттердамський** (1466/69–1536) — були гуманістами саме в цьому значенні слова. При дворах феодалів і монархів активно працювали перекладачі; літераторів і філософів підтримувала світська влада. Посилення світської влади, яка протягом усього середньовіччя вела боротьбу за верховенство з духовною владою (церквою), значною мірою зумовило зародження світської науки. Суперечки світської та духовної влади сприяли звільненню філософів від абсолютного впливу релігії. В цей період набула поширення концепція двох істин — релігійної та філософської. *Релігійна* вважалася даною Богом через Біблію як одкровення. *Філософська* є знанням, отриманим на основі вивчення природи, — Божого творіння. Ці відмінні за формою істини повинні збігатися за змістом. Завдяки концепції двох істин філософія набула відносної незалежності від релігії.

Новаторський дух цієї епохи виявився у сфері релігії. Саме в цей час виникла і поширилася **Реформація** — релігійне оновлення, спрямоване проти офіційної церкви. Воно вимагало спрощення релігійних обрядів, заперечувало роль церковних ієрархів як посередників між людиною і Богом, відкидало монашество як релігійний інститут. Однією зі сторін Реформації було здешевлення церкви. Буржуазія, що народжувалася, рахувала гроші й не хотіла нести тягар витрат на розкішне життя діячів церкви. З іншого боку, Реформація

Мікеланджело Буонарроті. Створення Адама. 1508–1511 рр.

сприяла поглибленню духовного життя, перенесенню уваги із зовнішнього контролю офіційної церкви на внутрішній контроль. **Протестантизм** можна розглядати і як реакцію на «безмірність», «відв'язаність» (у тому числі й від моральних норм) особи епохи Відродження.

Очевидно, цим зумовлена така жорсткість моральних норм у протестантів. Німецький мислитель Макс Вебер уважав, що протестантизм відіграв вирішальну роль у становленні капіталізму, оскільки творець німецької Реформації **Мартін Лютер** (1483–1546) проголосив працю богоугодною справою та осудив неробство, наголошуючи, що в праці людина подібна до Творця всього суцього. Протестантизм засудив пияцтво і розпусту, через які розтринькувалися здобутки праці, визнав добробут людини свідченням її богоугодної поведінки. Бідність стала вадою (якщо ти бідний, то ведеш небогоудне життя), багатство вважалось чеснотою. Цим пояснюється те, що капіталізм зародився в країнах, де переміг протестантизм. Сучасні дослідники погоджуються з тим, що протестантська етика найбільше відповідає духу капіталізму. Епоха Відродження відзначається стрімким розвитком *промисловості, торгівлі, мореплавства, військової справи*, тобто розвитком матеріального виробництва, а відтак — розвитком *техніки, природознавства, механіки, математики*. Це вимагало вивільнення розуму від догматичних принципів схоластичного мислення й повороту від суто логічної проблематики до природничо-наукового пізнання світу і людини. Винаходи і відкриття, що супроводжували перехід до Нового часу, відкриття Америки, установлення нової астрономічної системи змінили погляди людей на світ та їхнє місце в ньому, наклали глибокий відбиток на весь характер подальшого розвитку науки й філософії, про що свідчать погляди філософів цієї епохи.

Духовне життя епохи Відродження та її історичний досвід, гуманістичні прагнення знайшли відображення в працях **«Досвіди» Мішеля де Монтеня** (1533–1592). Він уважав, що людське мислення необхідно постійно вдосконалювати на основі об'єктивного пізнання закономірностей розвитку природи, яким підпорядковане життя і діяльність людини.

Монтень проголошував ідею рівності людей, яка була втрачена внаслідок матеріальної та станової нерівності. Погляди філософа набули особливої популярності в епоху Просвітництва.

Мартін Лютер

Піко делла Мірандола

Мислитель-гуманіст **Піко делла Мірандола** (1463–1494) основною ідеєю вважав возвеличення людини в силу її причетності до всього земного й небесного. Наявність у людини свободи вибору робить її не закріпленою, стверджуючи її творчу здатність самовизначення. Він був прихильником ідеї платонізму та неоплатонізму про «середнє» місце людини між світом земним, матеріальним і божественним. Ці ідеї філософ висловив у трактаті *«Промова про достоїнство людини»*.

Микола Кузанський

Один із найцікавіших представників філософії епохи Відродження – **Микола Кузанський** (1401–1464). Філософ, теолог, учений, зокрема в галузі математики, астрономії та географії, церковно-політичний діяч належав до ордену августинців, висував ідею про єдність Бога та його прояви в природі, про шлях до пізнання Бога та Всесвіту. Він буквально здійснив революцію в астрономії, зруйнувавши космологічну систему Платона, Арістотеля та Птолемея і обґрунтувавши систему *геліоцентризму*. Кузанський розвинув ідею взаємозв'язку всіх природних явищ, ідеї діалектичного збігу протилежностей, протиріччя, учення про безкінечність Всесвіту та про людину як мікрокосмос. Він стверджував силу людського пізнання; людина через творчу діяльність власного розуму («людина є розум її») немов уподібнювалася до Бога.

Якоб Бьоме

Якоб Бьоме (1575–1624) – селянин за походженням, швець за професією, філософ за покликанням. Головним стимулом філософської творчості Бьоме була проблема зла. Він знаходить розгадку зла в тому, що все для свого проявлення потребує контрасту, кожне «так» потребує свого «ні».

Усіляке одкровення є протиставленням. Воно реалізується в троякому акті: стихійна воля «по той бік добра і зла»; просвітлення

волі розумом, який повідомляє їй про спрямування до певного добра, — божественний початок; дійсний синтез волі й розуму — у силі Святого Духа. В часовому процесі історії відбувається боротьба добра зі злом, що підготовляє пришествя Ісуса Христа. Людина вільна і власною палкою вірою та молитвою створює для себе можливість спасіння, а з її набуттям починається дійсна перемога над злом. У творчості Бьоме філософсько-релігійний погляд звернений до людини та її сутності.

До видатних діячів цієї епохи належить **Ніколло Макіавеллі** (1469–1527) — дипломат, управлінець, історик, письменник, поет, соціолог і політичний мислитель, який сформував новий погляд на політику як мистецтво управління державою, роль людської активності, політичних інтересів та пристрастей у цьому процесі.

Дух епохи Відродження то є спадок, переданий генієм **Вільяма Шекспіра** (1564–1616).

Позиції **Джордано Бруно** (1548–1600), який був філософом і поетом, характеризуються як **пантеїзм — філософське вчення, що ототожнює Бога і світ**. Поділяючи космологічну теорію Н. Коперника, що справила на нього великий вплив, Дж. Бруно висунув ідею безкінечності природи та множинності світів у Всесвіті. На його думку, Земля рухається навколо своєї осі та навколо Сонця і одночасно є піщинкою в безмежному просторі. Він розглядав ідеї про внутрішню спорідненість і збіг протилежностей. У безкінечності, за словами Бруно, ототожнюються, зливаються пряма і коло, центр і периферія, форма і матерія. Основною одиницею суцього є

Джордано Бруно

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Джордано Бруно — син військового (збіднілого дворянина). Народився поблизу Неаполя. Навчався в приватній школі, потім вступив до неаполітанського монастиря домініканців, де був посвячений у сан священника та здобув ступінь доктора теології. Після тривалих переслідувань Дж. Бруно звинуватили в ересі й заарештували. Вісім років інквізиція застосовувала щодо нього тортури, але від своїх поглядів він не відмовився. У 1600 р. Дж. Бруно за вироком інквізиції було спалено на площі Квітів у Римі. Перед стратою він сказав: «Спалити — ще не означає спростувати!» Його праці також було знищено, а ім'я — заборонено.

монада, у результаті діяльності якої зливаються тілесне і духовне, об'єкт і суб'єкт.

Етичні погляди Бруно покладені в основу твердження «героїчного ентузіазму», безмежної любові до безкінечного.

Як ми могли переконатися, для філософій епохи Відродження були характерними: гуманізм, як широке, загальне і вільне відчуття людяності; звільнення людського розуму від павутини безсумнівних догм; розвиток творчості людського генія. Епоха Відродження підготувала умови для нового етапу розвитку філософії в Новий час.

З

апитання і
авдання

1. Звідки пішла назва *епоха Відродження*?
2. Назвіть найважливіші риси епохи Відродження.
3. Які особливості філософії цієї епохи?
4. Назвіть найвідоміші постаті епохи Відродження та їхній внесок у розвиток людства.
5. Як Реформація змінила Європу? У чому її прогресивність?
6. Яке бачення людини відповідає філософії Піко делла Мірандоли?
7. У чому прогресивність поглядів М. Кузанського?
8. Розкрийте діалектичність світогляду Я. Бьоме.
9. У чому полягає сутність пантеїзму Дж. Бруно?

З

апам'ятайте

Відродження, Ренесанс, Реформація, гуманізм, пантеїзм, геоцентрична система, геліоцентрична система.

У

загальнення

Епоха Відродження (XIV–XVI ст.), або Ренесанс, отримала свою назву від переконання її творців у тому, що вони відроджують класичну античність. Це був період пробудження особи, яка, звільняючись від пут схоластики й догматизму, постала особистістю епохи Відродження. Тому можна назвати такі напрями у філософії епохи Відродження:

- 1) *гуманістичний* (XIV–XV ст.) — вирішувалися проблеми людини, стверджувались її велич і могутність;
- 2) *натурфілософський* (XVI — поч. XVII ст.) — шлях до пізнання Бога та Всесвіту. Революція в астрономії, обґрунтування системи геліоцентризму;
- 3) *реформаційний* (XVI–XVII ст.) — релігійне оновлення, спрямоване проти офіційної церкви.

Розділ VI

**ФІЛОСОФІЯ
НОВОГО ЧАСУ
І ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА**

Тільки в генія для висловлення
нової думки є нове слово.

Г. Гейне

§ 20. Пафос розуму і науки

Епоха Відродження стала провісником Нового часу — епохи, яка охоплює в історії людства XVII–XIX ст. Умовно початком Нової історії вважається Англійська буржуазна революція 1640 р. (є й інші точки зору щодо початку Нової історії), яка ознаменувала початок нового періоду — ери капіталізму, буржуазних відносин та індустріальної цивілізації. Епоха, що розпочалася з XVII ст., була названа *Новою*, оскільки в цьому столітті виразно проявилися нові для того часу економічні та суспільні відносини.

Радикальні зміни умов людського життя спричиняли глобальні зміни в людській свідомості: філософія Нового часу продовжила ідеї, сформульовані в епоху Відродження. Основною духовною настановою нової філософії, її інтелектуальним пафосом було положення про те, що людина — найдосконаліша істота у Всесвіті, вінець еволюції, а отже, господар усього сущого. Відтепер її цікавить тільки вона сама. На її думку, немає нічого іншого, крім реальності її власного існування. Про це чудово говорить доктор Фауст в однойменній поемі Й. В. Гете:

Що буде там — мене це не обходить.
Ти можеш світ якийсь новий виводить,
Коли зруйнуєш той, що є.
На цій землі я радістю втішаюсь,
Під небом цим я муками караюсь,
І аж тоді, як з ними я прощаюсь,
Нехай що хоче настає.
І не бере мене цікавість
Спізнати той інакший світ,
Чи є і там любов, ненависть,
Чи є і там і верх, і спід.

Людина стала гордо дивитися довкола себе і відчувати, що немає перешкод для її розуму, що дорога пізнання відкрита і можна проникнути в сокровенні таємниці природи, щоб поставити її собі

на службу й нескінченно збільшувати власну міць. Безмежна віра в прогрес, науку і розум — головна риса духовного життя Нового часу. Пізнання навколишнього світу з метою збільшення влади над природою — головне завдання тогочасної науки і філософії.

У XVII ст. людині здавалося, що з природою можна робити все, що заманеться, причому безкарно: підкорення навколишнього світу видавалося безумовним прогресом. Згодом ми побачили результати науково-технічної, «підкорювальної», виробничої діяльності й вжахнулися. Тепер зрозуміло, що і природа, і людство опинилися на межі знищення і зникнення. Проте на зорі Нового часу про подібне не було навіть гадки, а збільшення людського панування над природою видавалося справою винятково прийнятною й необхідною.

Родоначальником нової філософії був англійський мислитель **Френсіс Бекон** (1561–1626). Він прагнув переглянути всю попередню філософську традицію, після чого вибудувати принципово нову філософію, що відповідає вимогам епохи. Головна хиба стародавнього філософствування, на думку Ф. Бекона, була в недосконалості методу, який належало реформувати.

Метод — це основний спосіб реалізації поставлених завдань. Філософський метод — це спосіб мислення або пізнання, шлях, яким ми просуваємося в осягненні того, що нас оточує. Методом старої філософії була **дедукція** (від латин. *deductio* — виведення) — такий спосіб міркування, при якому із загального правила робиться висновок для окремого або конкретного випадку. Будь-який дедуктивний висновок із часів Арістотеля називається **силогізмом**. Наведемо приклад силогічного висловлювання: «Всі люди смертні. Сократ — людина. Сократ — смертний».

У цьому висновку (силогізмі) із загального правила («Всі люди смертні») робиться висновок для окремого випадку («Сократ — смертний»). Як бачимо, міркування йде від загального до окремого, від більшого до меншого, знання звужується, і тому дедуктивні висновки завжди достовірні (тобто обов'язкові, точні, безумовні). За що ж тоді критикувати дедукцію? На думку Бекона,

Френсіс Бекон

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Поверхова філософія схиляє розум людини до безбожності, глибини ж філософії повертають розум людей до релігії.

Ф. Бекон

в основі будь-якого дедуктивного висновку обов'язково є яке-небудь загальне положення («Всі люди смертні», «Всі небесні тіла рухаються», «Всі метали плавляться» і т. п.). Проте всяке загальне твердження завжди недостовірне й приймається на віру. Звідки, наприклад, відомо, що всі метали плавляться? Можна розплавити, скажімо, залізо й бути впевненими в тому, що воно плавиться. Однак чи справедливо сказати те саме і про решту металів, не проводячи експеримент з кожним? А раптом не всі метали плавляться? Тоді наше узагальнення буде помилковим, а якщо воно взято за основу дедукції, то і дедуктивний висновок виявиться також помилковим.

Отже, перший недолік силогізму — неможливість перевірки його загальних положень, з яких робиться висновок. Другий — дедукція є знанням, що завжди звужується, рух усередину, а не назовні. Проте наше завдання — відкривати нові речі та невідомі досі істини, тобто міркування — обов'язково повинне йти вшир, охоплюючи ще невідоме, знання має розширюватися, а тому дедуктивний метод у цьому випадку неприйнятний. *«Стара філософія, — говорив Ф. Бекон, — тому і не просунулася істотно в пізнанні, оскільки користувалася дедукцією, міркуючи від більшого до меншого, а не навпаки».*

Нова філософія і наука, на думку англійського філософа, повинні взяти на озброєння інший метод, який називається **індукцією** (від латин. *inductio* — наведення). Наведемо приклад індуктивного висновку: *«Залізо при нагріванні розширюється. Мідь при нагріванні розширюється. Ртуть при нагріванні розширюється. Залізо, мідь, ртуть — метали. Всі метали при нагріванні розширюються».*

Як бачимо, з декількох окремих випадків виводиться одне загальне правило, міркування йде від меншого (усього три метали) до більшого (усі метали), знання розширюється. Ми розглянули лише частину предметів із певної групи, але зробили висновок про всю цю групу. Відтак приведений висновок лише вірогідний. У цьому основний недолік індукції. Однак головна перевага методу індукції в тому, що він веде нас від відомого до невідомого, від окремого до загального, а тому сприяє відкриттю нових явищ та істини. А щоб індуктивні висновки були точнішими, необхідно виробити правила або вимоги, дотримання яких зробить індукцію набагато досконалішою. Ще одна важлива перевага цього методу полягає в тому, що за його основу взято не загальні, а окремі положення («Залізо плавиться», «Юпітер рухається», «Метан вибухонебезпечний», «Берега має корінь» тощо), які завжди можна перевірити експериментальним шляхом і не сумніватися в них. Загальні положення дедукції завжди приймаються на віру, унаслідок чого і викликають сумніви.

Індуктивний шлях пізнання є поступовим нарощуванням або збагаченням нашого знання, збиранням інформації про навколишній світ по частинках, що відбувається лише в процесі щоденного життя. Знання накопичується тільки внаслідок набуття життєвого досвіду, постійної практики. Якби ми не контактували зі світом, то жодних уявлень про нього в нашій свідомості не було б, оскільки під час свого народження людина нічого не знає. Проте в міру зростання й розвитку вона бачить, чує і відчуває все, що її оточує, тобто поступово набуває певного життєвого досвіду. Отже, її розум наповнюється образами зовнішнього світу, уявленнями про нього, думками, збагачується новим знанням. Поза досвідом, без нього або незалежно від нього, неможливо отримати будь-яку інформацію, щось дізнатися. Досвід грецькою мовою «емпірія», відтак – індуктивний метод філософського пізнання, запропонований Ф. Беконом, що спирається на досвід, одержав назву *емпіризм*.

Емпіричне філософствування – це виведення знання з навколишнього світу в процесі життєвого досвіду й послідовне наповнення спочатку порожнього, або чистого, людського розуму різними уявленнями й інформацією.

У цьому підході джерелом пізнання є зовнішній світ, у свідомості людини немає жодних знань, які передують досвіду, а отже, немає і жодної реальності, окрім чуттєвого світу, з якої можна було б такі знання отримати (пригадаємо, що в ученні Платона людська душа до вселення в тіло мешкає в досконалому світі ідей і все знає, тому завдання пізнання полягає в тому, щоб проявити це вище знання).

Френсіс Бекон став визнаним авторитетом як скульптор методології наукового дослідження, що ґрунтується на досвіді.

Завдання і питання

1. Пригадайте з курсу Нової історії основні соціально-економічні та політичні риси епохи, названої Новим часом.
2. Які принципи та ідеї взято за основу філософії Нового часу?
3. За що Ф. Бекон критикував стару філософію і в чому він бачив основні завдання нової?
4. Що таке *дедукція*? Які її переваги та недоліки? Чому дедукція, на думку Ф. Бекона, майже не просунула людину в пізнанні світу?
5. Який філософський метод запропонував Ф. Бекон замість середньовічної силогістики? Які його переваги та недоліки?

6. Що є процесом пізнання за Ф. Беконем? Розкрийте зміст поняття *емпіризм*. Що є людською свідомістю від народження з погляду емпіризму?
7. **Філософська класика.** Френсіс Бекон стверджував, що пізнанню навколишнього світу перешкоджають різні забобони й стереотипи нашого мислення, які він називав *ідолами*. Прочитайте міркування Ф. Бекона і визначте, про які пізнавальні перешкоди йдеться: «Існують, зрештою, ідоли, які вселилися в душі людей із різних догматів філософії, а також із хибних законів доказів. Їх ми називаємо ідолами театру, бо ми вважаємо, що скільки є прийнятих або винайдених філософських систем, стільки поставлено і зіграно комедій, що представляють вигадані й штучні світи».

§ 21. Теорія суспільного договору і натуралізм

Англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679) хоч і був близьким до Ф. Бекона, оскільки працював у нього секретарем, але свій філософський погляд спрямував у бік механістичного розуміння світу. Він уважав, що реальними є лише тіла, а їх атрибути — величина, рух і властивості — суб'єктивні. Відтак теорія пізнання будувалася ним на принципах *сенсуалізму* (від латин. *sensus* — відчуття).

Філософ критикував різноманітні забобони, але дотримувався думки, що Бог існує, але лише як джерело початкової «енергії світостворення, як першопричина всього існуючого». Бог, на думку філософа, не вміщується у розвиток подій їхнього життя.

Томас Гоббс порівнював державу з машиною, вважаючи її «штучним тілом», що створене людиною для збереження свого життя. У своєму творі *«Левіафан»* він розкрив державу як «механічне чудовисько», наділене незвичайною і страшною силою: воно може захищати інтереси людини, інтереси партій і великої суспільної групи людей.

Томас Гоббс

Томас Гоббс покладав на державу великі сподівання і вважав, що всі люди мають бути зацікавлені в удосконаленні держави, яка виникла внаслідок суспільної згоди, але, виникнувши, відокремилася від суспільства. Вона покликана турбуватися про інтереси і щастя народу, захищати його від ворогів. Якраз погляди Гоббса на суспільство і є його значним філософським надбанням.

Погляди Т. Гоббса та Дж. Локка про походження суспільства і держави вирізнялися своєю новизною. У середні віки більшість філософів дотримувалися іншої думки: «Бог наказав людям жити суспільним життям, дарував їм закони і державну владу».

Джон Локк

Англійський філософ **Джон Локк** (1632–1704) уважав, що віра не може мати сили авторитету перед зрозумілими й очевидними дослідними даними, що всі знання виводяться з навколишнього світу за допомогою чуттєвих сприймань. Він назвав первинний стан людської свідомості *чистою дошкою* (латин. *tabula rasa*), на якій у процесі набуття життєвого досвіду записується різна інформація. Тому все, що є в нашій думці, потрапило туди каналами органів чуття із зовнішнього світу і жодною автономністю (тобто незалежністю від навколишньої дійсності) не відрізняється. Це твердження Дж. Локк сформулював у вислові, що став згодом класичною формулою емпіризму: «Немає нічого в розумі, чого раніше не було б у відчуттях».

Джон Локк визначив три види знання за рівнем очевидності: *вихідне* (чуттєве, безпосереднє), що дає знати про одиничні речі; *демонстративне* — через порівняння і відношення понять; *інтуїтивне* — безпосередня оцінка розумом відповідності та невідповідності ідей одна одній.

Англійські мислителі висунули *натуралістичне* (від латин. *natura* — природа) уявлення, тобто спробували пояснити існування суспільства й держави природними причинами. Їхнє вчення одержало назву *теорія суспільного договору*. Згідно з цією теорією, колись люди жили в природному стані, подібному до тваринного; кожен піклувався тільки про власне існування, підкоряючись інстинкту самозбереження, і міг робити з ближнім усе, що заманеться. У цьому стані, за Т. Гоббсом, «людина людині вовк» (латин. *homo homini lupus est*) і йшла «війна всіх проти всіх» (латин. *bellum omnium contra omnes*). Щоб не винищити одне одного остаточно, люди домовилися упорядкувати й нормалізувати своє життя, створити закони (правила, яких повинен дотримуватися кожен), а також сформувати суспільство і державу, які контролювали б виконання законів і гарантували б порядок. Підкоряючись цим законам, суспільству і державі, людина втрачала частину своєї колишньої природної свободи, натомість знаходила захист і безпеку від зазіхань оточуючих. Так люди перейшли з природного стану

в цивільний. Теорія суспільного договору звільнила соціальну думку від теологічних уявлень.

В емпіризмі Ф. Бекона і Т. Гоббса виразно помітні основні риси філософії Нового часу: антропоцентризм, секулярність, гносеологічний оптимізм. Ці характеристики можна застосувати і щодо інших філософських напрямів даної епохи. Проте спільність цілей і завдань, що проголошуються в різних ученнях, зовсім не означає подібності підходів до їх вирішення. У новій філософії був вироблений і абсолютно інший, протилежний беконівському метод пізнання навколишнього світу й удосконалення людської природи.

Значне місце у філософії Нового часу посідає також французький філософ **Блез Паскаль** (1623–1662). Він був одним із засновників теорії ймовірності. Після розчарування в природничих і математичних науках учений присвятив своє життя проблемам релігії та філософії людини. Паскаль відомий як перший, хто в науковому світі поставив питання про межі науковості.

Завдання і Завдання

1. Як ви зрозуміли теорію суспільного договору Т. Гоббса?
2. Як ви вважаєте, який із двох напрямів середньовічної філософії — *реалізм* або *номіналізм* — продовжує емпірична філософія Нового часу?
3. Розкажіть про представників *емпіризму* — послідовників філософських ідей Ф. Бекона.

§ 22. Природжені ідеї, або «Значення духу досвід не покриє». Рене Декарт

Якщо Френсіс Бекон розробляв метод емпіричного дослідження природи, то французький філософ і вчений **Рене Декарт** (1596–1650) запропонував поставити на перше місце розум. Для того щоб створити нову систему поглядів, стверджував філософ, потрібно поставити під сумнів попереднє знання, яке виробило людство. Більше того, треба поставити під сумнів і наявне існування всього, що нас оточує: раптом зовнішній світ — тільки ілюзія і насправді його немає? Можна сумніватися навіть в існуванні власного тіла: немає жодної гарантії, що воно дійсно існує, не виключено, що тілесне життя — фантом і людині лише здається, що вона є. Чи є що-небудь стійке в цьому тотальному сумніві, те, у чому ніяк не можна сумніватися? Виявляється, є. Це сам факт нашого сумніву:

якщо ми в усьому сумніваємося, то не можемо сумніватися у своєму власному сумніві. Однак якщо ми сумніваємося, значить, ми мислимо, бо сумнів — це акт мислення. А чи може мислити те, чого в принципі немає, що не існує? Не може. Отже, якщо я мислю, то існую. Вислів Р. Декарта: «Мислю, отже, існую» (латин. *Cogito, ergo, sum*) є основою його філософії.

Цю тезу, згідно з Р. Декартом, не потрібно розуміти в тому сенсі, що наше мислення породжує наше існування. Ідеться тільки про те, що факт власного мислення для нас безперечніший і достовірніший, аніж факт власного існування. Ми, радше, знаємо про те, що мислимо, а не про те, що існуємо. Та й про власне існування ми знаємо тільки завдяки тому, що володіємо мисленням. Кішка, наприклад, теж існує, але чи знає вона про це? Напевно, що ні. Людина — єдина істота у світі, яка завдяки наявності розуму може сказати собі: «Я є». Чи знають про життя і про смерть, чи розуміють, що існують, тварини, які нездатні мислити?

Отже, мислення — перша, безперечна й достовірна реальність, з якою ми маємо справу. Воно автономне, самодостатнє і тому має власне життя. Чи може воно тоді бути порожнім? Не може. Воно наповнене природженими ідеями, тобто знанням, яке спочатку (від моменту народження) присутнє в думці й не залежить ні від зовнішнього світу, ні від життєвого досвіду. Пригадаймо, що першим у історії філософії чітко говорив про природжене знання Платон. Теорія вченого частково подібна до платонівського вчення, однак уявлення в людській думці обумовлені вищим, але забутим знанням ідеальної душі, яка до народження тіла перебувала в досконалому світі дійсного буття. Наявність природжених ідей, за Р. Декартом, — основна характеристика нашого мислення. Ці ідеї, закладені в нашу свідомість Богом, є найзагальнішими (широкими) і граничнопростими положеннями, які

Рене Декарт

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Справжня велич душі, яка дає людині право поважати себе, найбільше полягає в її усвідомленні того, що немає нічого іншого, що належало їй по великому праву, ніж право розпоряджатися своїми власними бажаннями.

Р. Декарт

настільки чітко й виразно уявляються нам, що ми не можемо в них сумніватися.

Так, знамениті аксіоми Евклідової геометрії — це, на думку філософа, природжені ідеї розуму. Їх не треба доводити, бо вони очевидні, тобто настільки прості, чіткі та безперечні.

Наприклад, є така аксіома: «Якщо три точки лежать на одній прямій, то одна з них лежить між двома іншими». Це положення граничнозагальне (оскільки стосується будь-яких трьох точок, що лежать на одній прямій) і такою ж мірою просте і чітке, безперечне й очевидне, через що і є аксіомою. Проте чому воно настільки чітко сприймається нашим розумом, чому воно найдостовірніше й безсумнівне? Тому що є природженою ідеєю, закладеною в наш розум самим Богом, якому, стверджував французький філософ, потрібно вірити (адже Бог не може нас обманювати).

Природжені ідеї є невід'ємним умістом свідомості, його необхідними атрибутами. З них і треба вивести можливе знання про навколишній світ. Отже, інформацію не потрібно збирати по крупинках у процесі життєвої практики, треба лише розкрити, проявити або реалізувати вже наявні в нас уявлення, що передують досвіду. Вони є тими загальними положеннями, з яких можна робити висновки для кожного конкретного випадку. Тому не дивно, що основним методом пізнання, за Р. Декартом, має бути дедукція, коли, як ми вже знаємо, з деяких широких тверджень роблять різні окремі висновки. За її основу потрібно взяти природжені ідеї. Важливо тільки правильно використати дедуктивний метод, дотриматися всіх його правил, уміти видобути з початкового знання всі можливі й різноманітні конкретні положення, максимально розкрити або розгорнути його. На думку філософа, правильний шлях пізнання полягає в тому, щоб вивести істини не із зовнішнього світу, а з мислення, а тому — його філософський метод отримав назву **раціоналізм** (від латин. *ratio* — розум) і виявився протилежним беконівському емпіризму.

Доволі цікавими є погляди Декарта на Всесвіт як на велетенський механізм. Всесвіт мінливий і має свою історію розвитку. Бог дав тільки початковий імпульс для розвитку Всесвіту, який надалі продовжував розвиватися завдяки самотійній творчій силі. Декарт був одним із перших мислителів, хто обґрунтував еволюційну теорію розвитку: від утворення світил і планет — до появи людини. Утворення небесних світил і планет відбулося, як уважав філософ, унаслідок вихрового руху матерії. Вона перебуває в постійному кількісному та якісному русі, що визначається універсальними законами механіки. Цим же законам підпорядкований і весь живий світ, у якому тварини — це складні машини. Осібно стоїть лише людина, яка на відміну від

тварин має душу, мову і розум, а тому підпорядковується законам механіки. Як бачимо, на погляди Декарта великий вплив мали зміни у виробництві, зокрема будівництво перших фабрик, де використовувалися механізми, що приводили виробництво в рух.

Декарт вірив у безсмертя душі. Відомо про його листування з королевою Швеції Христиною, якій він переслав свій трактат про любов, а пізніше — трактат про пристрасть. Христина захоплювалася його розумом та й самим філософом. Якось вона призначила йому побачення на 5-ту годину ранку. Цей морозний ранок у Стокгольмі став згубним для Декарта. Він захворів і невдовзі помер. Відчуваючи наближення смерті, філософ з гіркотою вигукнув: «Так ось, душе моя, доведеться нам з тобою попрощатися». Він уважав, що факт смерті тіла не означає загибель душі: адже вона безсмертна.

Завдання і Завдання

1. Як Р. Декарт ставився до старої філософії? У чому він убачав основні завдання нової філософії?
2. Що є універсальним декартівським сумнівом? Які цілі він переслідував? Чим відрізняється сумнів Р. Декарта від сумніву античних скептиків?
3. Поясніть відомий декартівський принцип: «Я мислю, отже, я існую».
4. Чи згодні ви з твердженням про те, що мислення є достовірнішою реальністю, ніж існування? Які приклади можна навести на підтвердження цієї тези?
5. У чому суть учення Р. Декарта про існування природжених ідей? Які мислителі до Р. Декарта розробляли подібні теорії?
6. Якими були уявлення Р. Декарта про процес пізнання? Який метод був узятий ним за основу? Розкрийте зміст поняття *раціоналізм*.
7. Прочитавши міркування Р. Декарта, визначте, чому найкращою з наук він уважав математику і як пропонував поширити її метод на інші сфери знання: «Ті довгі ланцюги висновків, усунуць простих і легких, якими геометри зазвичай користуються, щоб дійти до своїх найбільш складних доказів, дали мені змогу уявити, що й усі речі, які можуть стати для людей предметом знання, перебувають між собою в такій самій послідовності. Отже, якщо утримуватися від того, щоб приймати за істинне що-небудь, що таким не є, і завжди дотримуватися порядку, у якому потрібно виводити одне з іншого, то не може існувати істин ні настільки віддалених, щоб вони були недосяжні, ані настільки таємних, щоб не можна було їх розкрити».
8. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з праці Р. Декарта «Метафізичні розмисли». Чому робота філософа названа саме так?

§ 23. Дійсність — потік відчуттів. Готфрід Лейбніц, Джордж Берклі, Девід Юм

Раціоналістична лінія Р. Декарта була продовжена в ученні німецького філософа **Готфріда Вільгельма Лейбніца** (1646–1716), який також стверджував наявність у людській свідомості природжених ідей. *«Вони містяться в ній, — говорив він, — але зовсім не в готовому і цілком придатному для сприймання вигляді, а є всього лише начерком, ескізом майбутнього знання, подібно до того, як у брилі мармуру є видимими контури майбутньої скульптури, намічені різцем творця».*

Завдання пізнання полягає в тому, щоб цей ледве відчутний контур перетворити на систему знань, повністю виявити прихований у природжених ідеях зміст. Лейбніц перефразовував відоме положення Дж. Локка про залежність свідомості від чуттєвих сприйнять, унаслідок чого — вийшла класична формула раціоналізму. *«Немає нічого в розумі, чого раніше не було б у відчуттях, — говорив Г. Лейбніц, точно повторюючи локківське твердження, і додавав: — Окрім самого розуму».* Як бачимо, ідеться про незалежність мислення від чуттєвого досвіду. Свідомість автономна й живе власним життям, у ній початково міститься в неявній формі все те, про що потрібно дізнатися. Тому набути знання можна поза будь-яким безпосереднім контактом із навколишнім світом, без експериментування, життєвої практики й незалежно від досвіду. Можна відкрити невідомі глибини буття й збагнути таємниці суцього, не виходячи з власного кабінету, — одним лише всепроникним актом умогляду, тобто мисленням, духом охопити Всесвіт і вичерпати тисячі істин, тому що так чи інакше вони вже наявні в нашій думці. Не потрібно індуктивно

збирати знання по частинах, треба дедуктивно вивести його з безмежних і природжених ідей нашої свідомості. У трагедії Й. В. Гете «Фауст» бакалавр запально виголошує такі слова:

*Все дослід, дослід! Дослід — це дурня.
Значимість духу — дослід не покриє.
Все, що пізнали до цих пір,
Шукати й знати не вартує.*

Ідеться про те, що емпіричні знання — фрагментарні, розрізнені та неглибокі порівняно з істинами, які можна здобути за допомогою розуму.

Готфрід Лейбніц

Раціоналізм на відміну від емпіризму більше тяжіє до філософського ідеалізму, тому що припускає наявність певної духовної, нематеріальної реальності, що існує незалежно від чуттєвого, фізичного світу. Учення Ф. Бекона і Р. Декарта були першими філософськими системами Нового часу. Вони подібні в трактуванні цілей духовної діяльності людини і розрізняються поглядами на основний метод пізнання або шлях реалізації поставлених завдань.

Одне з провідних філософських питань — про співвідношення об'єктивного та суб'єктивного, світу і людини — досить самотньо розглядали англійські мислителі **Джордж Берклі** (1685–1753) та **Девід Юм** (1711–1776).

Якщо Ф. Бекон виводив людську свідомість із зовнішнього світу, а Р. Декарт, навпаки, з мислення — навколишню дійсність (а точніше, знання про неї), то Дж. Берклі та Д. Юм жорстко розмежували сфери об'єктивного (зовнішнього, фізичного) і суб'єктивного (внутрішнього, духовного) і фактично зняли питання про їх співвідношення та взаємодію.

Лейбніц стверджував, що немає нічого в розумі, чого раніше не було б у відчуттях. Відчуття — це ті канали, якими до нас надходить інформація про наявність за межами нашого організму певної реальності. Проте де гарантія того, що вони точно відтворюють дійсність і надають достовірне знання про неї? А якщо відчуття спотворюють навколишній світ і в результаті ми бачимо не зовсім те або зовсім не те, що існує реально, насправді?

Пригадаймо: ще грецький софіст Протагор зазначав, що людина — це міра всіх речей, тобто утверджував неможливість існування чогось загальнозначущого і для всіх однакового. Що кому здається, те для кожного і є істиною. Іншими словами, ми не знаємо, який світ сам по собі, але знаємо те, як кожен із нас його сприймає або бачить; не знаючи об'єктивної картини речей, кожен має своє власне уявлення про реальність.

Джордж Берклі

Девід Юм

Останній і найвідоміший грецький скептик Секст Емпірик (друга половина II ст. н. е.) приділив цій проблемі також чимало уваги. «У всіх живих істот, — говорив він, — по-різному влаштовані органи чуття, тому не дивно, що картина світу в кожній істоті своя і значно відрізняється від уявлень інших». Наприклад, перед нами кімнатна рослина. Спостерігаючи цей предмет, можна сказати, якої він величини і форми, якого кольору і який має запах, гладеньке або жорстке в нього листя, сухий він чи вологий тощо. У нашій свідомості склалося певне уявлення про нього. А тепер уявімо, що по цій рослині повзає мураха і теж сприймає його своїми органами чуття, які в неї влаштовані зовсім інакше, аніж наші. Чи буде її враження про цей предмет таким самим, як наше? Швидше за все, воно буде абсолютно іншим. Отже, відомо, яку картину дійсності малюють кожній живій істоті її органи чуття, але ми нічого не можемо сказати про те, який світ насправді.

Однак, зазначав Секст Емпірик, якщо навіть не порівнювати сприйняття людини і всіх інших живих істот, а зупинитися на чуттєвому досвіді тільки людей, то і в такому разі нам не відкриється об'єктивна картина речей. Адже органи чуття в усіх розвинені неоднаково: один краще бачить, інший — чує, третій — відчуває запахи, а отже, і картина світу в одного відрізнятиметься від вражень іншого. Так, людина, позбавлена зору і слуху, уважатиме, що немає нічого видимого і чутного, немає кольорів і звуків, а є тільки дотикове, нюхове й смакове відчуття. А наскільки відрізняється сприйняття світу людиною із стовідсотковим зором від сприйняття короткозорої: варто останній одягнути окуляри, як усе навколо зміниться і стане іншим. Отже, можна сказати, якою є дійсність залежно від наших чуттєвих даних, та нічого не відомо про те, яка вона сама по собі.

Грецький скептик пропонував такий чудовий приклад. Уявімо собі, що перед нами — яблуко. Воно жовте (зорове враження), гладеньке (на дотик), запашне (на нюх), солодке (на смак) і хрустке (на слух). У нас є п'ять органів чуття (так ми влаштовані), і тому нам здається, що предмет спостереження має п'ять названих якостей. Але якби в яблука було не п'ять якостей, а, скажімо, десять, то скільки б якостей ми сприймали? Однаково п'ять, тому що в нас немає тих органів чуття, якими ми могли б сприйняти решту якостей. А якби яблуко мало тільки одну якість, то скільки ми в даному випадку сприймали б якостей? Усе одно п'ять, бо кожен орган чуття цю одну якість подавав би по-своєму. І навіть якщо б у яблука взагалі не було жодних якостей, ми все одно сприймали б п'ять, оскільки кожен діючий орган чуття малював би нам якусь певну реальність.

Отже, ми взагалі не в змозі сказати, яким предмет є насправді, але тільки можемо знати, яким він нам здається залежно від наших відчуттів. Ми сприймаємо світ не таким, який він є сам собою, а таким, яким можемо його сприйняти своїми органами чуття.

Філософська традиція, що розпочинається з Протагора і проходить через учення грецьких скептиків, називається суб'єктивізмом (об'єктивна реальність недоступна, але цілком відомо, якою вона видається людині, яка пізнає, — суб'єкту).

Джордж Берклі й Девід Юм були послідовниками цього напрямку в новій філософії. Вони стверджували, що, сприймаючи будь-який предмет, ми маємо його слуховий, дотиковий та зоровий образи тощо. Ми дізнаємося про наявність предмета через наші чуття або почуття. Тому правильніше говорити, що перед нами не предмет, а єдність наших відчуттів або чуттєвих його сприйнять.

Адже, крім почуттів, ми не могли б узагалі нічого сприймати. Ми маємо справу не з дійсністю, а з нашими відчуттями цієї дійсності, які для нас і є справжньою, безумовною і первинною реальністю, тобто власне дійсністю. Що стоїть за ними, невідомо. Який реальний світ за ними ховається, ми ніколи не дізнаємося, тому що не в змозі вийти за межі наших відчуттів, сприйняти суще без них і поза ними. А в тому, що вони не дають нам справжньої картини речей, спотворюють дійсність, ми цілковито переконалися. Те, що ми відчуваємо, і те, що є насправді, зовсім не одне й те саме, але нам доступне не тільки чуттєво осяжне. Можна стверджувати, що дійсність — це сукупність наших відчуттів.

Отже, предметом філософії повинні бути: потік вражень, єдність сприйнять, чуттєвий досвід, а питання про те, який справжній світ, безглузде, оскільки ми відрізані від нього своєю суб'єктивною реальністю (єдністю відчуттів). Більше того, не має сенсу навіть питання про саме існування об'єктивного світу: чи ж не однаково нам, що стоїть за нашими враженнями і чи стоїть взагалі що-небудь, якщо єдина можлива для нас дійсність — це світ власних відчуттів і почуттів.

Проте у філософії було й таке рідкісне переконання, за яким увесь світ — це самі лише мої відчуття, тобто жодної реальності немає, а існують лише я, і все, що я спостерігаю зовні, — це мої відчуття, ілюзії, вигадки, подібні до образів сновидінь. Я — є, а світу немає взагалі. Таке твердження називається **соліпсизмом** (від латин. *solus* — єдиний і *ipse* — я сам). Це положення досить складно обґрунтувати й відстоювати, оскільки фактично немає аргументів на його користь, супроти ж — величезна кількість. Ні Дж. Берклі, ні Д. Юм не поділяли позиції соліпсизму. Тому їх суб'єктивізм можна назвати помірним, а соліпсизм — крайнім варіантом суб'єктивізму.

Говорити про справжню реальність ми не можемо і пізнати її не в змозі. Нам завжди будуть невідомі причини того, що відбувається, зв'язки між предметами, подіями і взаємодія речей. Ми не можемо пояснити те, що відбувається, а всього лише описати свій чуттєвий досвід, наш розум безсилий відкрити невидимі механізми суцього, однак здатний констатувати тільки те, що здається. Через це знати нічого практично неможливо. Проте ми спостерігаємо навколо себе певну послідовність речей і стабільність подій (день змінюється ніччю, а зима — літом, камінь неодмінно тоне у воді, газ горить, будь-який живий організм потребує вологи, планети рухаються навколо Сонця, а людське око сприймає тільки освітлені предмети тощо), через що мимоволі чекаємо, що в майбутньому вони відбуватимуться так само, як у минулому, що сьогодні все відбуватиметься так само, як було вчора.

Фактично, ми несвідомо сподіваємося на те, що завтра Сонце зійде на сході і буде новий день, що благодатний весняний ґрунт прийме кинуте в нього насіння і наприкінці літа дасть нам плоди, що біля розпаленого багаття буде тепло і людина, яка вступила в стадію ранньої юності, стане шукати кохання... З нашого мимовільного очікування виростає звичка до усталеного порядку речей, зі звички ж народжується віра в цей порядок. У цьому сенсі поняття «віра» трактується максимально широко: ідеться не про вірування в потойбічні, надприродні, вищі сили, а про віру в усе, що відбувається довкола нас. Оскільки ми нічого не можемо знати про світ, нам нічого не залишається, як вірити в нього. Ми віримо, що весною повинні розлитися річки, що дитина росте і дорослішає, що за рік Земля неодмінно обернеться один раз навколо Сонця і на ясному нічному небосхилі обов'язково буде видно міриади далеких зірок. Ця всеосяжна віра і є головною характеристикою нашого існування. Девід Юм назвав її *природною релігією*, тобто вірою в суще, повсякденно присутнє довкола нас буття. У стані цієї віри всі ми й живемо на Землі, деякі, правда, говорять про те, що можуть щось достовірно знати й намагаються збагнути якісь істини суцього, проте усі їхні зусилля абсолютно марні.

Філософія не повинна відкривати причини того, що відбувається, і проникати в його глибини й таємниці, оскільки вона все одно не зможе цього зробити. Її завдання набагато скромніше: вона має бути практичним керівництвом у повсякденному житті, допомагати людині орієнтуватися в навколишньому світі, полегшувати його реальне існування. Якщо філософія спуститься з небес і займеться земними справами, вона тим самим принесе чимало відчутної користі, наповниться конкретним змістом і цілком виправдає свою

наявність як вид духовної діяльності. Таке переконання називається **утилітаризмом** (від латин. *utilitas* — користь), або **прагматизмом** (від грец. *pragma* — справа, дія), воно стало теоретичною основою пізніших філософських учень, що набули популярності й значного поширення в нинішньому столітті.

З апитання і авдання

1. Чим відрізняється декартівське вчення про природжені ідеї від теорії природженого знання Г. Лейбніца?
2. Чи згодні ви з тим, що ідея про невідповідність видимого нами з тим, що реально існує, — одна з найважливіших у філософії? Доведіть на різних прикладах з історії філософії, як ця ідея виражалася в різних ученнях.
3. Проблема невідповідності видимого й того, що існує реально, вирішувалася у філософії двояко: одні мислителі пропонували, ігноруючи видиме, вічно шукати те, що існує, а інші вважали, що треба орієнтуватися на видиме, не намагаючись досягнути те, що істинно існує. Які з відомих вам мислителів дотримувалися погляду перших, а які — других?
4. Як ви розумієте твердження Дж. Берклі і Д. Юма про те, що дійсність — це потік відчуттів?
5. Як Дж. Берклі та Д. Юм доводять, що питання про існування зовнішнього світу можна відкинути, зважаючи на його непридатність? Чи згодні ви з їхнім твердженням?
6. Чи можна охарактеризувати вчення Д. Юма такими поняттями, як *агностицизм*, *скептицизм*, *емпіризм*? Якщо так, то чому? Обґрунтуйте свою відповідь.
7. Що таке *природна релігія* в ученні Д. Юма? Як теза про природну релігію пов'язана з юмівським скептицизмом?
8. Розкрийте зміст понять *прагматизм* і *утилітаризм*.
9. Як ви думаєте, про які філософські питання і проблеми йдеться у висловлюванні Д. Юма: «Усі ці питання страшенно мене бентежать, і мені здається, що перебуваю в щонайприкрішому становищі, яке тільки можна уявити... я відчуваю, що заплутався в такому лабіринті, що не знаю, ні як виправити свої колишні переконання, ані як узгодити їх одне з одним»?

§ 24. Доба Просвітництва

XVIII ст. увійшло в історію під назвою *доба Просвітництва* й у філософському сенсі завершило ті ідеї, які з'явилися в епоху Відродження і розвивалися впродовж XVII ст. Просвітництво було загальноєвропейським явищем, але найбільш масштабно воно поширилося у Франції. Знаменитими французькими просвітниками були: **Вольтер** (Марі Франсуа Аруе, 1694–1778), **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), **Дені Дідро** (1713–1784), **Поль Гольбах** (1723–1789) та ін. Не розглядаючи окремо погляди кожного представника французького Просвітництва, проаналізуємо найбільш загальні та істотні риси їхньої філософської спадщини.

Вольтер

Дені Дідро

Поль Гольбах

Для всіх просвітників була характерна секулярність мислення (відмежування від церкви і релігії), і кожен так чи інакше виступив із критикою теїстичної християнської релігії як світогляду. Більшість із них поділяла точку зору Р. Декарта (деїзм), згідно з якою Богу відводиться лише роль першопочатку Всесвіту (Він створив світ, але після цього ніде, ніяк і ніколи не присутній). Уявлення про Бога потрібне тільки для пояснення походження світу. Деякі просвітники поділяли атеїстичні переконання. В будь-якому разі для всіх філософів Просвітництва головним об'єктом вивчення був фізичний світ або природа, яку, як вони вважали, можна зрозуміти й пояснити, виходячи з неї самої, тобто знайти природні причини всього, що існує і відбувається, не вдаючись до міркувань про потойбічне, таємниче і невідоме. Ця характерна риса світогляду просвітників називається **натуралізмом**. Найдосконалішою істотою в природі є, на їхню думку, людина. Ця особливість, як ми вже знаємо, визначає антропоцентризм. Людина ж цілком спроможна осягнути навколишній світ, уважали просвітники, і поставити його собі на службу. Пізнання не має меж: таємниці Всесвіту повинні відкритися перед могутністю людського інтелекту.

Як бачимо, просвітницька філософія вирізнялася гносеологічним (пізнавальним) оптимізмом і раціоналізмом, її представники безмежно вірили в досконалість розуму, всесилля науки і безумовність прогресу. Крім того, просвітники одним зі своїх основних завдань уважали максимальне поширення і популяризацію головних ідей нової філософії, тобто, у буквальному розумінні, прагнули до просвіти широких мас населення.

Проте найважливішими питаннями для просвітників були: Чому люди живуть погано? Чому в історії людства неможливо знайти хоча б десяток безумовно щасливих років, коли всі процвітали б і не було б ворожнечі, насильства і несправедливості?

Усі нещастя відбуваються тому, стверджували філософи-просвітники, що люди просто не знають, як жити добре, а тому живуть погано. Отже, для того щоб покращити суспільне життя, потрібно лише показати всім, як треба жити добре, просвітити людську свідомість, наповнити розум людей добрими ідеями, і тоді реальне життя стане добродійним, справедливим і щасливим. *«Змініть свідомість, — говорили вони, — й услід за цим зміниться сама реальність».*

Головна рушійна сила прогресу і визволення від усіх соціальних бід убачалася в просвіті (освіті), через що саме це поняття й набуло значного сенсу і зайняло центральне місце в духовній культурі XVIII ст.

Ідеї, поширені в умах, уважали просвітники, роблять суспільне життя щасливим або нещасним, рухають історію людства. Це бачення

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Якщо ми хочемо, щоб філософи прогресували, потрібно довести народ до рівня філософів.

Д. Дідро

С. Лазарі. Натюрморт з персиками. XVIII ст.

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Щастя людини завжди полягає у відповідності її бажань навколишньому середовищу.

П. Гольбах

протистояло стародавньому теологічному поглядові на історичні процеси: уважалося, що головною, єдиною і прихованою причиною всього, що відбувається в історії, є воля Бога, його помисли і плани, а всі люди — від раба до імператора — усього лише засоби Його втілення. Тепер на місце божественних помислів ставилося людське розуміння: історичні події відбуваються си-

лою тих чи інших ідей, а тому нове розуміння історії отримало назву **ідеалістичне** (не плутайте з ідеалізмом філософським, за яким фізичний, матеріальний, видимий світ є проявом або втіленням деякого духовного, ідеального, невидимого початку).

Відтепер уважалося, що історію творить не Бог, а самі люди, однак роблять це, виходячи з власного бачення, орієнтуючись на свої бажання та думки, здійснюють історичні події так, як хочуть, і тому останні є наслідком цілком свідомої і цілеспрямованої людської діяльності. А оскільки великим впливом і владою користуються монархи, полководці, дипломати та інші визначні люди, отже, саме їхні бажання і плани найбільше впливають на хід суспільного життя, а історія перетворюється на сукупність біографій видатних особистостей. Більше того, за такого розуміння подій виходить, що вони випадкові: адже якби не народився той чи інший видатний історичний діяч, усе могло б бути інакше; якби певна думка не виникла у видатному розумові, то людство нині могло б опинитися не там, де воно є. Історію роблять видатні особистості на власний розсуд і з власної волі, уважали просвітителі.

Подібні пояснення історичних подій трапляються досить часто, і ми, значною мірою, мимоволі схильні перебільшувати роль особистості в історії. Принаймні цілком очевидно, що судження на кшталт: «Князь Володимир хрестив Русь», «Гетьман Хмельницький переміг під Корсунем» та багато інших, їм подібних, насправді далекі від істинного стану справ колишніх і теперішніх. Ми, звичайно ж, не стверджуємо, що особистість в історії зовсім нічого не значить. Навпаки, не можна не визнати, що її роль в історичних процесах значна. Ми лише хочемо наголосити, що навряд чи можна вважати історію тільки результатом діяльності видатних особистостей; сумнівно, щоби вони творили її тільки з власної волі і на власний розсуд. Несправедливо розглядати історію як сукупність біографій монархів, полководців, дипломатів, президентів та їхніх таємних і явних фаворитів.

Просвітництво не було однорідним філософським явищем. Просвітники у своїй більшості виступали з апологією розуму, науки і прогресу, уважали одним з основних завдань людини підкорення природи й посилення своєї могутності.

Проте один із відомих французьких філософів-просвітників висунув протилежні ідеї. Це був **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), який у своїх філософських міркуваннях різко протиставив природне (усе природне, не створене людиною) і культурне (усе штучне, створене людиною) і виступив із негативною оцінкою другого.

«Між природним і гармонійним життям почуття і штучністю та однобічністю розсудливого мислення, — говорив Ж.-Ж. Руссо, — існує нерозв'язна суперечність. Почуття — це первинна форма духовної діяльності, яка з'являється на історичному шляху людства і в індивідуальному розвитку кожної людини набагато раніше, аніж розум, і зумовлює нехай інстинктивні та неусвідомлювані, але водночас надзвичайно доцільні рухи і дії, робить людину єдиною з усім світом, а також внутрішньо цілісною і тому щасливою».

Розвиток розуму і цивілізації, з точки зору Ж.-Ж. Руссо, зруйнував у людині первинну гармонію, ослабив природну потужність людини. Головна причина людських страждань — це розірваність, роздвоєність людини, породжена випаданням її з первинного природного й гармонійного стану та перетворенням на розумну, цивілізовану, соціальну істоту. У цьому стані людина роздвоюється між своїми можливостями й бажаннями, обов'язком і схильностями, природною

Жан-Жак Руссо

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Жан-Жак Руссо народився в сім'ї женевського годинникаря. У десять років залишився без батьків. Ставши учнем гравера, зазнав багато принижень, тому змушений був покинути Женеву в пошуках кращої долі. Багато подорожував, змінював професії, вивчав філософію. Був і мандрівником, і музикантом, і слугою, і домашнім учителем. У Парижі познайомився з Дідро і Д'Аламбером, іншими філософами. Став відомим, написавши трактати «Про причину нерівності», «Про суспільний договір», книжку «Юлія, або Нова Елоїза». Влада переслідувала Руссо, забороняла його книжки. Філософ ніде не зміг знайти притулку. Помер у злиднях і самотності.

організацією та соціальними установами тощо, іншими словами, людина не належить сама собі. *«Зробіть людину знов єдиною, — говорив Ж.-Ж. Руссо, — і ви зробите її такою щасливою, якою вона тільки може бути».*

«Усе виходить прекрасним із рук Творця, усе вироджується в руках людини» — це один із вічних філософських сюжетів, який по-різному виявлявся в різні епохи. Про досконалість природи і недосконалість людини як соціальної істоти говорили і китайські даоси, і грецькі кініки. Пригадуєте Діогена, який жив у діжці та закликав людей повернутися назад до природи, бо рух уперед, на його думку, — це шлях не у світле майбутнє, а в безодню самознищення?

Ідеї даосів, кініків і Ж.-Ж. Руссо про досконалість природи і недосконалість суспільства, про руйнівну силу цивілізації поділяв російський письменник і філософ Л. Толстой. У його романі «Війна і мир» є сцена, яка майже повністю за змістом збігається із зустріччю Діогена й Александра.

Поранений князь Андрій Болконський лежить на полі Аустерліца. Він ішов на війну, заздривши славі та величі Наполеона, і таємно мріяв там прославитися. Він кинувся вперед із прапором у руках, закликаючи своїм прикладом солдатів, і був поранений. Тепер він лежав на полі і бачив над собою бездонне небо, вічне та безмовне, під яким люди вбивали й зраджували одне одного, відчайдушно прагнули багатства і слави, напружувалися, метушилися і змінювали одне одного покоління за поколінням; марні помисли і справи людські швидко минали й назавжди зникали, а це безкрайне небо завжди залишалося. Біля пораненого Андрія опинився Наполеон, який об'їздив поле битви, і, вказуючи на нього, сказав: «Ось прекрасна смерть». Болконський дивився на Наполеона, свого нещодавнього кумира, і розумів, наскільки смішний і жалюгідний цей маленький пихатий чоловічок, що вважає себе зараз володарем світу, наскільки він нікчемний зі всіма своїми планами і справами перед глибиною і вічністю безкрайнього неба: адже ні від самого Наполеона, ні від його звершень нічого не залишиться, по Землі пройдуть і зникнуть невідомо куди ще тисячі таких же честолюбних наполеонів, а небо залишиться і буде так само мовчки дивитися на людську суєту, як дивилося тисячі років тому.

«Так чи ні, — думав князь Андрій, — природне життя людини і природи — щось незмірно більш досконале й істинне, ніж суєтне життя соціального організму, що гордо називає себе цивілізацією?»

Усі ці ідеї, що протиставляють природне й соціокультурне та різко критикують друге, не були особливо серйозними і не мали

значного поширення ні на зорі людської історії, ні в Новий час. Китайських даосів було небагато, і вони були ізольовані від суспільства, із грецьких кініків їхні співгромадяни та сучасники переважно сміялися, Ж.-Ж. Руссо був єдиним відомим представником французького Просвітництва, який виступив супроти апології розуму, науки, прогресу і взагалі культури, антицивілізаційні ідеї Л. Толстого викликали подив і роздратування в багатьох його сучасників. Проте ситуація значно змінилася. Песимістичних прогнозів майбутнього, яке чекає на людське суспільство, стає дедалі більше. І це не дивно, адже сьогодні ми не можемо точно сказати, куди рухається людство — до процвітання і щасливого майбутнього чи до безодні самознищення.

З

апитання і
авдання

1. Яку епоху в історії філософії називають Просвітництвом? Які основні риси філософії доби Просвітництва?
2. Які надії пов'язували філософи XVIII ст. з просвітою людського розуму?
3. Яка специфіка розуміння просвітниками рушійних сил історичного процесу?
4. У чому полягають переваги та недоліки ідеалістичного розуміння історії?
5. З курсу Нової історії пригадайте ідеї французьких просвітників XVIII ст. Яку роль відіграли вони в підготовці Великої французької буржуазної революції 1789–1794 рр.?
6. Як ви вважаєте, які ідейні цілі переслідує міркування французького матеріаліста П. Гольбаха: *«Релігія становить людство на коліна перед істотою, яка не володіє протяжністю і водночас — безмежна, яка все наповнює своєю безмірністю; перед істотою всемогутньою і такою, що ніколи не виконує своїх бажань; перед істотою безмежно доброю, яка пробуджує саме невдоволення; перед істотою, що прагне до гармонії й усюди сіє розбрат і безладдя. Хай же хто-небудь спробує розгадати, що таке бог богословів»*?
7. **Філософська класика.** Прочитавши міркування відомого французького просвітника Ж.-Ж. Руссо, визначте, у чому він убачав головне джерело суспільних нещасть і як пропонував удосконалити соціальне життя: *«Перший, хто натрапив на думку, обгородивши ділянку землі, сказати: “Це моє” — і знайшов людей, достатньо*

простодушних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, воєн і вбивств, від скількох лих і жахів позбавив би рід людський той, хто, висмикнувши кілки і засипавши рів, гукнув би своїм ближнім: "Не слухайте краще цього обманщика, ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля – нікому!"»

8. Чим філософські ідеї Ж.-Ж. Руссо значно відрізняються від інших представників французького Просвітництва? У чому полягає близькість його переконань з ідеями китайського даосизму, грецького кінізму і філософськими ідеями Л. Толстого?
9. Ж.-Ж. Руссо вважав, що в людині відчуття важливіші, аніж розум. Він був не тільки філософом, а й видатним письменником, засновником однієї з великих течій в європейській культурі та художній літературі XVIII ст. Визначте, до якого з напрямів літератури відносилися твори Ж.-Ж. Руссо: романтизму, класицизму, сентименталізму чи реалізму.

Запам'ятайте

Метод, емпіризм, раціоналізм, індукція, дедукція, наука, природжені ідеї, мислення, сенсуалізм, соліпсизм, свобода, рівність, демократія, доба Просвітництва.

Узагальнення

Новий час пов'язують з початком буржуазних революцій і періодом становлення буржуазних відносин в європейських країнах XVI–XVII ст., що обумовлено розвитком науки і появою нової філософської орієнтації на науку.

Нова філософія і наука повинні прийняти на озброєння новий метод (метод індукції, дедукції). Розробка методу стає основою філософії Нового часу.

Філософія доби Просвітництва вирізнялася гносеологічним (пізнавальним) оптимізмом і раціоналізмом, безмежною вірою в досконалість розуму, всесиллям науки і безумовністю прогресу.

Розділ VII

**НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ
НОВОГО ЧАСУ**

Обов'язок стосовно себе полягає в тому, щоб людина дотримувалася людської гідності в самій собі.

I. Кант

§ 25. З'ясування можливостей розуму

Філософія Нового часу досягла свого розквіту у видатних ученнях декількох знаменитих німецьких мислителів другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Їхня філософська діяльність увійшла до історії під назвою *німецька класична філософія*. Її засновником був знаменитий **Іммануїл Кант** (1724–1804).

Спробуємо розкрити кантівське розуміння людини, яку він уважав *«найбільш важливим предметом у світі»*. Над усіма іншими істотами людину вивершує наявність свідомості. Завдяки цьому людина є індивідуальною особистістю. З факту самосвідомості витікає егоїзм як притаманна людині властивість. Егоїзму людини, як уважав Кант, протистоїть усвідомлення її «Я» не як цілого світу, а як його частини. Філософ зазначав, що людський егоїзм, як і душевні пориви людини, мають бути під повним контролем розуму. Він уважав людинознавство тотожним світоглядом. Тут доречно згадати звернення філософів, починаючи від семи мудреців, до гасла «Пізнай самого себе».

Центром кантівських філософських міркувань є питання: чи може людина пізнати світ? А якщо може, то як далеко в цьому вона може просунутися? Кант виходив з того, що необхідно встановити мож-

Іммануїл Кант

ливості нашого пізнання, його межі. Головна роль у цьому процесі належить розуму, а тому треба з'ясувати можливості нашого розуму. Це дослідження І. Кант назвав «Критикою чистого розуму», а філософія, на його думку, повинна бути не осягненням зовнішнього світу, а критикою розуму, тобто вивченням його устрою, специфіки та законів. Німецький філософ говорив, що до такого висновку його підштовхнуло вчення Д. Юма, який «збудив його від догматичного сну». Пригадаймо твердження Юма про те, що світ неминуче прихований від нас,

а тому знання можливе лише про наші відчуття, почуття, думки тощо. Предметом філософії може бути тільки доступна нам суб'єктивна (внутрішня, психічна, духовна) реальність, але в жодному разі не об'єктивна (зовнішня). Іммануїл Кант стверджував, що неможливо пізнати світ, якщо мати справу не з ним самим, а з його віддзеркаленням у нашій свідомості, через що остання може й повинна бути головним об'єктом філософської уваги.

Усе, що існує саме по собі, І. Кант назвав *ноуменом*, або «*рiччю в собі*», яка непізнанна. Те, що ми бачимо, що уявляється нам як таке, що реально існує, він позначив *феноменом*, або «*рiччю для нас*». Головне питання, уважав філософ, полягає в тому, наскільки світ відповідає нашому світобаченню. Мислитель стверджував: світ і наше світобачення жорстко розмежовані, видиме нами зовсім не те ж саме, що дійсне. А пізнання можливе тому, що в нашій думці містяться деякі природжені, або апіорні (переддосвідні), форми або схеми свідомості, до яких ми ніби припасовуємо навколишній світ, утискуємо його в них. Він існує в нашому уявленні зовсім не в тому вигляді, яким є насправді, а в тому, яким може бути в цих апіорних формах. Тут потрібно пригадати вчення Секста Емпірика: кожна жива істота влаштована певним чином, і тому вона сприймає дійсність не такою, якою вона є насправді, а завжди бачить тільки те, що може й повинна побачити завдяки властивостям свого устрою.

Людина наділяє світ своїми початковими, природженими, переддосвідними формами, схемами, структурами й осягає насправді те, що сама ж у них

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Іммануїл Кант народився в м. Кенігсберзі (Східна Пруссія) у сім'ї ремісника. Середню освіту здобув у «латинській школі», згодом закінчив філософський факультет Кенігсберзького університету. Потім дев'ять років працював домашнім учителем, викладачем, бібліотекарем.

Німецький поет Г. Гейне писав про філософа: «Зобразити історію життя Іммануїла Канта важко. Адже в нього не було ні життя, ні історії. Він жив механічно розміреним, майже абстрактним життям холостяка на тихій і віддаленій вулиці Кенігсберга».

Спосіб життя Канта — це своєрідна наука, дуже оригінальна та повчальна. Він прокидався о п'ятій ранку, випивав чашку ледве завареного чаю «без нічого». Після чаю викурював одну люльку!.. але не більше на день. Написання філософських праць, читання лекцій, обід, як і все інше в його житті, відбувалося завжди в один і той же час.

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

У людини — органи чуття і розум влаштовані так, що ми сприймаємо навколишній світ саме таким, яким він повинен бути за нашими уявленнями, тобто не свідомість погоджується з реальними речами, пізнаючи їх, а, навпаки, речі — з формами свідомості.

I. Кант

предмет «деревом», інший — «твариною», а третій — «річкою», хто тоді скаже, що гора вища, аніж рослина, що весняне листя зелене, що птахи літають? Адже немає істоти, яка могла б виробити всі ці поняття і побачити дійсність крізь їхню призму. Людина настільки звикла до свого уявлення про світ, що вважає його самим світом, її суб'єктивне сприйняття реальності так міцно до неї прикріпилося, що вона вже давно не помічає, що ця реальність зовсім не така, якою вона її уявляє.

Ми звикли, наприклад, до того, що окремі фрагменти світу мають свої назви. Щось ми називаємо «квіткою», а щось «деревом», «планетою» тощо і зовсім не замислюємося про зв'язок назви із самим предметом, як правило, ніколи не задаємо запитання, чому дерево — це «дерево». Так само ми не замислюємося про зв'язок наших уявлень про світ із самим світом (хоча насправді зв'язку жодного немає) і не задаємо запитання, чи ж така насправді дійсність, якою ми її бачимо (аніскільки не підозрюючи, що вона абсолютно інша).

Проте якщо людині нічого не відомо про світ, то як у ньому орієнтуватися й жити? Треба з'ясувати, чи є (або чи може бути) що-небудь загальне й безумовне для всіх людей, якесь уявлення, переконання або знання, у якому б ніхто не міг сумніватися. Таким загальноприйнятним, на думку І. Канта, є поняття «добро», яке незмінно представлене у свідомості будь-якої нормальної (не хворої психічно) людини. Кожен чудово знає, що добре, а що погано, що треба робити, а чого не варто, і вважає добро, як і зло, чимось, що існує реально, а не просто людською вигадкою.

вкладає. Наприклад, ми вважаємо, що реально існує час. Можемо згадати точне визначення часу Святим Августином: «Час є міра руху і змін». Однак вдумаймося в це поняття — воно існує лише в нашій думці. А якби не було на Землі людини, то хто тоді говорив би про час, його ніде, ніяк і ніколи не могло б бути. Що ж тоді є часом: реальність або ж спосіб сприйняття реальності?

Те ж саме можна сказати і про все інше. Подумки усунемо людину зі світу, уявімо собі реальність без неї. Яким тоді буде світ? Невже таким, як нині? Але хто тоді назве один

Людина однозначно вірить у те, що добро існує саме собою, як певна реальність. Що впливає з цієї віри? Адже якщо добро існує насправді, отже, має бути якийсь вічне його джерело або якийсь непорушний гарант, яким може бути лише Бог. Інакше кажучи, якщо неминуче вірити в наявність добра насправді, то внаслідок цього неможливо не вірити в Бога як у неодмінну причину цього добра. Таке міркування є знаменитим кантівським доказом існування Бога, яке найчастіше називають *етичним аргументом*. Воно є шостим за рахунком після п'яти, розглянутих нами в розділі про середньовічну філософію.

Філософ говорив, що ні довести, ні спростувати якимсь логічним шляхом існування Бога неможливо. Тому його думку тільки умовно можна назвати аргументом, адже в ній Бог виводиться з моральності. *«Чи захочеться нам, — запитує німецький мислитель, — жити у світі, який влаштований за законами зла, де тріумфують лиходії і страждають безневинні, де процвітає брехня і підлість, насильство й жорстокість, де злочин шанується, наче чеснота, де творяться страшні та немислимі речі? Звичайно ж, не захочеться. Ми мимоволі вважаємо, що світ, у якому ми живемо, не такий, що в ньому є і правда, і справедливість, і добро, і порядок. І оскільки ми переконані в цьому, то обов'язково повинні визнати існування Бога як гарантії дійсності й непорушності всього вищеназваного»*. Таке припущення конче необхідне, оскільки без нього наше існування абсолютно немислиме.

Отже, якби Бога і не було, то ми все одно не могли б у нього не вірити, а значить, його треба було б створити. Якщо Бога і немає, він однаково є. Ось так парадоксально, але водночас цілком переконливо звучить кантівський аргумент.

Цю думку можна було б сформулювати й інакше. Уявіть собі, що одна людина буде своє благополуччя за рахунок іншої. Знайома ситуація? Напевно, кожний із нас із нею зустрічався. Чи дивує нас це? Аніскільки, адже цілком природно для людини думати про особисту вигоду, покращувати своє життя, підкорятися інстинктові самозбереження і проявляти егоїзм. Так влаштована природа: одна рослина тягнеться до сонця і затіняє собою іншу, одна тварина поїдає іншу і т. п. Жити за законом особистої вигоди й егоїзму — означає жити за законом природи. І якщо людина так живе, то в цьому немає нічого дивного, бо так вона проявляє себе як природна істота.

Однак іноді (нехай дуже рідко) людина діє не за законами природи, а всупереч їм, не природно, а надприродно, наприклад кидається в крижану воду і рятує того, хто тоне, хоча сама при цьому

може потонути, або ділитися останнім шматком хліба з тим, хто має потребу, хоча чудово знає, що сама голодуватиме. Звідки в людини такі пориви? З жодних законів природи вони не виходять і ніяк із ними не пов'язані. А якщо вони не від природи, отже, від Бога, адже більше, як уважав Кант, припустити нічого.

Згідно з його філософією, якщо людина діє природно, улаштуваючи, наприклад, власне життя за рахунок свого ближнього, отже, є природа, яка породжує такі дії, а якщо вона чинить надприродно, наприклад, ризикуючи власним життям, рятує ближнього, отже, є Бог, від якого виходитимуть такі прояви людини. І взагалі, усе благородне, чесне, добре, безкорисливе й жертвне в нас говорить про те, що, крім природного світу, є також світ надприродний, крім природи, є Бог. Адже якби його не було, то не було б і людини. Коли вона живе за законом особистої вигоди й егоїзму, то дуже недалеко стоїть від природи і тому є не стільки людиною, скільки супермавпою. Чому супер? Тому що хитріша, розумніша, спритніша, аніж звичайна мавпа, тому що краще знає, де дістати їжу. А коли ж людина із супермавпи перетворюється на власне людину? Тоді, коли стає вищою за закони природи, звільняється від них, коли здатна, ризикуючи собою, урятувати іншого, вчинити по честі й справедливості, навіть якщо постраждає від цього, коли нездатна скоїти підлість, навіть якщо це принесе їй неабияку вигоду.

Зверніть увагу, що є безліч виправдань і мотивів для поганих вчинків: я був хворий, зайнятий, злякався, усі так роблять. Тільки немає подібних аргументів для добрих вчинків. Чому, ризикуючи життям, урятував того, хто тоне? Чому кинувся один проти десяткох хуліганів, які причепилися до дівчини? Чому сказав правду, коли всі навколо мовчали і боялися? На всі ці «чому?» немає відповідей. Та не «чому?», а просто згідно із совістю, яка і є показником людського в людині. Цілковита відсутність совісті, навіть при бездоганній зовнішності, визначному розумі й високому соціальному становищі, говорить про те, що перед нами не людина, а всього лише супертварина.

Людина сумлінна є Людиною в повному розумінні цього слова. Вона здатна здійснювати добрі справи просто так, без жодної особистої користі. Такі вчинки І. Кант називав **моральними**, тобто справді добрими. Якщо ж людина робить щось добре, сподіваючись на користь (наприклад, рятує того, хто тоне, бо він дуже багатий і щедро віддячить), то її вчинок знецінюється і не є добрим повною мірою. Такі вчинки І. Кант називав **легальними**.

Як бачимо, кантівська філософія присвячена не лише проблемам пізнання, а й проблемам моралі. У цій частині свого вчення він

сформулював знаменитий **категоричний імператив** – просте й однозначне правило: «Дій завжди так, щоб максима твоєї волі могла стати **принципом загального законодавства**». Кажучи простіше, живи завжди за совістю, не вигадуй собі жодних виправдань, коли ти їй зраджуєш, умій сповна визнавати свої дії і щиро розкаюватися у своїх поганих вчинках, будь відповідальним за все, що думаєш і робиш, завжди залишайся людиною, а не супертвариною. Кажучи словами золотого правила моралі, яке вперше ми прочитали в давньогрецького філософа Фалеса, не роби іншим того, чого б ти не хотів, щоб робили тобі. Наприклад, ти вирішив збрехати, украсти або убити, але перед тим, як зробити це, чесно запитай себе: хотів би ти, щоб тобі збрехали, у тебе вкрали, тебе убили? Якщо ти чесно відповіси собі на ці запитання, то зрозумієш, як треба вчинити.

Категоричний імператив можна було б сформулювати і так: здійснюй переважно моральні, а не легальні вчинки, тому що саме вони дійсно прекрасні. І справді, що може бути більш усеохопним, роблячи людину вільною? Голос совісті, або, висловлюючись кантівськими словами, моральний закон у душі, – це найпрекрасніше, що є в людині. Цей закон, як внутрішня краса і досконалість людини, примушує нас тремтіти й захоплюватися не менше, аніж видима фізична гармонія і чарівність Всесвіту.

«І чим більше я розмірковую, тим більше дві речі наповнюють душу все новим здивуванням і зростаючим благоволінням: зоряне небо наді мною і моральний закон у мені», – говорив Кант.

З

апитання і
авдання

1. У чому суть кантівського розуміння людини?
2. У чому І. Кант убачав головний предмет філософії? Чому його філософія називається *критичною*?
3. Що таке *феномен* і *ноумен* у вченні І. Канта і як вони співвідносяться?
4. Що називав І. Кант *ап'юріорними формами свідомості*? Як виглядає процес пізнання в його вченні?
5. Уважається, що І. Кант здійснив у філософії переворот, що дорівнює за своїм значенням перевороту, який зробив Коперник у природознавстві. На вашу думку, у чому полягає «коперниківський переворот» І. Канта?
6. Які етичні переконання І. Канта? Що є етичним доказом існування Бога? Які вчинки І. Кант називає *легальними*, а які — *моральними*? Що таке *категоричний імператив*?

7. Коли І. Кант говорив, що моральний закон у душі так само прекрасний, як зоряне небо над головою, що він, на ваш погляд, називав моральним законом?
8. Філософську діяльність І. Канта прийнято ділити на докритичний період і критичний, у який він створив свої основні твори. І. Кант говорив, що в докритичному періоді своєї творчості він перебував у догматичному сні і що збудив його від цього сну Д. Юм. Які ідеї Д. Юма вплинули на формування кантівської філософії?
9. Чи згодні ви з міркуванням І. Канта, який доводить та ілюструє наявність апріорних форм свідомості (обґрунтуйте свою відповідь): *«Проте не тільки в думках, а навіть і в поняттях виявляється апріорне походження деяких із них. Відкидайте поступово від вашого емпіричного поняття тіла все, що є в ньому емпіричного: колір, твердість або м'якість, вагу, непроникність; тоді все ж таки залишиться простір, який тіло (тепер уже абсолютно зникле) займає і який ви не можете відкинути... Тому ви маєте під тиском необхідності, з якою вам нав'язується це поняття, визнати, що воно а ргіогі перебуває в нашій пізнавальній здатності?»*
10. **Філософська класика.** Головна риса вчення І. Канта — проблемність і проблематичність. Зокрема, філософ визначив категорії як переддосвідні апріорні поняття, які об'єднують, синтезують матеріал чуттєвості. Прочитайте уривок із праці І. Канта «Критика чистого розуму» і подумайте над таким висловлюванням: *«Мислення є пізнання через поняття».*

§ 26. Усесвіт — застигла думка

Найвизначнішою постаттю в німецькій класичній філософії був **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831). Учення про тотожність суб'єкта та об'єкта, яке взято за основу філософської системи, за своїм розмахом і значимістю в духовному житті Нового часу можна порівняти з ученням Платона, що становило цілу епоху в культурі античного світу.

Гегель пройшов шлях від домашнього вчителя, викладача Єнського університету, директора гімназії в Нюрнберзі до професора Гейдельберзького та Берлінського університетів. Йому було майже п'ятдесят, коли він здобув визнання своїх заслуг у філософії. Загалом, як зазначали сучасники, Гегель не був талановитим оратором, а тому користувався детально розписаними текстами, які виголошував досить повільно, неначе видавлюючи із себе слова. Однак його лекції називають лабораторією народження філософської думки. І слухачі

спільно з Гегелем брали участь у процесі творення його великої філософської системи.

Життя філософа обірвала холера, досить поширена хвороба тих років. Перед смертю, коли дружина звернулася до нього із запитанням про Бога, змучений хворобою Гегель показав пальцем на Біблію, що лежала на столику біля ліжка, і сказав: «Ось тут — уся мудрість Бога».

Основною гегелівською думкою є положення про те, що *все дійсне є розумним, а все розумне — дійсним*, хоча, на перший погляд, це видається не зовсім зрозумілим. Удумаймося в першу частину фрази: «Все дійсне є розумним...» Ідеться про те, що навколишній світ (дійсність) улаштований незвичайно розумно. Ми спостерігаємо лад і гармонію в усьому суцюзьому. Пригадаймо теологічний аргумент, де йдеться якраз про доцільність і бездоганність світового цілого. Чи могла фізична природа, будучи безрозсудною (відсутність духу є властивістю матерії), сама так правильно й розумно влаштуватися? Якщо не могла (а це очевидно), то необхідно припустити наявність якогось розуму, досконалішого порівняно з людським, який і привів матеріальне в стан доцільності та гармонії. З розумності всього дійсного неминуче випливає наявність чогось розумного, духовного, ідеального, що існує не як людське мислення, а самостійно, окремо, саме собою і є певною, невидимою нами реальністю. І оскільки це розумне не вигадка, не фантазія, не продукт нашого розуму, а щось реально суще, то ми говоримо, що воно дійсне, що воно є, — про це і йдеться в другій частині гегелівського положення: «...все розумне є дійсним».

Георг Гегель

На думку Г. Гегеля, чуттєвий, або фізичний, світ створений якоюсь духовною реальністю, а точніше — є її проявом, утіленням, реалізацією в іншій, матеріальній формі. Ця думка пантеїстична: те, що ми бачимо навколо себе, — це зовсім не те, що є насправді, а всього-навсього ідеальна, невидима, збагненна лиш розумом дійсність, яка існує, але інакше. Що вона є: душа Всесвіту (подібна до брахмана в індійській філософії), число (як у Піфагора), безособове єдине (як у Ксенофана), загальний закон (як гераклітівський логос), світ ідей (як у Платона),

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Відповідь на запитання, які залишає без відповіді філософія, полягає в тому, що їх має бути інакше поставлено.

Г. Гегель

божественний максимум буття (як у Миколи Кузанського)? Філософ називав цю вищу духовну реальність *абсолютною ідеєю*, або *світовим розумом*, а все суще уявляв як її саморозвиток. **Абсолютна ідея** — це **безособовий пантеїстичний початок**, у якому сконцентровано все, і тому воно є буттям, яке має різноманітні форми або проходить у саморозвитку три основні етапи.

Перший етап — існування абсолютної ідеї у власному лоні, коли вона є сама собою, перебуває у винятково ідеальній сфері, чистий дух, досконале мислення. Ця сфера в Г. Гегеля називається *логікою* і подібна до світу платонівських ідей, вона є вищою, позамежною і неосяжною. Важливо зазначити, що логіка в ученні німецького філософа — це зовсім не те, що ми зазвичай розуміємо під цим поняттям: це не наука, а ідеальний, незримий і розумово осяжний світ, що є первинною й істинно суцєю реальністю.

На *другому етапі* абсолютна ідея залишає сферу логіки й переходить в іншу форму, утілюючись у фізичний, або матеріальний світ, який є не самотійною дійсністю, а інобуттям абсолютної ідеї. Природа, — за словами Г. Гегеля, — це дух, що існує в чуттєвому або тілесному вигляді, або ж застигла думка (під терміном «думка» маємо на увазі, звичайно ж, абсолютну ідею). Тут найчіткіше простежується гегелівський ідеалізм. Отже, видимий світ зовсім не те, що є насправді, він — прояв невидимої реальності, яку ми й повинні углядіти за всім фізичним і чуттєвим осяжним. Іншими словами, нам тільки здається, нібито світ існує сам по собі, насправді ж він ілюзія, або фантом, тому що є ідеальним буттям, утіленим у матеріальному вигляді. Припустимо, що перед вами — чистий аркуш паперу. На ньому нічого немає, але у вашій свідомості є якісь образи або уявлення, які ви можете за допомогою олівців і фарб перенести на папір, тобто зобразити якийсь свій задум. Тепер на цьому аркуші чудово видно, що саме було у вашій свідомості, які образи ви хотіли передати через свій малюнок, котрий є не що інше, як ваші думки і почуття, представлені в іншій формі — інобуття, або прояв вашого духу. Чому б не припустити, що природа, яка нас оточує, — утілення якогось розумного задуму, грандіозна матеріалізована композиція якоїсь духовної реальності, утілені у фізичних об'єктах поняття і думки? У будь-якому разі таке розуміння навколишнього світу не виключене, але й немає жодних гарантій, що все відбувається дійсно так.

Основними розділами природи як інобуття абсолютної ідеї є, за Г. Гегелем, механіка (простір, час, матерія, рух, всесвітнє тяжіння), фізика (небесні тіла, світло, теплота, хімізм і т. п.), органіка (геологічні об'єкти, рослинний і тваринний світ).

На *третьому етапі* саморозвитку абсолютна ідея знову переходить із фізичної, або природної, сфери в ідеальну, або розумну, котра є людською свідомістю. Тепер вона існує в мисленні, або в людському дусі. Формами її буття на цьому етапі є суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія), об'єктивний дух (право, моральність, держава) й абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія).

У гегелівському вченні про саморозвиток абсолютної ідеї ми бачимо триаду. Існування її у власному лоні — це перебування (теза), перехід у форму чуттєвого світу, у предмети та речі, що є відокремленням її від самої себе (антитеза), бо вона матеріалізується, немовби зраджує своїй ідеальній природі. Проте її нове втілення в різних видах людської свідомості (синтез) є новонайденою духовністю, а значить, поверненням до самої себе. Із триадою ми ознайомлювалися раніше, вона присутня в найрізноманітніших ученнях, як стародавніх, так і сучасних, має місце і в ідеалістичних, і в матеріалістичних побудовах.

Георг Гегель був не тільки творцем одного з класичних варіантів ідеалістичної філософії. У його переконаннях досягла свого апогею **діалектика** — філософське вчення (яке зародилося ще в давнину) про загальний взаємозв'язок, вічну зміну і розвиток усього суцього. Він сформулював основні закони (загальні правила, або принципи) і категорії (основні поняття) діалектики, які є, на його погляд, універсальними, тобто пронизують усе буття. Оскільки останнє, — за Г. Гегелем, — це передусім світовий розум, або абсолютна ідея, то його діалектичне вчення стосується переважно саме цієї духовної реальності й уже в другу чергу — матеріального світу, який є її інобуттям. Гегелівські ідеї багато в чому стали основою філософського вчення визначних німецьких філософів ХІХ ст. — Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які сприйняли діалектику Г. Гегеля, але дали їй іншу, матеріалістичну, інтерпретацію.

Перший закон діалектики — єдність і боротьба протилежностей — стверджує, що все у світі складається з протилежностей (день — ніч, розквіт — занепад, творення — руйнування і т. п.), які постійно борються одна з одною. Ця боротьба і є джерелом постійного руху, зміни і розвитку. Проте протилежності не тільки перебувають

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Коли якась форма життя старіє, філософія починає відтворювати її сивину в сірих тонах, і тоді її вже неможливо омолодити, а можна тільки пізнати; сова Міневри починає свій політ лиш із настанням сутінок.

Г. Гегель

у стані боротьби, вони також утворюють єдність: без однієї протилежності не може бути інша, вони обумовлюють одна одну, передбачають, створюють (пригадайте доктрину Інь-Ян-ці в давній китайській філософії).

Другий закон — перехід кількісних змін у якісні — стверджує, що кількість і якість, будучи протилежностями, діалектично взаємопов'язані так, що при зміні кількості (збільшенні або зменшенні) до якоїсь межі (міри) відбувається перехід (стрибок) до нової якості. Наприклад, воду можна охолоджувати до +5, +1, 0, -1, -5 °С, але в певний момент зменшення температури до 0 °С (зміна кількості) призводить до різкої зміни якості — вода змінює свій стан з рідкого на твердий — з води на лід.

Третій закон — заперечення заперечення — стверджує те, що будь-яка річ, з'являючись на світ із будь-якої іншої речі (своєї причини), посідає її місце і тим самим заперечує її, але через якийсь час сама заперечується новою річчю, яку вона породжує собі на зміну. Так, наприклад, кинуте у весняну землю насіння перетворюється на рослину і поступається їй місцем, заперечується нею, а потім ця рослина перетворюється на доспілі наприкінці літа плоди і заперечується ними. Як бачимо, заперечення — це не знищення, а перехід на новий рівень існування: старе присутнє в новому, але є перетвореним (або знятим, висловлюючись по-гегелівськи).

До Гегеля існували два основні уявлення про рух: прямолінійне і циклічне. В одному випадку має місце постійне виникнення нового (графічно це можна зобразити висхідною прямою), а в другому — нескінченне повторення старого (графічно зображається колом). Рух, за основу якого взято закон заперечення заперечення, є діалектична єдність протилежних початків: і створення нового, і повторення старого. Графічно його можна зобразити витками спіралі (старе повторюється, але кожного разу на новому рівні). Наприклад, нинішня зима така ж, як і торішня (холодна, сніжна і т. п.), але все ж таки це нова, нинішня зима, а не торішня, що назавжди пішла в минуле.

Приклади, що ілюструють закони діалектики, нескінченні, тому що ці закони, як стверджував Гегель, універсальні, тобто діють на всіх рівнях організації світу.

Важливим елементом гегелівського діалектичного вчення є його основні категорії — найбільш загальні (широкі) поняття, що максимально охоплюють різні сфери суцього. Категорії є парними, тобто позначають протилежності, що перебувають у боротьбі та єдності.

Одна з пар — це загальне й одиничне: будь-яка річ поєднує ознаки, що роблять її подібною на інші речі та відмінною від них.

Так, наприклад, будь-хто з нас володіє рисами, властивими людині взагалі (прямоходіння, членороздільна мова, мислення, соціальність і т. п.), але водночас жодна людина на Землі не схожа на іншу, вона унікальна й одинична. Її загальна людська природа виражається через її одиничну унікальність: кожна конкретна людина — це діалектична єдність загального й одиничного.

Друга пара категорій — це причина і наслідок: будь-яка річ має яку-небудь причину (адже ніщо не походить з нічого) і є її наслідком, але через якийсь час сама стає причиною для майбутніх наслідків. Наприклад, рослина — наслідок кинутого в землю зерна, але водночас і причина майбутнього насіння, яке в ній досягне. Отже, будь-яка річ — це діалектична єдність причини і наслідку. Те ж саме можна сказати й про інші парні категорії, такі як можливість і дійсність, форма і зміст, ціле і частина, сутність і явище.

Докладніше потрібно зупинитися на парах категорій свобода–необхідність і випадковість–закономірність. На перший погляд, свобода і необхідність виключають одна одну, адже свобода — це відсутність якого-небудь зовнішнього примусу, цілковита довільність, а необхідність, навпаки, наявність зовнішнього примусу, недовільність. Проте (з погляду і гегеліанства, і марксизму) при пильнішому погляді на свободу і необхідність виявляється, що вони діалектично взаємопов'язані. Припустимо, двоє чоловіків заблукали в лісі. Один із них, намагаючись вийти з хащів, рухається в довільно вибраному напрямі. Коли завгодно він може змінити свій шлях і йти куди заманеться, будучи абсолютно вільним. Однак, діючи таким чином, навряд чи вибереться з лісу. Інший, навпаки, орієнтується за зірками і йде в якомусь певному, чітко визначеному напрямі, не відхиляючись від нього. Зрозуміло, що в цьому русі він скований, але саме тому йому вдається вийти з лісу і знайти свободу. Як це не дивно, свобода полягає в усвідомленні необхідності та її практичному використанні. Інакше кажучи, свобода — це усвідомлена необхідність.

Те ж саме можна сказати про випадковість і закономірність. На перший погляд, це взаємовиключні протилежності. Ніхто не заперечуватиме наявність у світі закономірності. Ще давні філософи говорили, що якби її не було, то все було б суцільним хаосом, у якому неможливо було б розібратися: мурашки могли б народжуватися від слонів, а миші — від крокодилів, коло могло б бути трикутником, а Сонце — планетою і т. д. Але якщо у світі є впорядкованість і закономірність, то що ж тоді є випадковістю? І гегелівська, і марксистська діалектика стверджують, що випадковість — це форма реалізації закономірності, її доповнення: закономірність проторує

собі дорогу через масу випадковостей. Кажучи інакше, випадковість — це невизначеність у прояві (здійсненні) закономірності за місцем, часом і формою (подія неминуче повинна відбутися, але невідомо де, коли і як вона здійсниться). Наприклад, французький учений Анрі Беккерель відкрив явище радіоактивності випадково: уранова сіль опинилася в одній шафі з фотопластиною. Якби не було цієї випадковості, радіоактивність все одно була б виявлена, оскільки це відкриття було підготовлене всім ходом розвитку науки, закономірним (можливо, що його здійснили б і в інший час, і в іншому місці, і не Беккерель).

З апитання і авдання

1. Як розуміти одне з основних положень гегелівської філософії: «Усе дійсне є розумним, усе розумне — дійсним»?
2. Чи можна стверджувати, що вчення Г. Гегеля продовжує пантеїстичну філософську традицію? У чому полягає гегелівський пантеїзм?
3. Що є Всесвітом за Г. Гегелем? Які стадії саморозвитку проходить гегелівська абсолютна ідея?
4. Як розуміти гегелівське твердження про те, що природа — це застигла думка?
5. Що таке гегелівська *тріада*? Охарактеризуйте її основні елементи.
6. Чому систему ідеалізму Г. Гегеля називають *класичною*? Визначте риси подібності платонівського і гегелівського ідеалізму.
7. В одному зі своїх творів Г. Гегель зазначав, що з факту наявності різноманітних філософських систем і вчень, що суперечать одне одному і називають себе *істинними*, багато хто виводить неможливість філософії взагалі. Цьому твердженню він протиставляв міркування: «Ми повинні дати зрозуміти, що це різноманіття філософських систем не тільки не шкодить самій філософії — можливості філософії, — а що, навпаки, таке різноманіття було й безумовно необхідне для існування самої науки філософії, що це є її істотною рисою... початковим пунктом, кінцевою ж метою філософії є пізнання, що ця єдина істина разом із тим є джерелом, з якого лише витікає все інше, усі закони природи, усі явища життя і свідомості є лише віддзеркаленням цього джерела; або, формулюючи інакше, мета філософії полягає в тому, щоб звести всі ці закони і явища позірною зворотним шляхом до цього єдиного джерела, але зробити це лише для того, щоб пізнати, як вони з нього виводяться».

- Як ви вважаєте, про яку єдину істину та єдине джерело йдеться в цих гегелівських словах?
8. Що таке *діалектика*? Які її основні закони, сформульовані Г. Гегелем? Наведіть приклади з найрізноманітніших сфер життя, що ілюструють закони діалектики.
 9. Що таке *категорії діалектики*? Чому вони є парними? Який зміст парних категорій загального й одиничного, причини й наслідку, свободи та необхідності, випадковості та закономірності? Самостійно розкрийте зміст парних категорій можливості й дійсності, форми та змісту, цілого й частини, сутності та явища.
 10. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з праці Г. В. Ф. Гегеля «Наука логіки» і проаналізуйте вислів: «*Метафізичне визначення Бога*».

§ 27. «Нам тутешній світ так багато говорить». Людвіг Фейєрбах

Георг Гегель уважав, що за видимим фізичним світом стоїть духовна реальність, яка не відчувається, але саме вона є справжнім, або істинним, існуванням. Проте не менше підстав існує для того, щоб припустити, що жодної ідеальної дійсності немає, а є тільки те, що нас оточує і чуттєво сприймається, і єдина реальність — це природний світ, що і зробив останній представник німецької класичної філософії **Людвіг Андреас Фейєрбах** (1804–1872).

На його думку, поняття «буття», «природа» «реальність» означають одне і те ж. Можна, звичайно ж, при бажанні побачити за тілесними об'єктами що завгодно і нафантазувати будь-які неявні причини й приховані рушії. Та чи варто це робити, коли в цьому немає жодної потреби? Хіба неможливо пояснити те, що існує, винятково природними причинами? У тому-то й річ, що, можливо, стверджував Л. Фейєрбах.

Колишня філософія вдавалася до уявлень про вище і позамежне, тому що люди мало знали й багато чого не розуміли. Тепер, коли людина значно просунулася вперед у пізнанні, саме час відкинути вигадки й пояснити світ із нього самого. Натуралізм і атеїзм повинні стати головними рисами прийдешньої філософії, яку німецький мислитель називав *новою філософією*, або *філософією майбутнього*.

Людвіг
Фейєрбах

Природа, або фізичний світ, — єдино суцільний, нізвідки не взявся і нікуди не міг подітися, нескінченний і самототожний (рівний самому собі, такий, що не потребує нічого для свого існування і припускає повну відсутність чогось іще, окрім себе самого). Є тільки матеріальний світ, безкрайний у просторі і в часі, неосяжно різноманітний, організований на найрізноманітніших якісних рівнях (більш чи менш складні тіла й організми), такий, що постійно змінюється, розвивається, еволюціонує. Жива природа виникла з неживої. Проте чому ж тепер ми не бачимо, щоб де-небудь або коли-небудь із неживого походило живе, і тому не можемо це експериментально обґрунтувати? Відповідаючи на це запитання, Л. Фейєрбах стверджував, що це перетворення було можливе за певних умов, які мали місце мільйони років тому і відсутні тепер, тому ми позбавлені можливості безпосередньо спостерігати такий процес. Так само розумна природа (людина) багато тисячоліть тому виокремилася з живої природи, і з тих же причин цього не відбувається зараз, тобто твердження про те, що колись людина пішла від мавпи, зовсім не означає, що нинішні мавпи теж неодмінно повинні перетворюватися на людей. Людина, наділена розумом, є найдосконалішим творінням природи. Вона ж, на думку Фейєрбаха, є єдиною реальністю. Тому предметом філософії може і повинно бути не що інше, як фізичний світ і людська свідомість. *«Споглядайте ж природу, — наголошував він, — споглядайте людину! Тут перед вашими очима ви маєте містериї філософії».*

Оскільки німецький мислитель рішуче заперечував будь-що потойбічне і надчуттєве, значне місце в його вченні посідає гостра критика релігії. Пригадаймо, як грецький філософ Ксенофан, розглядаючи олімпійських богів, стверджував, що вони вигадані людьми, оскільки майже нічим не відрізняються від них. За Л. Фейєрбахом, Бог також є людською фантазією. Звідки вона береться? Із незадоволених потреб, нереальних прагнень і нездійснених бажань. Не дивно, що реальне життя, як правило, не влаштовує людину загалом. Хто з нас міг би похвалитися тим, що абсолютно щасливий? Будь-хто хоче більшого й кращого. Зрозуміло, що уявлення про благо в кожного свої і кожен по-своєму невдоволений життям. Проте чим можуть бути незадоволені всі, яка претензія є найбільш загальною і чого собі побажав би кожен незалежно від віку, статі, національності, вдачі, поглядів і всього іншого? Пригадаймо, що Епікур загальною людською особливістю вважав страх перед смертю, яка примушує болісно шукати сенс життя, а також перед богами і долею, які впливають на людину, підпорядковуючи собі, ігноруючи її бажання і плани. Думка про власну смертність і слабкість є основною ідеєю, що пригноблює будь-який розум. Хто не хотів би бути

непідвладним смерті й необмеженим у своїх можливостях? Мрія про безсмертя і могутність — основна в людській свідомості. Однак при цьому всі добре розуміють, що таке бажання вкрай нереальне і воно ніколи не здійсниться. Що ж залишається? Нічого, крім як, зневірившись, мріяти крізь сльози про ідеального Бога, безсмертного і всемогутнього (а також абсолютно справедливого), поклонятися його досконалості, вірити в нього як у реальність. Тому немає нічого дивного в тому, що Бог — це уявлення (або мрія) людини про себе саму, тільки більш досконалу, яке неминуче породжується розумом. Свою власну сутність, саму себе вона мимоволі доводить до абсолюту, до можливої межі бажань, потім отриманий результат також несвідомо відриває від свого реального існування (відчужує) і переносить на небо. Фейєрбах назвав релігію несвідомою самосвідомістю людини. Будучи не в змозі що-небудь суттєво змінити в земному житті, люди сподіваються на потойбічну і позамежну сферу, у якій те, що відсутнє на землі, не тільки може, але й неодмінно мусить бути.

І якщо це дійсно так, то жодної вищої реальності насправді немає, а є тільки ми (і нічого, і нікого більше в цілому Всесвіті), а Бог — усього лише фантазія, що виникає у свідомості. Тоді чи не варто нам гордо підняти голову й розпрямити плечі, відчути себе вільними й незалежними? Людина має власну сутність, відчужену в Богові, повернути самій собі і тут, на землі, здійснити те, що вона перенесла у вигаданий, надприродний світ. І нехай неможливо стати безсмертним, але можна увічнити себе своїми діями, власним життям зробити внесок у розвиток людства, з'явитися нехай маленькою, але ланкою в нерозривному і нескінченному ланцюзі світобудови й тим самим подолати смерть і знайти вічність. Хай неможливо стати всемогутньою, але збільшувати свою силу й робити себе менш підлеглою зовнішньому світові людина цілком здатна. Їй під силу стати творцем власного життя і приборкати долю, а також безперервною працею вдосконалити себе й змінити життя, зробивши його щасливішим.

Філософ стверджував, що релігію як несвідому самосвідомість необхідно замінити усвідомленим, тобто уявленням про те, що людина — найдосконаліша істота природи, над якою немає жодних вищих сил. На місце віри в Бога потрібно поставити віру в людину і, можливо, навіть замість старої теїстичної релігії створити нову, антропоцентричну, яка буде вірою в сили й можливості людини, захопленням її фізичною і духовною красою, готовністю виконати своє земне призначення. І оскільки основним об'єктом уваги та вивчення стає людина, то філософія, на думку Л. Фейєрбаха, має

перетворитися на антропологію, головним питанням якої буде встановлення нашої сутності, тобто спільних рис, які пов'язують і об'єднують всіх людей, обов'язково властивих будь-кому, незважаючи на жодні індивідуальні особливості. Ці спільні риси він називав людською природою, незмінною і незалежною ні від епохи, ні від національності, ані від будь-чого іншого, основною рушійною силою всякого конкретного життя. Найсуттєвіші властивості людської природи — це любов до життя, інстинкт самозбереження, егоїзм (у широкому сенсі(!), тобто сприйняття світу через себе) і, звичайно ж, прагнення до щастя, що складається з безлічі доданків (найважливішим з яких є прагнення кохати і бути коханим).

У філософії часто лунало питання про те, добра чи погана людина за своєю природою, і, зрозуміло, існує думка, що спочатку людина добродісна, так само є твердження, що вона в будь-якому разі порочна.

Людвіг Фейєрбах уважав, що людська природа не є ні поганою, ні хорошою: людина сама по собі ні погана, ні добра, вона така, яка вона є, і жодну оцінку з погляду добра і зла їй дати неможливо. А от умови людського життя якраз і роблять кожного добрим або поганим, тобто нейтральна в моральному сенсі наша природа по-різному реалізується в конкретних обставинах. І тому якщо ви хочете, щоб людина була доброю, то створіть їй такі умови, у яких її незмінна (від неї не залежна) природа виявилася б найкраще. Якщо ж ці умови відсутні, не дивуйтеся з того, що людина погана, і не ображайтеся на неї. Вади людини — це невдалі чесноти, вони стали б чеснотами, якби умови її життя були іншими.

З приводу перетворення суспільного життя завжди існували дві думки: одні стверджували, що необхідне моральне вдосконалення кожного, виправлення людської природи (позиція, як правило, релігійна або ідеалістична), інші ж пропонували радикально змінювати умови людського життя, вважаючи їх недосконалість головною причиною всіх нещасть (як правило, матеріалістичне переконання). Фейєрбах, звичайно ж, поділяв другу точку зору, а його філософські погляди багато в чому стали ідейною основою марксизму, що з'явився в середині XIX ст., — теорії революційного перетворення дійсності, руйнування старого, несправедливого громадського порядку і побудови нової соціальної реальності, яка забезпечить процвітання суспільства і благополуччя кожного його представника. Основоположники цього вчення — К. Маркс і Ф. Енгельс — мали за утопію самотійне етичне переродження кожного, але вважали цілком здійсненою організовану докорінну зміну суспільного устрою й створення таких умов, за яких будь-яка

людина неминуче стане кращою морально. Тому головне, на їхню думку, — це не абстраговані роздуми про причини недосконалості нашого життя, а активна діяльність, спрямована на його перетворення.

З апитання і авдання

1. Яка провідна ідея Л. Фейєрбаха? Чому філософія, на його думку, має зосередитися на вивченні природи та людини?
2. Які головні причини виникнення релігії, з погляду Л. Фейєрбаха? Чим пропонує він замінити релігійні уявлення?
3. Чому вчення Л. Фейєрбаха називають *антропологічним*?
4. Що розумів Л. Фейєрбах під незмінною людською природою? Які її основні ознаки з його точки зору? Чи згодні ви з характеристикою людської природи, запропонованою Л. Фейєрбахом?
5. Охарактеризуйте основні погляди соціальної філософії на виправлення суспільної недосконалості. Якої з них дотримувався Л. Фейєрбах?
6. Прочитайте міркування Л. Фейєрбаха: *«Я розумію під егоїзмом егоїзм необхідний, неминучий, не моральний... а метафізичний, тобто егоїзм, що ґрунтується на сутності людини без її відома і волі, той егоїзм, без якого людина не може жити: бо для того, щоб жити, я повинен постійно привласнювати собі те, що мені корисно, і відчужувати те, що для мене вороже і шкідливе, той егоїзм, отже, який корениться в самому організмі, у засвоєнні засвоєваної матерії й у викиданні незасвоєної. Я розумію під егоїзмом любов людини до самої себе, тобто любов до людської істоти, ту любов, яка є імпульсом до задоволення і розвитку всіх тих потягів і схильностей, без задоволення і розвитку яких людина не є справжньою, досконалою людиною і не може нею бути; я розумію під егоїзмом любов індивідуума до собі подібних індивідуумів, — бо що я без них, що я без любові до істот, подібних до мене? — Любов індивідуума до самого себе лише остільки, оскільки всяка любов до предмета, до істоти є побічно любов до самого себе, адже я можу любити лише те, що відповідає моєму ідеалові, моєму почуттю, моїй істоті».*

Як ви вважаєте, про який егоїзм ідеться у висловлюванні Фейєрбаха? Як відображається в них його уявлення про незмінну людську природу? Чи згодні ви з цим уявленням?

7. **Філософська класика.** Л. Фейєрбах головним завданням своєї філософії вважав відповідь на запитання: Якою є справжня природа людини? Як визначити її шлях до щастя? Для розкриття природи людини застосовував поняття «смерть» та «безсмертя». Безсмертя принципово заперечував, уважав його марнотратною мрією. Прочитавши уривок із праці Л. Фейєрбаха «Думки про смерть та безсмертя», знайдіть аргументи на підтвердження та спростування думки філософа.

§ 28. «Не пояснювати світ, а змінювати його».

Марксизм

Значною подією в історії філософської і громадської думки XIX ст. було виникнення марксизму. Духовна спадщина, залишена німецькими мислителями **Карлом Марксом** (1818–1883) і **Фрідріхом**

Карл Маркс

хом Енгельсом (1820–1895), є не тільки системою філософських поглядів, а також (і навіть більшою мірою) економічною теорією і соціально-політичним ученням, що має своїх послідовників та опонентів.

Марксизм виник на основі філософських, економічних і соціально-політичних ідей другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Кожна з його складових має своє джерело. Наприклад, джерелом філософських засад марксизму є німецька філософія, зокрема діалектика Г. Гегеля та матеріалізм Л. Фейєрбаха. **Марксистська філософія називається діалектичним матеріалізмом, або матеріалістичною діалектикою.** Проте марксистська філософія не вичерпується діалектичним матеріалізмом, предметом розгляду якого є мислення і природа. Значна увага марксизму була звернена до питань суспільства та історії, що знайшло відображення в історичному матеріалізмі.

Фрідріх Енгельс

Фундатори марксизму розробили й власну економічну теорію, джерелом якої стала англійська класична політекономія Адама Сміта і Давида Рікардо, а також політичну економію, розроблену на основі соціально-політичного вчення – французького соціалізму Анрі

Сен-Сімона і Шарля Фур'є — мислителів, які розвивали ідею Платона щодо досконалого суспільного ладу.

Проте соціалізм Анрі Сен-Сімона і Шарля Фур'є фундатори марксизму вважали утопічним (як і всю соціально-філософську традицію, що передувала їхнім поглядам, починаючи з учення Платона про ідеальне суспільство), тобто нездійсненним, хоча, як засвідчили реалії життя, марксизм став не менш утопічним і нездійсненним. Проте К. Маркс і Ф. Енгельс претендували на лаври високої науки. Один із творів Ф. Енгельса так і називається — *«Розвиток соціалізму від утопії до науки»*.

У творі *«Діалектика природи»* Ф. Енгельс визначав філософію як науку про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

Поняття *«матерія»* — одне з головних у діалектичному матеріалізмі. К. Маркс і Ф. Енгельс були учнями й послідовниками Г. Гегеля, у вченні якого, за словами К. Маркса, майже все правильно, за винятком того, що його філософська система стоїть догори ногами, тож її треба перевернути і поставити з голови на ноги. Гегель стверджував, що фізичний, або матеріальний, світ — це форма існування абсолютної ідеї (Бога). Це твердження К. Маркс і називав таким, що стоїть догори ногами, та пропонував його перевернути: первинною є не духовна реальність (світовий розум, або абсолютна ідея), а матеріальна, а все духовне є продуктом тривалої еволюції матерії від нижчих форм до вищих і пов'язане лише з мислячою людиною, окрім якої, немає жодного духу або свідомості. Отже, стверджуючи, що матеріальний світ породжує дух (свідомість), К. Маркс, за його власними словами, поставив учення Г. Гегеля з голови на ноги. (Хоча, задля справедливості, треба зазначити, що неможливо з'ясувати, яке вчення «стоїть на голові», а яке — «на ногах», тобто є правильнішим; цілком можливо, що взагалі жодне, оскільки наші знання завжди відносні).

Діалектичний матеріалізм стверджує, що матерія — це єдиний початок і причина світобудови. Жодних інших початків, окрім неї, немає, а все безмежне різноманіття світу — це різні форми матерії, яка невитвірна, незнищенна, самототожна (є причиною самої себе), нескінченна в часі та просторі, а також у своїх властивостях і якостях, здатна до саморозвитку, тобто володіє творчим потенціалом, завдяки якому може самостійно переходити від нижчих форм існування до вищих. Перечитаємо останнє положення, звернувши увагу на вказані властивості матерії. Бути вічною, володіти творчим потенціалом, породжувати нескінченне різноманіття Всесвіту — чи не можна назвати ці якості божественними? У діалектичному матеріалізмі

лізмі дух, свідомість, творчість — усе нематеріальне — переносяться в матерію і розчиняються в ній, тому можна стверджувати, що в цьому вченні вона є пантеїстичним початком, а марксистську філософію природи певною мірою можна назвати *матеріалістичним пантеїзмом*, або *пантеїстичним матеріалізмом*. І дійсно, якщо творці марксизму поставили гегелівське учення з голови на ноги, а останнє є ідеалістичним пантеїзмом, то К. Маркс і Ф. Енгельс неминуче повинні були дотримуватися матеріалістичного пантеїзму. Вони, звичайно ж, ніколи не говорили про пантеїзм, наголошуючи, що є твердими матеріалістами й атеїстами, хоча від того, що їхній матеріалізм пантеїстичний, він зовсім не перестає бути матеріалізмом. Пригадаймо, що філософи епохи Відродження Микола Кузанський і Джордано Бруно були пантеїстами, проте їхні вчення мають більше відмінних, аніж подібних рис, адже перший був кардиналом католицької церкви, а другого було страчено цією церквою за його переконання. Пантеїзм Миколи Кузанського був ідеалістичним (містичним, теологічним — природа розчинена в Богові), а пантеїзм Джордано Бруно був матеріалістичним (натуралістичним — світовий духовний початок, розчинений у природі).

Невід'ємною властивістю матерії, з погляду діалектичного матеріалізму, є рух, а точніше — не стільки властивістю, скільки способом існування: матерія існує тільки у вічному русі, зміні та розвитку. Як бачимо, рух у марксистській інтерпретації — не лише переміщення тіл з однієї точки в іншу, а набагато ширша категорія.

Енгельс визначив п'ять основних форм руху матерії:

- 1) *механічну* (просте переміщення матеріальних тіл у просторі);
- 2) *фізичну* (різні взаємодії матеріальних тіл);
- 3) *хімічну* (взаємодії, зміни і перетворення різних речовин);
- 4) *біологічну* (складні процеси зміни й розвитку, що відбуваються в живій природі);

5) *соціальну* (зміни, процеси, події, що відбуваються в людському суспільстві).

«Кожна наступна форма руху, — уважав Енгельс, — базується на попередніх і включає їх, проте не зводиться автоматично до них, а є новим, вищим рівнем, що якісно відрізняється від попередніх».

Пригадаймо, що **філософське вчення про вічний рух, зміну і розвиток, а також про загальний взаємозв'язок усього суцього називається діалектикою**, яка, з'явившись ще в стародавній філософії, досягла вершини свого розвитку в ученні Г. Гегеля. Його діалектичні ідеї були сприйняті засновниками марксизму. Тільки в Гегеля діалектика стосується передусім перебування абсолютної ідеї в її власному лоні — сфері логіки, а в К. Маркса і Ф. Енгельса

є невід'ємною характеристикою матеріального світу і методом його пізнання. (Останній представлений у діалектичному матеріалізмі грандіозною ієрархією різних рівнів організації матерії, починаючи від атомів і молекул і закінчуючи людським суспільством).

Гегель сформулював основні закони (загальні правила, принципи) і категорії (основні поняття) діалектики стосовно першої стадії саморозвитку абсолютної ідеї — логіки, а засновники марксизму перенесли їх на матеріальний світ, стверджуючи, що вони є його загальними, або універсальними, підставами і принципами.

Закони і категорії марксистської діалектики однаковою мірою представлені як у діалектичному матеріалізмі, так і в історичному матеріалізмі — соціально-філософському вченні про суспільство й історію. Зазначимо, що марксизм починався саме з історичного матеріалізму, основні ідеї якого були створені К. Марксом, а діалектичний матеріалізм — це витвір Ф. Енгельса, яким був доповнений історичний матеріалізм для перетворення марксизму на всебічне філософське вчення.

Із давніх часів людину цікавило питання про те, яка головна причина подій, що відбуваються в людському суспільстві, де та невидима «пружина», яка рухає історію. Адже якщо її знайти, то можна виявити об'єктивні історичні закони, зрозуміти минуле, розібратися в сьогоденні й навіть передбачити майбутнє, тобто вибудувати історичну науку в повному розумінні цього слова. Проте якщо такої головної причини історії не існує, якщо всі історичні події — грандіозний хаос, незрозуміло як пов'язаних один з одним фактів, які можна тільки констатувати, але не пояснювати, тоді неупереджена історична наука — неможлива.

Історичний матеріалізм є одним із варіантів розуміння історії разом з іншими. Одне з його основних тверджень полягає в тому, що людям, перш ніж про що-небудь думати або переживати, треба їсти, пити, одягатися і мати дах над головою, тому що без цих прозаїчних речей неможливе фізичне життя людини. Хоче вона того чи ні, але матеріальні потреби й інтереси людини є такими, що визначають її життя. Об'єднуючись із потребами й інтересами інших людей, вони становлять той сумарний істо-

ричний вектор, який і є внутрішньою логікою та прихованою волею історії. Ідеться про те, що не свідомість людей (їхні думки, відчуття, бажання, переваги, цілі, ідеали і все інше) визначає їхнє реальне життя, а, навпаки, реальне, або матеріальне, або економічне життя людей (виробництво, споживання, розподіл і обмін матеріальних благ) впливає на їхню свідомість. *«У палацах думають інакше, аніж у хатинах»*, — стверджували марксистки. Очевидно, що з огляду на реалії життя таке твердження має певний сенс.

Таке розуміння суспільства й історії одержало назву **матеріалістичне**. Дослідження економічної сфери життя суспільства, матеріальних інтересів окремих людей, соціальних груп і цілих народів, на думку К. Маркса, дає ключ до розуміння суспільних подій, дає змогу встановити об'єктивні закони історії, створити неупереджену історичну науку. А це дасть можливість людям не бути пасивними споглядачами історичного процесу, а стати його свідомими учасниками, творцями й перетворювачами. *«Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа якраз полягає в тому, щоб змінити його»* — у цих словах К. Маркса — пафос його соціально-філософського вчення.

«Однією з головних рис, що вирізняє людину, — уважав він, — є праця, за допомогою якої здійснюється виробництво матеріальних благ. Ця діяльність спрямована на предмет праці (природні матеріали), з яких за допомогою засобів праці (знарядь і пристосувань) людина створює матеріальні цінності. Предмет праці та засоби праці становлять засоби виробництва, які разом із людьми, що володіють виробничими знаннями, уміннями й навичками, є продуктивними силами суспільства. В процесі виробництва між людьми виникають виробничі відносини. Як правило, це відносини між тими, хто безпосередньо працює, і тими, хто привласнює собі результати цієї праці на тій підставі, що вони володіють засобами виробництва. Наприклад, між рабовласником і рабом існують рабовласницькі виробничі відносини, а між поміщиком і кріпаком — феодальні. Продуктивні сили та виробничі відносини утворюють спосіб виробництва матеріальних благ».

Раніше ми вже говорили про те, що, згідно з історичним матеріалізмом, економічне життя суспільства (яке базується на певному способі виробництва) визначає, зрештою, усі інші сфери його життєдіяльності. Отже, спосіб виробництва зумовлює певну соціальну організацію суспільства, його політичний устрій і навіть культурне життя. **Певний етап у розвитку суспільства, за основу якого взято певний спосіб виробництва з відповідними йому соціально-політичними й культурними характеристиками, в історичному**

матеріалізмі називається суспільно-економічною формацією. Таких формацій відповідно до філософії марксизму п'ять: первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і соціалістична (комуністична).

Підкреслюючи наявність в історії об'єктивних законів, марксизм стверджує, що зовні надзвичайно строката палітра історичного життя народів в основі своїй містить деякі загальні принципи, які дають змогу говорити про історію людства не як про конгломерат різних цивілізацій, культур і історичних доль, а як про загальний і єдиний процес, керований певними закономірностями, що має внутрішню логіку.

Основний історичний закон із погляду марксизму полягає в такому. Продуктивні сили суспільства постійно розвиваються: складнішими стають знаряддя праці, удосконалюються технології, примножуються людські знання і навички. **Продуктивні сили — це мобільна (рухома) частина способу виробництва. А виробничі відносини, будучи протягом якогось часу незмінними, є стабільною (нерухомою) частиною способу виробництва.** На певному етапі виробничі відносини повністю відповідають характеру і рівневі розвитку продуктивних сил, але, поступово вдосконалюючись, останні через якийсь час переростають ці виробничі відносини, які таким способом перетворюються на кайдани для їх подальшого поступального розвитку. Виникає необхідність зміни старих виробничих відносин новими. Ця зміна відбувається, як правило, у формі соціальної революції, що приводить до встановлення нового способу виробництва і нової суспільно-економічної формації, після чого все повторюється, але вже на іншому еволюційно-історичному рівні. Отже, виробничі відносини — це немовби суспільний одяг, із якого постійно виростає соціальний організм в особі продуктивних сил. Проте зміна цього одягу не завжди відбувається у формі соціальної революції.

Ми вже говорили про п'ять суспільно-економічних формацій переходу від однієї до іншої, які, згідно з марксизмом, можуть здійснюватися еволюційним або революційним способом. Зокрема, перехід від феодальної формації до капіталістичної, а від останньої до комуністичної формації відбувається за допомогою революцій.

Перша суспільно-економічна формація характеризувалася примітивним рівнем розвитку продуктивних сил, відсутністю приватної власності, майновою рівністю людей і колективною працею задля виживання роду або племені. Подальший розвиток продуктивних сил спричинив появу надлишків матеріальних благ, майнового розшарування людей і приватної власності. Суспільство розкололося

на дві великі групи, або на два класи, один з яких володіє засобами виробництва, а в іншого майже нічого немає. Зрозуміло, що перший клас є малочисленним порівняно з іншим, але в його руках — економічна, а відтак — і політична сила, за допомогою якої він може примушувати інший клас працювати на себе або експлуатувати його. А для підпорядкування експлуатованих експлуататорам потрібен особливий апарат насильства, яким є держава.

Рабовласницька, феодальна і капіталістична суспільно-економічні формації є класово-антагоністичними (від грец. *antagonisma* — суперечка, боротися), заснованими на класовій боротьбі, експлуатації людини людиною, на соціальній несправедливості, де процвітання одних будується на злигоднях і нещастях інших (адже очевидно, що якщо десь збільшується, то в іншому місці має бути на стільки ж менше), де одні мають усе саме тому, що в інших немає нічого. В експлуаторському суспільстві трудячий (раб, кріпак чи найманий робітник) працює до знемоги, а результати його праці привласнює собі власник засобів виробництва (рабовласник, поміщик чи буржуазний підприємець), який, на переконання К. Маркса, грабує іншу людину, позбавляючи її права на все те, що сам має сповна. Експлуаторські суспільства, стверджує К. Маркс, глибоко антигуманні, адже трудячий повністю позбавлений результатів своєї праці. Отже, його праця (яка заповнює все його життя) і його життя не належать йому, відчужуються від нього. Відчуження (одне з головних понять марксизму), яке робить людину такою, що не належить сама собі, є невід'ємною рисою всіх класово-антагоністичних формацій.

Принципове твердження марксизму полягає в тому, що антигуманні експлуаторські суспільно-економічні формації, що прийшли на зміну первісногромадській безкласовій рівності завдяки поступальному розвитку продуктивних сил суспільства, рано чи пізно внаслідок подальшого їх розвитку зміняться новою суспільно-економічною формацією — комуністичною, у якій не буде приватної власності на засоби виробництва, ворожих класів, держави, експлуатації і відчуження, у якій знову перемаже соціальна справедливість, але тепер уже на новому, незрівнянно вищому, порівняно з первісною епохою, рівні розвитку суспільства (пригадаймо діалектичну спіраль заперечення заперечення).

Проте нова формація не вийде на арену історії сама собою, не настане настільки ж природно, як весна, — за неї треба боротися. Експлуатований клас (пролетаріат) останньої класово антагоністичної формації (капіталістичної) повинен, уважав Маркс, піднятися на цю боротьбу і, залучаючи за собою інші соціальні

сили, у полум'ї революції знищити буржуазні виробничі відносини й побудувати новий суспільний лад.

Як бачимо, одна з центральних ідей історичного матеріалізму полягає в тому, щоб на основі пізнання об'єктивних законів історії перетворити людину зі стороннього спостерігача й сліпого знаряддя на активного учасника та справжнього творця.

Треба не пояснювати світ (оскільки численні та різноманітні його пояснення однак ні до чого не ведуть), а змінювати його тут і тепер, стверджує марксизм. Це — соціально-філософське вчення, яке впродовж семи десятиліть було офіційною ідеологією в СРСР, до складу якого входила й Україна. Це означає, що всі громадяни повинні були вважати всю світову філософію каскадом більш-менш наївних помилок людської думки, а марксизм — єдино правильним ученням. Хоча завжди було очевидним (зверніть увагу — і раніше, а не тільки нині!), що жодне вчення не можна назвати «єдино правильним», але й уважати будь-яке вчення абсолютно хибним також не варто. Марксизм — це одне з філософських учень у складній мозаїці світової філософської думки.

З апитання і авдання

1. Що таке *марксизм*? Які його джерела і складові частини?
2. Що таке *діалектичний матеріалізм*? Як розуміти твердження К. Маркса про те, що він перевернув гегелівське вчення з голови на ноги?
3. Як трактується матерія в діалектичному матеріалізмі? Чи можна називати його *пантеїстичним матеріалізмом*? Визначте переваги та недоліки такого формулювання.
4. Як співвідносяться поняття *матерія* та *рух* у діалектичному матеріалізмі? Які форми руху матерії визначив Ф. Енгельс?
5. Що таке *історичний матеріалізм*? Які варіанти пояснення суспільства й історії були створені філософською думкою в різні епохи? Що є матеріалістичним розумінням суспільства й історії, запропонованим марксизмом? Який із варіантів пояснення суспільства й історії видається вам найбільш переконливим і чому? Пригадайте великі події світової або вітчизняної історії і прокоментуйте та поясніть їх, послідовно ознайомлюючись з кожним із розглянутих у параграфі варіантів пояснення історії.
6. Який зміст основних понять історичного матеріалізму: продуктивні сили, виробничі відносини, спосіб виробництва, суспільно-економічна формація? Що є законом відповідності виробничих відносин

- характеру і рівня розвитку продуктивних сил? Наскільки успішно, на ваш погляд, описує цей закон історичні події?
7. У будь-якій суспільно-економічній формації К. Маркс визначав дві основні складові частини: *базис* і *надбудову*. Як ви вважаєте, що в історичному матеріалізмі мається на увазі під цими поняттями?
 8. Що є класово антагоністичним суспільним устроєм? Які, з погляду марксизму, причини появи приватної власності, антагоністичних класів і експлуатації людини людиною? Що називає К. Маркс *відчуженням*? Яким, за К. Марксом, є майбутнє експлуаторських суспільно-економічних формацій?
 9. **Філософська класика.** Прочитайте уривок з роботи К. Маркса «До критики політичної економії» і проаналізуйте економічну структуру суспільства за К. Марксом.

Запам'ятайте

Форми свідомості, категоричний імператив, мораль, абсолютний дух, закон діалектики, антропологічний матеріалізм, природа людини, марксизм, діалектичний матеріалізм.

Узагальнення

Німецька філософія Нового часу підбиває підсумок розвитку філософії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. До цієї філософської течії віднесемо вчення *І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, К. Маркса та Ф. Енгельса*.

Німецька філософія Нового часу створила універсальну і всезагальну картину світу, систематизувала основні знання людства про природу, суспільство, процеси пізнання.

Значною подією в історії філософської і громадської думки XIX ст. було виникнення марксизму. Духовна спадщина, залишена німецькими мислителями К. Марксом і Ф. Енгельсом, є не тільки системою філософських поглядів, а також економічною теорією і соціально-політичним ученням.

Розділ VIII

**ПОСТКЛАСИЧНА
ЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ
наприкінці XIX–XX ст.**

Життя є те материнське лоно, у якому народжуються всі його прояви: і дрімотна, повна нескінченних можливостей і мрій нічна свідомість, і денна свідомість, котра породжує філософську думку і наукове знання.

С. Булгаков

§ 29. Філософія на роздоріжжі. Посткласична європейська філософія ХІХ–ХХ ст. Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Огюст Конт

Посткласична європейська філософія ХІХ — початку ХХ ст. постає внаслідок критики класичної філософії, насамперед німецької. Класичні рішення основних філософських проблем відкидаються або змінюються. Посткласична філософія не є однозначною за змістом, до неї входять різні концепції та напрями. Це ірраціоналізм А. Шопенгауера і Ф. Ніцше; релігійно забарвлена філософія С. К'єркегора; позитивізм О. Конта, уже відомий вам марксизм та інші філософські вчення.

У чому суть основних посткласичних філософських систем? Почнемо з **філософії ірраціоналізму**. Для розуміння суті європейського ірраціоналізму ХІХ ст. треба з'ясувати, у чому полягав європейський раціоналізм ХVІ–ХІХ ст., який був його протилежністю.

Як ми вже знаємо, система європейського раціоналізму складалася в процесі вивчення мислення і виокремлення його закону. Спочатку Бекон, а потім Декарт, Локк, Лейбніц, Спіноза та інші мислителі шукали закони «чистого розуму», тобто розуму, очищеного від помилок, усесильного, безмежного, такого, що може змінити життя людей відповідно до своїх законів. Уважалось, що «чистий розум» може дати метод, прийнятний для всіх наук. Принципи розуму можна взяти за основу моралі, політики, свободи тощо і будувати на них довершену державу. Історію також треба розуміти з погляду розумності, раціональності. Пригадайте вислів Гегеля: «Усе дійсне є розумним, а все розумне — дійсним».

Якщо розум має закони, які пізнає філософія і які доступні пізнанню людини, то розумом можна керувати на основі знання його ж законів. Інакше кажучи, у суспільстві можливий прогрес на основі застосування законів розуму, на основі освіти людей, а також

можливе управління природою, безмежний розвиток духовних і фізичних здібностей людини.

Уважалося цілком можливим на основі осягнення законів природи і суспільства панувати над ними. Це означало передусім досягнення матеріального добробуту людства за допомогою науки і високого розвитку людини, усіх її духовних і фізичних сил, за допомогою встановлення оптимального суспільного ладу. Велика французька революція 1789 р. завдала першого удару непохитній вірі вчених у силу людського розуму й обов'язковість суспільного процесу. Наступні події в Європі й Америці (наполеонівські війни, перевороти, Революція 1848 р.) викликали сумніви щодо значущості освіти для пом'якшення характерів і встановлення соціальної гармонії. Наука ж показала свої «звірячі ікла» у Першій світовій війні 1914 р., продемонструвавши здатність бути використаною для масового знищення людства та його культури (газові атаки і бомбардування мирних міст). Не дивно, що в момент, здавалося б, найбільшого тріумфу ідей класичної філософії найбільш проникливі мислителі наприкінці ХІХ ст. раптом заговорили про сумнівність історичного прогресу, відносність істини, ірраціональність історії тощо.

Основи класичної філософії похитнули Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше та їхні послідовники (*ірраціональна філософія*). Ці філософи довели, що і пізнання, і процес добування істини доступні далеко не всім, що світ зовсім не є раціональною єдиною системою, а прогрес наук призвів до жахливих наслідків для людства. Історія швидше ірраціональна, а пізнання — аристократичне й наповнене міфами. Спроба ж створити всеосяжний світогляд має смішний вигляд на тлі крайньої індивідуалізації людського буття, його автоматизації. Проблема людини обернулася досі невидимою гранню. З одного боку, нівеляція, «усереднювання» людини, становлення і поширення у світі «людини натовпу»; а з іншого — самотність, відчай і безпорадність людини перед світом і суспільством як межа індивідуалізму. Вже в Шопенгауера, Ніцше, К'єркегора ми знаходимо мотиви пізнішого етапу західної філософії, які домінують у ній із 20-х років ХХ ст.

Ірраціоналістична філософія **Артура Шопенгауера** (1788–1860) стала своєрідною відповіддю на ці обставини. Шопенгауер був самотнім і озлобленим. Його злість насамперед була спрямована проти Гегеля, якого він проклинав і лаяв останніми словами. Зрештою, Шопенгауер вирішив читати лекції в Берлін-

Артур Шопенгауер

ському університеті з метою переманити студентів у Гегеля. Та, незважаючи на те, що студенти досить часто засинали на лекціях Гегеля, падаючи з лав, вони не залишили великого філософа, що особливо дратувало Шопенгауера. Він обурювався тим, що його твори не читають. Проте філософ не вгамовувався і, виявляючи силу волі, продовжував писати свої твори, зрештою ставши знаменитим. У своїй основній праці *«Світ як воля та уявлення»* 30-річний філософ виступає як продовжувач справи Канта. Окрім цього, він захоплюється філософією Сходу. У його кабінеті завжди був бюст Канта та бронзова фігурка Будди. Світ, уважав Шопенгауер, не заснований на засадах розуму. У світі взагалі немає розуму, а є воля. Шопенгауерівську волю треба розуміти широко — не як якість людської душі, а як «порив», що існує в природі та в суспільстві. Наприклад, у світі тварин є «порив» — прагнення до збереження життя, у фізичному світі є тяжіння, магнетизм, у суспільстві існують воля держав, рас, народів і окремих людей, воля «розлита» в природі й суспільстві. Проте вона сліпа, не має розумної мети, ірраціональна. Воля породжує всі явища і процеси у світі, але сама вона безосновна й безпричинна, виступає як безцільна потреба вижити. На людському рівні воля проявляється у вигляді пристрастей (афектів): владолюбства, мстивості, статевої любові тощо. Якщо основа світу — воля — безрозсудна, то і світ, власне, також безрозсудний. Історія позбавлена сенсу, у ній немає жодного розумного обґрунтування. Наука постійно заходить у безвихідь, коли намагається обґрунтувати світ, спираючись на закони розуму. Світ не став кращим унаслідок розвитку науки і техніки. Навпаки, останні стають великим злом.

Час ворожий людині, він безжальний і невблаганний. У релігії людина намагається перемагати час через концепцію безсмертя душі. Проте це — ілюзія. Простір теж ворожий людині, він розділяє людей. У цілому людське життя — це безнадійне тривале згасання і горе. Сенс життя полягає в розумінні того, що світ — це скорбота. Людина може прожити гідно, викоренивши в собі «волю до життя», усунувши афекти, викликані волею. Вона може додати своєму життю сенсу шляхом позбавлення від «волі до життя».

Артур Шопенгауер посилається на положення староіндійської філософії, що закликає людину до заперечення ілюзорного світу й утверджує в ній прагнення до нірвани. Так Шопенгауер робить песимістичні висновки про безсилля людини і безнадійність її спроб пізнати не тільки закони суспільства, а й самої можливості пізнати світ (оскільки у волі, «розлитій» у світі, немає законів). Відповідно до східної філософії він бачить вирішення трагедії люд-

ського життя в умертвлінні людської плоті та затуханні раціональних шукань людини. Зрештою, Шопенгауер заперечує моральний прогрес й можливості побудови розумної держави. Ці ідеї Шопенгауера одержали розвиток у філософії XIX–XX ст., особливо в екзистенціалізмі та філософії життя.

Фрідріх Ніцше (1844–1900) уважав себе учнем Шопенгауера і поділяв його ірраціоналістичний погляд на світ, який він розумів як вічне становлення, вічний потік, де все повертається «на круги свої». Людина не повинна боятися смерті, тому що світ повторюється в часі з незначними варіаціями. Світ — це життя. Іншого світу немає. У світі діє сліпа воля, але «воля до життя» на людському рівні виявляється як «воля до влади». Це є основою самоствердження у формах мистецтва, моралі, релігії й науки, рушійною причиною людської культури. Людина втілює в собі «волю до влади». Вона виокремлюється зі світу тварин, створюючи мораль, релігію, прагнучи до істини, але в цьому є найбільша помилка. Істини немає. Пізнання — завжди не більше, ніж пояснення фактів, які можна тлумачити, як спадє на думку. Людина «тлумачить» світ, у якому живе, створюючи свій «маленький світ». Це світ ілюзії, де виявляється воля людини до влади.

У працях *«Воля до влади»*, *«Людське, дуже людське»*, *«Так говорив Заратустра»* Ніцше дає оригінальне розуміння людської моралі, яка гранично відносна. Істин моралі немає. Однак у моральних дій (вчинків) є критерій. Критерій дії, або «практичної моралі», — ступінь наближення людини до влади. Жодної загальної моралі «для всіх» не існує. Те, що моральне (справедливе, добре, корисне) для одних, не є моральним для інших. Раніше, до Сократа, мораль відображала інтереси сильних, розумних, багатих, благородних людей. Сократ був «першим декадентом» у філософії, людиною, яка намагалася знайти «загальну» мораль — правила моральності, яких повинні дотримуватися всі люди без винятку. Проте головним спотворенням моралі стало християнське учення, яке перемогло в європейській культурі. Християнська мораль стала «...сумою умов збереження бідних, напіввдалих і повністю невдалих видів людини». Християнська мораль перевернула справжні ідеали людей задля збереження стадної більшості, убогої і фізично, і розумово. Вона проголосила добром упокорювання, убогість духу, аскетизм тіла. Ця стадна мораль навіть не може бути критично осмислена, оскільки приписується Богу, а догмати не обговорюються, але виконуються.

Фрідріх Ніцше

Фрідріх Ніцше вважав, що наявні цінності європейської культури треба переоцінити. Проте така здатність до переоцінювання цінностей — властивість особливої людини, носія творчості та волі, який незабаром повинен з'явитися у світі. Ніцше передрікав появу «надлюдини».

«Надлюдина» — це не герой і не велика людина, як Бетховен, Наполеон, Шопенгауер або Гете. Це нова порода людей, якої ще не було у світі. До речі, «надлюдина» не з'являється з якоїсь певної нації, вона — плід розвитку всього людства (насамперед європейців). Ця нова каста «надлюдей» перетворить майбутню культуру і мораль людства. Вона дасть народам нові міфи замість старих. Ці люди не матимуть ілюзій старої моралі та культури. Справедливість для них полягатиме в нерівності. Жодних загальних законів моралі для «слабких» і «сильних» не повинно бути.

Дійсна справедливість є функцією сили і влади й повинна слугувати «сильним» людям. Для «слабких» вища справедливість — це загинути і звільнити місце для нового покоління «надлюдей». Ідеї Ніцше були використані в нацистській Німеччині як ідеологія Третього рейху. Проте не треба забувати, що нацисти і Гегеля, і Фіхте мало не вважали своїми попередниками. Ніцше, звичайно, не був ідеологом антилюдяності й нацизму. Проте з його робіт, часто написаних в афористичній, поетичній манері, можна зробити й антигуманні висновки.

Посткласична європейська філософія включала не тільки ірраціональні, а й могутні раціональні системи, зокрема **позитивізм**, засновником якого був відомий французький філософ **Огюст Конт** (1798–1857). Він відкидав ідеї німецької класичної філософії, протиставивши «старій» філософії як науці про першооснови буття новий «позитивний» погляд на теорію й історію науки. Вся «стара» філософія від греків до Гегеля оголошується Контом «спекулятивною», тобто не науковою, не об'єктивною, чимось на зразок казок і міфів. Справа в тому, що жодних першопричин буття немає і бути не може. У світі є явища, які й повинна пізнавати наука, спираючись на методи, що їх вона сама виробляє. Наприклад, хімія має свої методи, а математика — свої. Загальних же методів, що діють у всіх науках, на думку Конта, не існує.

Суспільство вивчає нова наука — соціологія, засновником якої і був філософ.

Огюст Конт

Головна ідея Конта досить чітка: 1) філософія не наука, 2) а наука сама собі філософія.

У своїх працях він визначав три стадії інтелектуальної еволюції людства: теологічну, метафізичну і позитивну, наукову.

На перших двох стадіях людство пояснює світ хибно — через надприродні причини або вигадані абстракції. На науковій стадії, спираючись на спостереження й експеримент, а також на закони формальної логіки, людство спроможне зрозуміти справжні закони явищ. Проте якихось особливих «світових» або філософських закономірностей у світі не існує. Нова позитивна філософія, за Контом, повинна узагальнювати дані природничих наук, їх головні результати і методи, тим самим допомагаючи виникненню нового синтетичного знання. Врешті нова позитивна філософія зможе допомогти людству змінити суспільство на краще.

З

апитання і
завдання

1. Чому виникає посткласична європейська філософія ХІХ–ХХ ст.?
2. Що таке *воля* в ученні А. Шопенгауера? Чому він доводив, що за основу Всесвіту взято не розум, а волю?
3. У чому подібність філософських переконань А. Шопенгауера і Ф. Ніцше? У чому полягає головна відмінність між шопенгауерівськими і ніцшеанськими уявленнями про волю?
4. Що говорив Ф. Ніцше про «надлюдину»? Мислитель закликав до «переоцінки цінностей». Як ви думаєте, що він мав на увазі?
5. Що таке *позитивізм*? Розкрийте його основні ідеї. Чим повинна бути філософія з погляду позитивізму?
6. Хто був засновником соціології?
7. Дайте визначення поняття *соціологія*.
8. **Філософська класика.** Ф. Ніцше — принципний ворог християнства, християнської моралі та християнської цивілізації. Один зі своїх творів він назвав «Антихристиянин». Прочитайте працю Ф. Ніцше «Генеалогія моралі» і подумайте, чому він заперечував християнську релігію і християнську мораль.

§ 30. Філософія ХХ століття. Феноменологія, буття людини, прагматизм і психоаналіз

Едмунд Гуссерль

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зароджується новий напрям філософії – **феноменологія**. Сучасна феноменологія пов'язана з концепцією **Едмунда Гуссерля** (1859–1938), що розробив основні принципи феноменологічної філософії. До нього феноменологію розуміли як описове дослідження, яке повинне передувати будь-якому поясненню явища, що цікавить дослідників. Гуссерль уперше розглянув феноменологію як нову філософію з властивим їй новим, феноменологічним методом, фундаментом наявної науки.

Основні цілі феноменології – побудувати науку про науку, науковчення і розкрити життєвий світ, світ повсякденного життя як

основу всього пізнання, зокрема наукового. Гуссерль уважав, що розпочинати вивчення життєвого світу і науки потрібно з дослідження свідомості, тому що реальність доступна людям тільки через неї. Важлива не сама реальність, а те, як вона сприймається й осмислюється людиною. Свідомість повинна вивчатися *не як засіб дослідження світу, а як основний предмет філософії*. Тоді закономірно постають такі запитання: що є свідомість і чим вона відрізняється від того. Що не є свідомістю?

Феноменологи прагнуть виокремити «чисту», тобто допредметну, досимволічну свідомість, або «суб'єктивний потік», і визначити його особливості. Роблять вони це тому, що свідомість – дуже складне утворення з різними функціями. Визначивши «чисту» свідомість, ми зрозуміємо суть свідомості взагалі. Головна її характеристика – це постійна спрямованість на предмети. **Така «наївна» спрямованість свідомості на зовнішні предмети називається інтенційністю.** Свідомість завжди інтенційна, тобто спрямована на що-небудь.

У своїй діяльності, як теоретичній, так і практичній, людина «наївна», тобто не бачить тих сенсів, які сама вносить в усвідомлювані нею предмети. Вона вважає, що пізнає об'єкти як щось незалежне від свідомості (своєї та інших людей), але насправді це не об'єкти, а предмети (те, що переді мною). Інакше кажучи, це об'єкти, у які вносяться певні сенси, або «олюднені об'єкти», тобто дані у свідомості. Важливо розрізняти ці сенси свідомості («чиста» свідомість) і те, що поза нею, тобто власне об'єкти. До всіх наук і теорій

існує життєвий світ (життєсвіт) — наївне повсякденне життя, яке і є джерелом усіх теорій і понять науки. Життєвий світ (життєсвіт) — фундаментальна передумова культури і цивілізації. Він наповнений сенсами свідомості, через які ми сприймаємо об'єкти буття. Проте трагедія полягає саме в тому, що ми цього не розуміємо. Ми думаємо, що досліджуємо первинне буття поза свідомістю, а насправді досліджуємо вторинні утворення життєсвіту і з них черпаємо поняття науки. Завдання феноменології — показати, як народилися вторинні утворення цього світу.

Щоб зрозуміти розвиток понять і розкрити природу дійсної, «чистої» свідомості, треба перейти від розгляду конкретних предметів до аналізу їх чистої суті. Для цього ми вдаємося до *способу епохе* — такої операції думки, коли увага вченого спрямована не на предмет, а на те, як він відображений у нашій свідомості. Предмет ніби залишається осторонь, а на перший план виходить стан свідомості. Сфера, де усвідомлюється предмет, — «чиста» свідомість, тобто очищена від догм, схем і стереотипів мислення, а головне — від спроб знайти основу свідомості в тому, що не є нею. «Чиста» свідомість, звільнена від усіх людських установок, що передують досвіду, стає доступною розумінню за допомогою редукції — розумової операції, яка дає змогу спочатку перейти від розгляду предметів до осмислення їх «чистої» суті способом епохе, а потім перейти до осягнення фундаменту всього сущого — «абсолютного “Я”».

Виявляється, що свідомість у чистому вигляді — «абсолютне “Я”» (яке одночасно є центром потоку свідомості людини) — немовби конструює світ, уносячи в нього сенси. Всі види реальності, з якими має справу людина, пояснюються з актів свідомості. Об'єктивної реальності, що існує зовні та незалежно від свідомості, немає. А свідомість пояснюється із самої себе, виявляє себе як феномен. Гуссерль, Brentano, Гайдеггер, Мерло-Понті та інші основоположники феноменології розуміли, що це нова наука про свідомість, новий початок у філософії, який відображає певний рубіж — перехід від конструктивізму й ірраціоналізму до можливості дослідження, рефлексії, нескінченно різноманітних видів людського досвіду. Методи феноменології справили великий вплив на розвиток філософії у ХХ ст., зокрема на розвиток екзистенціалізму, герменевтики, аналітичної філософії.

Екзистенціалізм як напрям сучасної думки виник на початку 20-х років ХІХ ст. в Німеччині та Франції.

Дати визначення екзистенціалізму досить складно через величезну кількість філософських проблем, які він порушує, створюючи

можливість його широкого тлумачення. Прийнято розрізняти *релігійний екзистенціалізм* (Ясперс, Марсель, Бердяєв, Жердин, Бубер) і *атеїстичний* (Сартр, Камю, Мерло-Понті, Гайдеггер). У новітніх енциклопедіях можна зустріти поділ на *екзистенціальну онтологію* (М. Гайдеггер), *екзистенціальне осяяння* (К. Ясперс) і *екзистенціалізм* (Ж.-П. Сартр). Іноді цей напрям класифікують за країнами — французький, німецький, український тощо. Існують й інші підходи до визначення екзистенціалізму як доктрини та її систематизації. Розглянемо *концептуальний підхід*.

Для всіх учень екзистенціалістів характерне переконання в тому, що єдиною справжньою дійсністю є буття людської особи. Воно — початок і кінець будь-якого знання, насамперед філософського. Людина спочатку існує, думає, відчуває, живе, а потім уже визначає себе у світі. Вона сама визначає свою суть. Суть людини треба шукати не поза нею (як, наприклад, марксизм шукає її у виробничих відносинах, а томізм — у божественному визначенні). Вона не є якимось ідеальним образом — прототипом, який має «вічні», людські, або антропологічні, якості. Суть людини визначається нею самою, бо вона хоче бути саме такою, а не іншою. Людина прагне до своєї індивідуальної мети, вона творить себе, вибирає своє життя.

Особистість не може домагатися здійснення будь-яких «загальних цілей». Проте в реальному житті людина це робить найчастіше, наприклад бореться за справедливість або за екологічну чистоту. Це відбувається через те, що людина ототожнює себе із «загальною метою», знімаючи тим самим із себе відповідальність за власний вибір. Їй здається, що світ раціональний, що в ньому діють якісь загальні закони, що в розвиткові світу, історії, культури є якийсь сенс. Насправді, як уважають екзистенціалісти, її оточує абсурдний, чужий, безглуздий світ, і таким є все людське життя. До того ж, найімовірніше, це і є єдиний світ, і після смерті нікого не чекає замогильна подяка. Справжня людина на відміну від звичайної не ховається за міражами і вигадками «надіндивідуального буття». Вона розуміє, що повністю відповідальна за свої вчинки і, ризикуючи, приймає рішення.

Буття людини — це драма. Свідомість людини вільна, її воля визначає її життєвий шлях. Свій власний вибір і визначає суть буття окремої особи. Це не означає, що людина у своєму виборі абсолютно вільна від суспільства. Навпаки, її існування можливе тільки в рамках колективного «спільного буття», і конкретна людина спілкується тільки з конкретними людьми. Проте вона самотня у своїх відчуттях, перебуває в порожнечі. В спілкуванні з іншою людиною вона або підпорядковує її волю собі, або сама підкоряється її волі

(або «кат», або «жертва»). Зрозуміло, що в описаній ситуації немає ніякої об'єктивної істини. Істин багато — стільки, скільки людей. Істина — це суб'єктивність, її можна знайти, досліджуючи свої переживання. Для живої людини єдиною дійсністю є власна етична дійсність, а справжня реальність — це внутрішнє рішення. Існуючий об'єктивний світ у свідомості кожної людини — свій і лише свій. Світ змінюється, коли ми вносимо дію в його інертність, хаотичність. Світ перетворюється, коли ми його усвідомлюємо крізь призму своєї волі, своїх цілей. У цьому сенсі людина перетворює світ, додає йому значущості.

Прагматизм — філософія справи, дії, учення. Виник у 70-х роках ХІХ ст. в США. Засновниками прагматизму були відомі філософи — **Чарлз Сандерс Пірс** (1839–1914); **Вільям Джемс** (1842–1910), **Джон Дьюї** (1859–1952). Ці мислителі звернули увагу на ту обставину, що ефективність наукової теорії не сполучається з її істинністю. Більше того, дії людини можуть бути успішними і на основі помилкових теорій, особливо політичних, культурологічних, філософських. Інший факт, що привернув їхню увагу, полягав у тому, що потреби й інтереси людини багато в чому визначають її пізнання. Інакше кажучи, теоретичне знання ніколи не розвивається незалежно від потреб та інтересів людини і людства.

Виходячи з цих положень, Ч. Пірс у праці *«Що таке прагматизм?»* писав про два основні стани свідомості та пізнання, а саме: *стан нерішучості* — невизначеності, неспокою, дратівливості, неможливості діяти і *стан віри* — ясності, визначеності, задоволення, спокою, готовності діяти в ім'я того, у що віриш.

Людина, за Пірсом, завжди прагне до віри як до більш позитивного стану духу, що спонукає до дії. Перехід від сумніву до віри і є «дослідження». Висновки Пірса прості — ми зацікавлені в прийнятному стані віри, отже, і наше пізнання зацікавлено у вірі, а тому — і в істинності, бо істина — це те, у що я вірю. Отже, емоції, бажання, пристрасті людини не усунені з науки. Вона не містить об'єктивних істин, оскільки істина завжди пов'язана з вірою. Наука — це колективна віра в істині своєї епохи. Наука немовби «примушує» нас вірити у свої догми-істини. У чому ж тоді її цінність для людства? Наука корисна для людини, вона забезпечує досягнення практичної мети. Істини науки перевіряються і підтверджуються практикою. Якщо істини здатні забезпечити, розширити інтереси людини, то

Чарлз Пірс

вони корисні. Звідси знамените твердження: «Істина — те, що корисно», що дало підставу до поєднання прагматизму з практицизмом (прагненням до успіху, що реабілітує «ділків»).

Розвиваючи положення Пірса, Джемс і Дьюї дійшли висновку, що істина — це оцінювальна категорія. Якщо якась наукова ідея здатна вести крізь життєвий хаос, допомагає людині жити, це — істинна ідея.

Зигмунд Фрейд

Якщо ідея здатна завести в безвихідь, створює труднощі, заважає жити — це хибна ідея. Авторитети тут не потрібні, будь-яка ідея перевіряється практикою. Розум людини відбирає ідеї для використання в житті на благо людині й людству. Знання людини визнане волею, яка керує знанням, визначає мету, організовує досвід, вибирає засоби для досягнення мети.

Наука — це інструмент для здійснення інтересів людей, поставлених ними цілей. Людина, будучи істотою діяльною, творить реальність і те, що називають істиною. Відтак наука не має якихось «своїх», «особливих» цінностей. Цінності мають поліпшувати реальне життя і вносити сенс у соціальний досвід. Прагнення прагматичної філософії поставити в центр пізнання, у центр науки не природу, а людину, її особисту, емоційну сферу, визначило гуманістичну спрямованість цього вчення.

Карл Юнг

Метод, розроблений **Зигмундом Фрейдом** (1856–1939) для лікування психічних захворювань, називається **психоаналізом**. Інше значення терміна — теорія, що пояснює роль несвідомого в житті людини і суспільства. З 20-х років ХХ ст. спочатку в Австрії, а потім в інших країнах Європи та в Америці розробляється психоаналітична філософія. Найвидатніші послідовники З. Фрейда — **Альфред Адлер** (1870–1937), **Карл Густав Юнг** (1875–1961), **Ерік Фромм** (1900–1980).

Ерік Фромм

Класична психоаналітична доктрина Фрейда припускала вивчення прихованих основ душі людини. Її представники вважали, що величезну роль у житті людини та суспільства відіграє несвідоме — сфера потягів, інстинктів,

неусвідомлених уявлень. Несвідоме складається передусім із: *сексуальних інстинктів* — лібідо (З. Фрейд); *інстинкту переваги* над іншими людьми, який дає можливість компенсувати відчуття неповноцінності (А. Адлер); «*архетипів*» *колективного несвідомого*, тобто безособових образів, подібних у всіх людей снів, образів і т. п. (К. Юнг); «*первинних позивів*» життя і смерті, агресивних комплексів, комплексів самоти тощо (Е. Фромм). Увесь цей складний пласт несвідомого, будучи витісненим за поріг свідомості, зумовлює більшість психічних дій людини (у культурі, мистецтві, політиці, науці тощо).

Відтак дії людини набувають ірраціонального забарвлення через те, що вона не керує своїм підсвідомим, яке впливає на свідомі вчинки, ставлення до інших людей, до суспільства тощо. Несвідоме може бути джерелом як творчих, так і руйнівних тенденцій у суспільстві. Згідно із цим ученням, не тільки більшість дій людини, а й усі історичні, культурні явища залежать від глибинних, підсвідомих потягів, комплексів, які «сублімуються», тобто перетворюються на духовну діяльність, насамперед у сферах релігії, мистецтва, філософії. Існує антагонізм між природним початком людини (сексуальними й агресивними імпульсами) і культурою з її ідеалами та нормами, що суперечать бажанням, які йдуть від несвідомого. Культура, заснована на відмовлянні від задоволення бажань, зменшує щастя людини і збільшує в неї відчуття провини, тривоги через неможливість реалізувати бажання. Методологія психоаналізу вимагала при пізнанні явищ соціуму виходити з позицій несвідомих механізмів, що взято за основу феноменів релігії, мистецтва, науки, політики, моралі.

З

апитання і
завдання

1. Розкрийте зміст словосполучення *філософія життя*.
2. Які ідеї ХХ ст. конкурують зі старою класичною філософською системою?
3. Що є несвідомим у вченні З. Фрейда? Як співвідносяться свідомість і несвідоме з його точки зору?
4. Що таке *психоаналіз*? Який його основний принцип?
5. Як екзистенціалізм передбачає осягнення суті індивідуального існування?
6. Подумайте, у чому суть принципу екзистенціалізму.
7. Проаналізуйте філософію прагматизму. В чому її суть?

§ 31. Контури сучасності. Мистецтво розуміння, аналітична філософія і постмодерн

Філософська герменевтика. Поняття «герменевтика» позначає мистецтво розуміння, тлумачення текстів, пам'ятників минулого. У філософії ХХ ст. цим словом позначається вчення про розуміння і наукове осягнення сфери культури і ширше — людського духу.

Біля витоків герменевтики стоїть протестантський філософ і теолог ХІХ ст. **Фрідріх Шлейєрмахер** (1768–1834). Його послідовники —

Вільгельм Дільтей (1831–1911), **Мартін Гайдеггер** (1889–1976) і **Ганс Гадамер** (1900–2002).

Ганс Гадамер

Ганс Гадамер, учень Гайдеггера, уважав, що основне завдання філософії — це практика тлумачення й осмислення тексту. Текст у його розумінні — це не сторінки книжки, це власне культура. Всі знання людства про світ можна розглядати як текст, тобто це життя людства, яке і потрібно зрозуміти. Розуміння — головна категорія герменевтики. Розуміти — означає проникати в механізм життя, теоретично й практично пізнавати його. Філософія, за Гадамером, пронизана

«розумінням», «зусиллям розуміння». Людина розуміє буття як граничну «сміслову можливість», тобто розуміє своє місце у світі та своє значення.

Розуміння — це не межа пізнання в ряді інших (пояснення, дефініція тощо). Це характеристика самого існування людини, спосіб її буття. Фундаментальною істиною герменевтики Г. Гадамер уважав таке положення: *«Істину не може пізнавати й повідомляти хтось один. Усеосяжно підтримувати діалог, давати висловитися інакше, уміти засвоювати вимовлене ним — ось у чому душа герменевтики»*. У цьому сенс «розуміння» як методу філософії. Розуміння, за Гадамером, — це метод проникнення в сенс тексту, у «суть справи», коли «розуміючий суб'єкт» не займає місце автора, чий твір аналізується. Він не вживається в певну епоху або ситуацію, у якій жив автор, а, навпаки, осмислює текст із позиції реальних проблем свого часу.

Розуміння зумовлене історичним контекстом, який називається **передрозумінням**. Що таке передрозуміння? Головне в ньому — забобон. Забобон — це нелогічна упередженість. Він відображає стан суспільства і суб'єкта, що пізнає, «розуміючого». Це — фун-

дамент розуміння, він показує суть епохи, сенси буття, які не виражені явно. Розуміюча людина не може бути вільна від різних передумов, адже пізнає не абстрактний суб'єкт, а конкретна людина, що поділяє стереотипи мислення свого часу, має свій погляд на світ.

Розуміння завжди припускає дві рівноправні сторони в пошуку ними «згоди щодо суті справи». У діалозі завжди три учасники: 1) текст; 2) інтерпретатор тексту; 3) час. У діалозі ми маємо справу з традиціями, які інтерпретуються в часі. Ми «розуміємо» традиції, тобто «осмислюємо» минулу культуру (досвід традицій) і, відповідно, самоосмислюємо себе і суспільство, у якому живемо. В результаті ми теоретично пізнаємо світ і, що набагато важливіше, життєво-практично освоюємо його. Наука повинна спиратися на раціональні методи пізнання і забобон. Діалог думок — модель і форма розвитку будь-якої науки і знання взагалі — особливо філософії, якій протипоказаний монолог.

Через досвід життя, досвід історії, досвід мистецтва людина знаходить реальність. Наш життєвий досвід виражений у мові. Тому мова — це конкретний механізм формування досвіду й водночас — початкова схема людської орієнтації у світі, «стихія розуміння».

Отже, розуміння має універсальний характер. Це і метод філософії, і характеристика всього знання людства про світ, і спосіб існування людини, яка пізнає, діє й оцінює.

Аналітична філософія — це напрям у західній філософії ХХ ст., що об'єднує ряд теорій. Найвідоміші концепції **Бертрана Рассела** (1872–1970), **Людвіга Вітгенштейна** (1889–1951), філософів віденського гуртка — **Морінца Шліка** (1882–1936) і **Рудольфа Карнапа** (1891–1970) та ін. Предметом аналізу в аналітичній філософії стали мовні засоби науки, буденна мова і мова філософії. Вчені цього напрямку вважали, що більшість філософських проблем мають логіко-лінгвістичний характер. Вони виникають унаслідок багатозначності й хибного розуміння понять мови. Це означає, що філософія не є змістовною наукою про будь-яку реальність, а лише родом діяльності, що має дві основні цілі:

- усунення з науки всіх псевдопроблем і міркувань, що не мають сенсу, які виникли через неправильне вживання мови або з ідеологічних причин;

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Якщо хочеш пізнати самого себе, то подивись, як це роблять інші; якщо ж хочеш зрозуміти інших, то заглянь у своє власне серце.

Ф. Шиллер

- забезпечення за допомогою апарату математичної логіки побудови ідеальних моделей осмисленого міркування.

На цій основі можна створити нову науку і філософію. З чого виходили автори цих концепцій? Аналіз природної мови свідчить про її суперечність і багатозначність, що породжує проблеми, які насправді є псевдопроблемами. Наприклад, такі слова, як «знання», «реальність», «вірогідність», «істинність», існують завжди в певних контекстах і мають значення відповідно до контексту. Відтак проблема знання і реальності — це насамперед проблема мови, визначення, розуміння всього контексту. Зазначене передбачає, що для вирішення наукових і філософських проблем треба використовувати штучні мови, мови науки. Вони однозначні, чіткі й несуперечливі, як, наприклад, мови формальної логіки або математики з їх жорстко фіксованим змістом.

Філософія логічного аналізу претендує бути дисципліною, що допомагає відродженню істинної науки. Користуючись методом «аналізу», на думку його прихильників, можна уніфікувати мову науки і тим самим синтезувати науки загалом або, інакше кажучи, вивести науку на новий етап розвитку. Оскільки наукові положення мають виражати загальнозначущі істини, був вироблений принцип перевірки істинності наукових думок — *принцип верифікації*. Істинність будь-якої гіпотези може бути доведена або за допомогою досвіду, або за допомогою зв'язаного логічного доказу на його основі. Тому верифікація зводиться до думок, що фіксують дані досвіду. Припущення, які не можуть бути перевірені досвідним (емпіричним) шляхом або непрямым із досвідними підтвердженнями, виводяться зі складу науки. Якщо прийняти принцип верифікації, треба відмовитися від визначення об'єктів, існування яких викликає сумнів (наприклад, божество або субстанція), обмежившись описом властивостей тих об'єктів, які сприймаються шляхом досвіду. Використовуючи цей підхід, можна очистити науку від помилкових проблем і понять за допомогою особливої техніки, точного значення слів і виразів.

Постмодерн. Терміном «постмодерн» у сучасній філософії позначають ряд концепцій західних філософів середини та кінця ХХ ст. Більшість із них франкомовні — **Ж. Батай** (1897–1962), **Р. Барт** (1915–1980), **М. Фуко** (1926–1984), **Ж. Дерріда** (1930–2004), **П. Рікер** (1913–2005).

Проте нині постмодерн представлений світськими та релігійними концепціями мислителів різних країн. Суть цих концепцій полягає в гострій критиці всієї класичної і посткласичної філософії Заходу. Головна ідея — у критиці розуму і його можливостей, рефлексивних

здібностей розуму, його цінності. Цей момент часто подається як критика саме «західного розуму», що призвів до незліченних бід, війн, кровопролитних революцій, екологічної катастрофи. На відміну від ірраціоналістів ХІХ – початку ХХ ст., які відзначали недоліки раціоналізму й пропонували проекти, свою переоцінку цінностей, постмодерн до кінця й повністю пориває з настановами класичної філософії, абсолютно заперечує цінності минулого. Повністю відхилено ідею гуманізму, будь-які форми пізнання історії, усі концепції історичного прогресу й прагнення створити наукову теорію будови ідеального суспільства або раціонально обґрунтовану теорію самовдосконалення людини. Оголошуються безглуздими спроби створити систему загальнолюдських цінностей і пріоритетів.

Що ж пропонується? Насамперед не створювати жодних нових ідеалів замість уже знехтуваних старих. Істина неможлива, її пошуки – це ілюзія старої філософії.

Створювати нову життєвірну культуру, що затверджує повну свободу людини, свободу творчості й особистості скрізь і в усьому, без меж.

Відмовитися від колишнього дискурсу (роздумів) у мові, які мають містити не поняття (загальні для всіх конструкцій), а «симулякри» – знаки миттєвого емоційного стану людей, що позначають наявне тут і зараз ставлення людини до певної ситуації. Загалом, прагнути від порядку в мові до хаосу.

Хаос має замінити порядок у всіх сферах культури та суспільства. Має бути безліч культур, політичних систем, між якими мають бути стерті всі грані. Так само і в оцінках інтелекту і здібностей людей потрібно стерти всі грані між генієм і посередністю, героєм і натовпом.

Головні поняття, використовувані постмодерном, – «гра», «випадок», «свобода», «анархія», «деконструкція», «іронія», «невизначеність» тощо – становлять зміст нових словників, за допомогою яких ми можемо мислити принципово інакше, аніж усі попередні вчені та філософи.

Постмодерн є неоднорідним філософським напрямом. Серед філософів є такі, які відмовляються від повного заперечення розуму і гуманізму (*Ю. Габермас*), уважають, що людина в історії шукає Бога і принципи гуманізму (*Р. Ваганян, Р. Кокс, К. Ранер*). Можливий пошук субстанціональних витоків культури (*П. Рікер*), раціональними методами у вивченні західної культури оперував *М. Фуко* тощо. Однак їх об'єднує спільне бачення завдання філософії – як інтерпретація різних культур, а не пошуку істини, не вчення про людину.

З

апитання і
авдання

1. У чому сутність філософської герменевтики?
2. Що, на думку Ганса Гадамера, є фундаментальною істиною герменевтики?
3. Що вкладається в поняття *розуміння* у філософській герменевтиці?
4. Які цілі *аналітичної філософії*?
5. Охарактеризуйте *принцип верифікації*.
6. Що пропонує *філософія постмодерну*?
7. Напишіть міні-твір на тему «Створювати нову життєтворну культуру...».

§ 32. Підсумки ХХ століття

Основними рисами філософської думки на Заході у ХХ ст. є: **сцієн-тизм** (від латин. *scientia* – знання, наука) – філософська концепція, що спирається на принципи і методи природничих наук; **антропологізм** – філософська течія, що визначає людину як висхідну позицію та кінцеву мету філософії; повернення до основ **містико-релігійної** філософії. Стисло охарактеризуємо суть названих тенденцій.

У ХХ ст. висувається ряд сміливих і нових ідей, що вдало конкурують зі старою «класичною» філософською системою. Які ж це ідеї?

1. Ідея вивчення життя окремої людини і важливості її аналізу, переваги вивчення життя індивіда над вивченням великих людських спільнот (класів, народів, націй, етносів тощо).

2. Ідея руху від вільної і розумної людини, здатної кардинально переробити природу, суспільство і себе особисто, до людини, жорстко детермінованої економікою, політикою, релігією тощо. Виявилось, що в людини є не тільки розум і свідомість, а й підсвідомість, яка разом з інтуїцією стають центром сучасної антропології.

3. Ідея про те, що свідомість і розум окремої людини і (що важливіше) суспільна свідомість — це не незалежні структури. Навпаки, оголошується, що вони — об'єкти маніпуляції з боку різних сил: держав, партій, авторитетів (і навіть ірраціональних сил) — масонів, магів, таємних орденів тощо.

4. Ідея двох ліній людського знання, що не перетинаються, — наукового і філософського, які мають своїм кінцевим продуктом «наукову істину» і «філософську правду». Оптимістичні погляди «класичної» західної філософії продовжуються в ідеях «технотронного», «пост-індустріального» суспільства. Однак більшого значення мають ідеї антигуманістичної суті науки, яка може призвести до фізичної загибелі світу в полум'ї ядерного вибуху або до його деградації шляхом промивання мізків засобами сучасної електронної техніки і тотального контролю над величезними масами людей, — можливість, яку теж відкрила сучасна наука.

Виникають принципово нові філософські картини світу і стилі мислення. Наприклад, соціально-екологічний стиль мислення і картини світу, що визначають сучасну науку і культуру. Із середини 50-х років ХХ ст. проблеми розвитку людства у зв'язку з бурхливою науково-технічною революцією почали розробляти у світовому масштабі. Біля витоків наукових дискусій стояли різні наукові об'єднання, з яких найпомітнішим був так званий Римський клуб, очолюваний Ауреліо Печчеї. Страх за майбутнє людства спонукав учених сформулювати три основні питання: 1. Чи виникає між людиною і природою катастрофічна суперечність? 2. Якщо це так, то чи можна сказати, що вона впливає із сутності науково-технічного прогресу? 3. Чи можна зупинити загибель природи і людства і в який спосіб?

Незважаючи на різні варіанти відповідей на поставлені запитання і різні аргументи, основні риси духовної позиції «нового гуманізму» і нової картини світу такі: мале проти великого, базис проти центру, самовизначення проти визначення ззовні, природне проти штучного, ремісницьке проти промислового, село проти міста, біологічне проти хімічного, дерево, камінь проти бетону, пластики, хімічних матеріалів,

обмеження споживання проти споживання, економія проти марнотратства, м'якість проти жорстокості.

Нова картина світу поставила в зеніт історії свого прогресу людину. Людина — центр діяльності суспільства, а не продуктивна або яка-небудь інша сила. Культурний розвиток людини відстає від енергетичних і технічних можливостей суспільства. Вихід вбачають у розвитку культури і формуванні нових якостей людини (основа нового гуманізму). Це: глобальність мислення, любов до справедливості, огида до насильства. Звідси випливають і нові завдання людства:

- збереження культурної спадщини;
- створення світових об'єднань наддержавної спільності;
- збереження природного місця існування;
- збільшення ефективності виробництва;
- правильне використання ресурсів природи;
- розвиток внутрішніх (інтелектуальних), сенситивних (чуттєвих), соматичних (тілесних) здібностей людини.

Разом із цим значно поширювалися осучаснені ірраціонально-містичні уявлення про світ, пов'язані з відродженням астрології, магії, вивченням паранормальних явищ у психіці людини і в природі. Феномени магії вельми різні: 1) медична магія (знахарство, чаклунство, шаманство); 2) чорна магія — засіб спричинення зла й усунення супротивників із претензіями на альтернативну соціальну владу (пристріт, псування, заклинання тощо); 3) церемоніальна магія (вплив на природу з метою зміни: викликання дощу або імітація успішної війни з ворогом, полювання тощо); 4) релігійна магія (вигнання злих духів або злиття з божеством за допомогою обрядів, кабала, екзорцизм тощо).

Надзвичайно поширена астрологія належить до окультних наук, тобто форм знання, заснованих на мантичних ученнях (ворожіння на руці, на рельєфі черепа, нутрощах і кістках тварин, на числах і т. п.). Астрологія шукає одкровення, яке пояснить будову всього Космосу, шляхи творення світу і покаже долю окремої людини. До окультних наук відноситься й алхімія, що здійснює «трансмутацію» речовини (якісний перехід свинцю в золото, вугілля в алмази тощо), а також займається осягненням таємниць природи через магичні дії та процедури на кшталт: «перегінка», «сублімація», «дозрівання металів», «зростання душі металів», «вплив зеленої зірки» і т. п.

До паранормальних явищ належать: ясновидіння, бачення духів, телепатія, телекінез, полтергейст і проблеми НЛО. Отже, ці явища пояснюються видами природної енергії, про які ми поки нічого не знаємо, або особливими властивостями свідомості окремих

неординарних осіб (екстрасенсів, білих і чорних чаклунів, шаманів і т. д.), або наявністю позаземних форм життя. Якщо характеризувати всі ці явища з нового погляду на світ (нова картина світу) і нового мислення XX ст., потрібно зазначити такі основні положення:

— магія, астрологія, бачення духів тощо розглядаються як реалізація об'єктивних можливостей, закладених у природі або у свідомості людини, ще невідомих науці, але в принципі пізнаваних;

— магичні та містичні явища не суперечать науці, а доповнюють її, пояснюючи духовну суть людини і Космосу переважно не раціональним шляхом (одкровенням, осяянням тощо).

Нове бачення світу, засноване на містичних переживаннях, особливих станах свідомості (поза повсякденністю і раціональністю), особливій мові, що описує реальне і потойбічне життя на межі з наукою і практикою. Там, де практика не досягла упевненого пояснення, завжди знаходиться місце для магії, паранормальних явищ і т. ін., оскільки природа невичерпна, а наука і практика завжди обмежені. Отже, ми завжди матимемо справу з ірраціонально-містичним, магичним уявленням про світ.

Вагомий внесок в ірраціонально-містичну картину світу здійснив психоаналітичний напрям у психології і культурології. Ми знаємо історію його виникнення як цілком раціонального вчення про особливості психіки людини, що пояснює глибини її підсвідомості, вплив емоцій, відчуттів, вражень на поведінку людини й особливості людської культури.

Проте учення засновників психоаналізу *З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера* було витлумачене в ірраціонально містичній площині. Узявши за точку відліку ідеї психоаналітиків про природженість і спадковість первинних потягів людини, сексуальних комплексів, природи несвідомого як внутрішнього і сутнісного ядра людини, ряд мислителів говорили про принципову нез'ясовність людської діяльності, містичну суть сексуальної свободи й негативний розум людства, який виключає раціональність (*У. Рейх, Карен Хорн* та ін.).

Західну релігійну філософію традиційно представляють такі філософські школи, як **персоналізм** (*Ж. Лакруа, Е. Муньє, Дж. Роїс* та ін.), **християнський еволюціонізм** (*П. Тейяр де Шарден*), **неопротестантизм** (*Ж. Марітен, Е. Жільсон, Р. Гвардіні, А. Швейцер* та ін.).

Релігійна філософія сполучає всі проблеми з ученням про Бога як Довершене Буття, Бога як Творця всієї реальності, чия вільна воля простежується в історії і культурі. Розвиток європейського гуманізму так чи інакше пов'язаний з історією розвитку християнства. Всі питання етики, естетики, космології розглядаються

З ГЛИБИНИ СТОЛІТЬ

Папа Іоанн Павло II (1920–2005) (**Кароль Йозеф Войтила**) народився в польському містечку Вадовіце. Закінчивши середню школу, він переїхав разом із батьком до Кракова, де поступив на богословський факультет Ягеллонського університету. На початку Другої світової війни перервав навчання.

У 1946 р. Кароль був рукопокладений у католицькі священники, а у віці 58 років його вибрали Папою Римським. За 456 років історії Ватикану він став першим неіталійцем, вибраним на цю посаду.

Папу Іоанна Павла II можна вважати сучасною «людиною Відродження»: він володів 10 мовами і цікавився абсолютно всім — від спорту до театру. Зосереджував свої зусилля на підтриманні миру в усьому світі, відвідавши 117 країн.

крізь призму християнського учення. Велику увагу релігійна філософія приділяє проблемам поєднання віри та розуму, науки і релігії, можливості синтезу філософії, теології і наук при визначальному впливі теології.

Центральна проблема сучасної релігійної філософії — проблема людини. Як ставиться людина до Бога? Яка її місія в історії, у чому сенс буття людини, сенс скорботи — явищ, які, незважаючи на науково-технічний прогрес, настільки поширені? Чи потрібні перемоги

науки та історичні досягнення людства, якщо вони куплені такою дорогою ціною? Що може дати людина суспільству і вимагати від нього?

Папа Іоанн Павло II в одній зі своїх енциклік намітив шлях оновлення сучасної релігійної філософії як відхід від абстрактних учень про людину і звернення до вивчення «цілісної динаміки життя і цивілізації». Людині потрібно показати вічні цінності та цінності, що знову з'явилися, допомогти їх правильно зрозуміти й синтезувати. Завдяки такому підходу до завдань філософії релігійно-філософські доктрини стали популярними у ХХ ст.

Основний предмет дослідження в персоналізмі — творча суб'єктивність людини, яку персоналісти пояснюють тільки через її причетність до Бога. Людина завжди особистість — персона, суттю якої є душа. Душа, що фокусує в собі космічну енергію, відрізняється самосвідомістю і самоспрямованістю. Люди живуть роз'єднано і вдаються до крайності егоїзму. Іншу крайність становить колективізм, у якому особистість нівелюється, розчиняється в масі. Персоналісти пропонують свій підхід, що дає

можливість, на їхню думку, уникнути названих крайнощів, виявити істинну суть людини і відродити її індивідуальність. Шлях до останньої лежить через розуміння себе як неповторної унікальної суб'єктивності. Історія і суспільство розвиваються через людську особистість. Основні проблеми персоналізму — це питання свободи й етичного виховання людини. Якщо особистість прагне до Бога або до Добра й Досконалості (що те саме), вона знаходиться на правильному шляху. Моральне самовдосконалення, правильне етичне й релігійне виховання ведуть до суспільства гармонійних особистостей. Особистість стає персоною в процесі комунікації, активного діалогу з іншими людьми. Персоналізм надає важливого значення комунікації як способу «залучення» людей до перетворення світу.

Основні питання *неопротестантських* філософів — це питання пізнаваності Бога та своєрідності християнської віри. Пізнання Бога пов'язане із самопізнанням людини, через що вчення про Бога виступає як вчення про людину. Людина може існувати як «справжня» — віруюча і «несправжня» — невіруюча. Невіруюча людина перебуває у «видимому світі», її життя тривожне, пройняте страхом. Вивести зі стану страху і тривоги може тільки релігія. Вона залишає людину наодинці з Богом і тим самим долучає її до вищого світу. *Важливе завдання неопротестантизму* — створити теологію культури, яка з позицій релігії пояснила б усі явища життя. Адже Бог перебуває у світі як його першооснова й глибина. Він не над світом, не поза світом і не в приватному бутті людини. Вивчення культури й історії розкриває людині Бога як першооснову всього, що існує.

Найвпливовіша релігійно-філософська школа, що одержала офіційне визнання католицької церкви, — *неотомізм*. Його теоретичний фундамент становить філософія Томи Аквінського, з якою ми з вами ознайомилися раніше. Головні принципи вчення цього філософа збереглися без змін. Це ідея гармонійної єдності віри і знання, релігії і науки, визнання цінності двох істин — істини розуму та істини віри, а також думка про перевагу теології над філософією. Неотомізм прагне до синтезу матеріалізму й ідеалізму, сциєнтистських й антропологічних учень сучасності. Основна проблема неотомізму — доведення буття Бога і розуміння його місця у світі — була доповнена проблемою буття людини. Відбулося зміщення акценту на її проблеми. Неотомісти сформували новий образ людини, яка творить свій культурно-історичний світ, що спонукається до цього Божественним Творцем Універсуму.

Людина — основний елемент буття, крізь неї проходить історія, що веде до вищого стану розвитку суспільства — «Граду Божого»

та має гуманний сенс і призначення. Суспільство може досягнути стану, не подібного на всі відомі, вищого, ніж капіталізм і комунізм, тому що його буде засновано на вищих релігійно-етичних цінностях.

З

апитання і
завдання

1. Які основні риси філософії XX ст. ви можете визначити?
2. Назвіть нові філософські ідеї XX ст. та охарактеризуйте їх.
3. Які основні питання висунула філософія «в страху за майбутнє»?
4. Які нові завдання перед людством висунула філософія XX ст.?
5. Чому у XX ст. набули поширення ірраціонально-містичні погляди на світ?
6. Охарактеризуйте сучасну західну релігійну філософію.
7. Що таке *неотомізм*? Чому ця релігійно-філософська концепція одержала офіційне визнання католицької церкви?

З

апам'ятайте

Ірраціоналізм, «надлюдина», воля, позитивізм, екзистенціалізм, психоаналіз, прагматизм, феноменологія, герменевтика, аналітична філософія, постмодерн, персоналізм.

У

загальнення

Посткласична європейська філософія наприкінці XIX–XX ст. постає внаслідок критики класичної філософії, за основу якої взято культ розуму, раціоналізму. Посткласична філософія не є однозначною за змістом, до неї входять різні концепції та напрями, які спрямовані на критику раціональної філософії. Це ірраціоналізм А. Шопенгауера, Ф. Ніцше; релігійна філософія С. К'єркегора та ін.; позитивізм О. Конта.

Сучасна західна філософія представлена такими напрямками, як феноменологія, екзистенціалізм, прагматизм, психоаналіз та ін. Виникають принципово нові філософські картини світу і стилі мислення.

Розділ ІХ

**УКРАЇНСЬКА
ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА**

Філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія.

Г. Сковорода

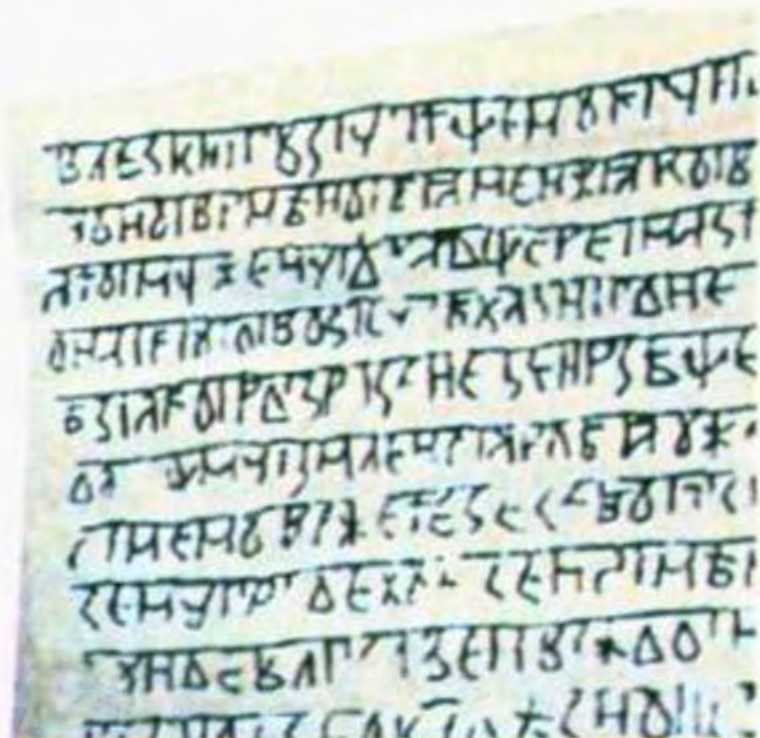
§ 33. «Любомудріє». Філософія Київської Русі

З давніх-давен український народ був високорозвиненим етносом, про що свідчать протошумерська писемність давнього святилища Кам'яна Могила XII–III тис. до н. е., висока трипільська культура VI–III тис. до н. е., а також видатна пам'ятка українського народу V–IX ст. н. е. – Велесова книга. В ній, зокрема, чітко прослідковується характерна риса філософського світогляду українців – непохитна віра у свої власні сили та здібності: «А йдемо куди – знаємо...»; «Йдемо до полів наших трудитися, як боги веліли кожному чоловікові»; «Правда така, що ми Дажбожі внуки... а ум великий божий є єдиний з нами і тому творимо і говоримо з богами воєдино»; «Маємо істинну віру, що не потребує людської жертви»; «Ми відважні, коли боремося за життя...»; «І одсічемо старе життя наше од нового...»

Кам'яна Могила – світова пам'ятка давньої культури в Україні

У цих висловлюваннях виявлені світоглядні орієнтації наших пращурів, їхні цінності, які вони сповідали: упевненість у власних силах, працьовитість, творчість, відважність, повага до життя людини, рішучість у боротьбі за свободу, оптимізм, надія на краще майбутнє.

Велесова книга

Найдавніші збережені пам'ятки писемності Київської Русі, що є джерелом пізнання історії філософської думки народу, датуються кінцем X — серединою XI ст. Деякі дослідники вважають, що наприкінці X ст. була

написана як частина «Повісті минулих літ» «Промова філософа», де лаконічно зображується відповідно до християнського віровчення історія створення світу. В середині XI ст. з'являються «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Ізборники Святослава» 1073 і 1076 рр. та інші пам'ятки глибинного філософського змісту.

В *«Ізборнику Святослава»* (1073) серед інших перекладів подані уривки з «Діалектики» візантійського філософа VII–VIII ст. Іоанна Дамаскіна, у яких дається таке визначення філософії: *«Філософія є пізнанням речей божественних і людських, тобто видимих і невидимих. Філософія є мистецтвом мистецтв і наукою наук; вона є любов'ю до мудрості, істинною ж мудрістю є Бог»*.

Переважаючим у подальшому становленні філософії Київської Русі стає платонівський мотив філософії як «любомудрія», тобто «софійне» розуміння філософського знання. У платонівсько-християнській традиції «софія», тобто «мудрість», тлумачиться як особистісне, а не абстрактне значення, що свідчить про екзистенціальність (життєвосмисловість) філософської думки, а християнство сприймається під знаком Софії. Недаремно саме Софії-мудрості в Київській Русі було присвячено три її головні храми: у Києві, Новгороді та Полоцьку, а хрещення Русі змальовується одним із перших київських любомудрів Іларіоном як прихід «премудрості Божої» — Софії. Тому мудрість є не просто «віданням», тобто знанням. Вона є знанням не речей самих по собі, а їх суті, яка є «божественним задумом» їх творіння.

Філософія Київської Русі охоплює період з XI ст. до середини XIV ст., до втрати незалежності Галицько-Волинським князівством, культура якого безпосередньо розвивала здобутки Київської Русі. Найбільш ранньою оригінальною пам'яткою цієї доби треба вважати

«Слово про Закон і Благодать» Іларіона. Впродовж цього періоду філософія існувала як сукупність філософських ідей, які структурували світогляд і відображалися в усьому масиві результатів культурної творчості. Тобто філософія ще не виокремилася в порівняно самостійну сферу теоретичного освоєння світу.

Отже, державотворчі процеси, суспільні відносини, культура в цілому і філософія зокрема формуються спочатку на власній родоплемінній основі, на перших порах без впливу більш розвинених цивілізацій.

Суттєвий вплив на розвиток Київської Русі справило хрещення Русі в 988 р. Ця історична подія привела до того, що через Візантію в культурі давніх русичів з'являється антична філософія, християнська література, завдяки чому Русь ознайомилася з досягненнями культури, філософії давньоєвропейських народів. Однак здобутки античної філософії проникали в культуру Русі через християнських авторів і в християнській «обробці». Внаслідок цього філософія сприймається русичами як частина теології. Це призвело до того, що тривалий період давньоруська філософія існувала як частина культури, підпорядкована релігії.

Варто також зазначити, що християнство, християнські та античні автори були відомі лише вузькому колу духовної еліти суспільства. Основна ж маса населення Русі продовжувала вірити в традиційних язичницьких богів — Перуна, Даждьбога, Стрибога тощо. Все це привело до того, що філософія Київської Русі на перших порах свого розвитку мала передусім просвітницький характер, її основне завдання вбачалося в тому, щоб роз'яснювати народу основні положення християнства й християнської філософії. Саме тому давньоруські автори писали свої твори не у формі наукових трактатів, а у вигляді послань, проповідей, звертань тощо.

Основною проблемою філософії цього періоду була людина, сенс її буття, розуміння людського щастя та шляхів його досягнення, співвідношення Бога й людини, тобто морально-етична проблематика.

Морально-етичний напрям у філософії Київської Русі започаткував митрополит Іларіон, який в 1051 р. написав уже згадуваний твір «Слово про Закон і Благодать», у якому осмислюється історія людства, указується на її цілісний характер, розглядаються проблеми сенсу людського життя, свободи людини у світі на основі християнських догматів.

У творчості митрополита київського **Климентя Смолятича** (середина XII ст.) філософська проблематика представлена більш чітко й систематично. Розглядаючи життєво-сміслові проблеми буття людини, він виходить із того, що істина вже закладена в Біблії, тому

завдання розуму і філософії полягає в тому, щоб правильно зрозуміти цю божественну істину. У *«Посланні до Пресвітера Фоми»* Климент Смолятич досліджує питання, яким же є справедливий життєвий шлях людини, робить висновок, що це є осягненням заповідей, які дані людині Богом, та неухильне їх виконання. На думку автора, найбільше перешкоджають людині йти праведним шляхом дві її вади — марнославство і славолюбство.

Однією з найяскравіших постатей серед діячів культури Київської Русі XII ст. є єпископ **Кирило Туровський** (бл. 1130 — після 1182). Він народився в заможній сім'ї в невеличкому місті Турові, де пройшов його життєвий шлях. З 1169 р. Кирило стає єпископом Туровським і був ним, очевидно, до самої смерті. В його творчому доробку поряд з урочистим *«Словом»* відомі *«Бесіди»*, послання сучасним йому політичним і церковним діячам.

Творчість Кирила є не лише високим зразком володіння словом, а й насичена глибоким моральним змістом, що й зумовило високий авторитет його як єпископа. Твори Кирила Туровського найповніше репрезентують широке коло комплексу тих ідей, які розроблялися у філософській думці Київської Русі. На відміну від багатьох сучасників, він не компілятор, а оригінальний мислитель. Зрозуміло, що філософ не міг вийти за межі середньовічного способу мислення і тому постійно використовував традиційні авторитетні тексти, усталені образи й сюжети. Творчість Кирила безпосередньо пов'язана з грецькою культурою, насамперед з візантійською, а через неї — і з античною спадщиною.

У вченні про буття (онтології) єпископ Туровський виходить з фундаментального протиставлення двох світів — земного і небесного, видимого й невидимого, що і є суттю християнського дуалізму. Значну увагу він приділяє аналізу протилежностей внутрішнього і зовнішнього, їх співвідношенню як церковного і світського, християнського і поганського. Звідси висновок: зовнішнє є темрявою, внутрішнє — світлом.

Ця особливість у розумінні світу визначає й підхід Кирила Туровського до центральної проблеми філософії Київської

Пам'ятник
Кирилу Туровському
в Турові

Русі — проблеми людини, що є цілком закономірним, адже в природі людини поєднані обидві сторони християнської картини світу.

Розглядаючи співвідношення Бог—людина, Кирило Туровський надає безперечний пріоритет Богові, який є творчою силою, творцем усього сутнього. Людина ж перебуває в стані підкорення Богові. Водночас мислитель акцентує увагу на тому, що весь задум створення спрямований до вищої мети, якою є людина. Бог відкриває істину людині, указує їй шлях до обожнення, не позбавляючи свободи волі людини у виборі між добром і злом.

Кирило Туровський обґрунтовує позицію християнського антропоцентризму, згідно з якою кожна людина — як праведник, так і грішник — є предметом Божої уваги. Виходячи з такої позиції, Кирило обґрунтовує співвідношення тіла й душі, яка є однією з центральних тем у творчості мислителя. При цьому він відходить від абсолютного протиставлення тіла й душі, прагне подолати їх суперечливість. Адже з християнської позиції душа не може бути тільки чистою, а тіло — тільки грішним. Душа, хоча вона і вторинна за походженням, твориться не із землі, вона є витокком Божого Духу. Душа, за єпископом Туровським, — це життєве начало людини, що спонукає до добродійства. Якщо ж душа підкоряється тілесному началу, то це призводить людину до гріха.

Найбільш відомими і значними творами Кирила Туровського є *«Повісті про білоризця»*, *«Притча про сліпця й хромця»*.

Розглядаючи історію давньоруської філософії, не можна обійти її гносеологічні проблеми. Серед них значне місце займає проблема значення серця в пізнанні та житті людини. Підкреслюючи роль розуму, давньоруські мислителі не заперечували й значення почуттів і волі в пізнавальній діяльності людини, вищою метою якої є досягнення спілкування, злиття з божественною істиною. У цьому процесі особлива увага приділяється органу, завдяки якому стає можливим залучення людини до вищої істини. Таким органом уважалося серце як та ланка, яка об'єднує воєдино розум, почуття і волю людини. Серце є центром, завдяки якому вона приєднується до вищого, сакрального світу.

Саме виокремлення ролі серця суттєво вплинуло на подальший розвиток української філософської думки, однією із своєрідних рис якої стало зосередження уваги на розробці «філософії серця», насамперед у творчості К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Сковороди, П. Юркевича.

У філософії як складової культури періоду Київської Русі відображені переважно дві суперечності давньоруського суспільства: боротьба народу проти соціального гноблення та міжусобиці серед пред-

ставників панівного класу суспільства. Тому основним спрямуванням теоретичних концепцій, що виникають у зв'язку з осмисленням цих суперечностей, є прагнення до їх пом'якшення, до гармонізації суспільного життя. Ці теорії соціального примирення звернені передусім до сфери моралі, адже виховання кожної людини в дусі принципів любові, милосердя і терпіння має привести до мирного і дружнього соціального життя (мабуть, це звучить актуально й для сьогодення в Україні).

У розвиток соціально-філософської думки цього періоду значний внесок зробили численні *«Патерики»* (особливо знаменитий *«Києво-Печерський патерик»*), у яких формується етичний ідеал української культури. Святість, образ святого розуміється як утілення морального ідеалу. Саме в цей період зростає інтерес до окремої особистості, до особливостей її внутрішнього світу та своєрідності життєвого шляху. Проблема добра і зла поєднується з проблемою святості та гріховності людини, з поняттям плоті й душі, тіла й духу.

За часів Київської Русі виникають перші спроби осмислення історії та її сенсу, долі та призначення батьківщини, ролі християнства в історії, співвідношення необхідності (тобто «закону») та свободи («благодаті»).

З

апитання і
авдання

1. З якого часу і чому потрібно починати відлік історії української філософії?
2. Спадщину діячів культури Київської Русі як перший етап історії філософії свого народу вивчають історики української, білоруської та російської філософії. Чи обґрунтовано це історично? Якщо так, то чи відрізнятиметься образ філософської думки Київської Русі, що його відтворюватимуть історики філософії кожного з трьох східнослов'янських народів? Аргументуйте свою позицію.
3. Якою спрямованістю відзначалася києво-руська філософська думка: *епістемністю* чи *софійністю*? Доведіть свою думку.
4. Чому українську філософську думку називають *лікарем душі*?
5. Як трактують поняття *душа* українські мудреці?
6. **Філософська класика.** Прочитайте уривок із твору митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать» і визначте проблеми сенсу людського життя на основі християнських догматів.

§ 34. Божественна мудрість. Українська філософія XIV–XVI ст.

Українська філософія XIV–XVI ст. представлена єресями, гуманістичними напрямками, діяльністю релігійно-національних братств.

Єреси (від грец. *hairesis* — особливе віровчення) слугували релігійною оболонкою соціального протесту народних мас проти існуючої влади, підтриманої церквою. Єреси — різні відхилення від офіційного віровчення.

Перший гуманістичний напрям розвитку філософії України репрезентують такі мислителі, як **Юрій Дрогобич** (1450–1494), **Павло Русин** (1470–1517), **Станіслав Оріховський** (1513–1566) та ін. Характерною рисою їхнього гуманістичного вчення був антропоцентризм, велич людини, її розум, внутрішній світ.

Другий гуманістичний напрям мав зв'язок з діяльністю просвітників Острозької академії (Г. Смотрицький, І. Княгиницький, І. Вишенський). Особливістю цього напрямку була ідея збереження

і розвитку давньослов'янської мови, використання її духовного потенціалу для становлення людини як особистості, її самопізнання, духовного зростання.

У XVI ст. в Україні виникають релігійно-національні організації православної орієнтації, так звані *братства*, діяльність яких була спрямована проти релігійного, національного та соціального пригноблення українського і білоруського населення з боку панської Польщі та католицької церкви.

Такі братства були створені у Львові, Києві, Вільно, Мінську, Острозі та багатьох інших містах.

Серед центрів, утворюваних у маєтках українських магнатів, найбільшим і найвпливовішим був заснований 1576 р. в місті Острозі на Волині князем **Костянтином Острозьким**. Тут акумулювались усі течії та напрями тогочасної духовної культури України, у тому числі науково розроблялись і поширювались філософські ідеї рене-

Острозька біблія 1581 р. — перше повне друковане видання всіх книг Святого Письма церковнослов'янською мовою, здійснене в м. Острозі друкарем І. Федоровим

сансно-гуманістичного й інформаційного спрямування. Острозький культурно-освітній центр об'єднував колегіум, що на східнослов'янських землях став першою спробою створення школи вищого типу, науково-літературний гурток і видавництво, яке очолював **Іван Федоров**.

Високо оцінюючи діяльність Острозького центру, сучасники часто називали його «академією», наголошуючи на його дотичності до започаткованих гуманістами Східної Європи академій як специфічної організації інтелектуального життя. На відміну від традиційних середньовічних університетів академії були передусім товариствами, що об'єднували вчених, митців, викладачів і студентів, які спрямовували свої зусилля на оволодіння істинним знанням. Такою була *Римська академія*, що її очолював Помпоніо Лето, знаменита *Платонівська академія*, заснована у Флоренції К. Медичі й керована М. Фічіно, тощо.

Виникаючи, як правило, у вигляді гуртка вчених, академії згодом починають організовувати у своєму складі й навчальні заклади. Оскільки головне спрямування таких навчально-наукових інституцій визначалося прагненням до християнського осмислення Біблії, що ґрунтувалося на її текстологічному аналізі, визначального значення в діяльності шкіл набуває оволодіння гебрейською, грецькою мовами, якими створено тексти Біблії, та латиною як мовою найбільшого поширення Євангелія в країнах Західної Європи.

З цією метою Еразм Роттердамський заснував у 1517–1518 рр. у складі Лувенського університету тримовний колегіум, що дає початок поширенню в Європі тримовних навчальних закладів як незалежних від традиційних університетських структур. Такою стає й *Острозька школа*, що на основі української культури започатковує традиції, продовжені братськими (передусім *Львівською*) школами й *Києво-Могилянською академією*. Західна традиція греко-гебрейсько-латинської тримовності в навчанні трансформується тут в ідею греко-латино-слов'янських колегіумів. Глибоке опанування мовами в Острозі поєднувалося, мабуть, із початковою філософською освітою.

Характерними рисами діяльності братських угруповань були: антиклерикальна, реформаційна спрямованість — **антикатолицизм**; протест проти національного і соціального поневолення; культурно-просвітницька діяльність; розгляд проблем людини, поєднання в ній тілесного і духовного начал, єднання її з Богом.

Діяльність братських шкіл, попри їхню історичну обмеженість, сприяла становленню самосвідомості православного люду, подальшому розвитку гуманістичних традицій української філософії.

Філософія Києво-Могилянської академії. Києво-Могилянська академія виникає на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря, які були об'єднані зусиллями митрополита **Петра Могили** в 1632 р. Спочатку це був колегіум, а з 1701 р., він став академією, першим вищим навчальним закладом східних слов'ян. Уперше в Україні філософію вивчали окремо від теології. Її викладання значною мірою було схоластичним. Викладачі академії розуміли філософію як систему дисциплін чи наук, покликаних віднайти істину, причину речей, даних людині Богом, а також дослідити моральні основи її життя. Істину вони ототожнювали з вищим буттям, тобто Богом, якого вважали також творцем природи.

Визначними філософами, які представляли Києво-Могилянську академію, були **І. Гізель** (бл. 1600–1683), **Й. Кононович-Горбацький** (р. н. невід. — 1653), **С. Яворський** (1658–1722), **Ф. Прокопович** (1681–1736), **Г. Кониський** (1717–1795) та ін.

Загальною ознакою їхнього філософського вчення було те, що воно значною мірою ґрунтувалося на ідеалістичних, теософських началах. **Теософія** (від грец. *theos* — Бог, *sophia* — мудрість) — **релігійно-філософське вчення, яке претендує на те, щоб «науковими методами» довести «божественну мудрість», зробивши її надбанням особи.** Вони, як правило, визнавали першопричиною всього існуючого Бога, який творить не лише речі, «матерію», але і їх «форму».

Разом із тим під впливом розвитку науки і насамперед природознавства у філософії Києво-Могилянської академії поступово зміщуються акценти з теософії до пантеїзму, до визнання того, що сама природа є Богом. *«Повне визначення природи, — писав найвідоміший філософ академії Ф. Прокопович, — збігається з Богом відносно природних речей, у яких Він необхідно існує і які Він рухає. Звідси виходить, що це визначення не лише природи... але воно, очевидно, відноситься до матерії і форми».*

Доречно зазначити, що розуміння філософами академії взаємозв'язку матерії і форми, хоч і ґрунтувалося на пантеїстичній основі, суттєво відрізнялося від тлумачення цього питання у філософії Арістотеля. В нього матерія є пасивною, інертною, форма ж є активною, рухливою, причинною. Лише вона дає імпульс до розвитку. Професор академії **Й. Кононович-Горбацький**, на протипагу античному філософу, зазначав, що *«матерія не пасивна, як уважав Арістотель, а активна, бо з неї виводяться всі форми... Вся природа — це субстанція діяння».* *«Матерія є активною і діяльною, — погоджувався — І. Гізель, учень Кононовича-Горбацького — але «активна сила кожної речі» залежить від «всемогутності Божої»».*

Інокентій Гізель — самобутній і глибокий мислитель. Він стверджував, що матерія (безумовно, створена Богом) не може бути знищена ні в якісному, ні в кількісному відношенні. Вона не виникає і не зникає в процесі її перетворення, а лише переходить з одного стану в інший. *«Матерія, — писав філософ, — є в однаковій кількості і до того, у якому вигляді вона була в тілі дерева, і потім, перебуваючи в тілі вогню, котрий виник з цього дерева».*

Таку ж думку поділяв і **Феофан Прокопович**, який підкреслював, що *«першу матерію не можна ніколи ні створити, ні зруйнувати, а також ні збільшити, ні зменшити ту, яку створив Бог на початку світу... у якій кількості вона створена, такою ж залишається до цього часу і залишиться завжди».*

Філософському вченню професорів Києво-Могилянської академії було притаманне розуміння єдності матерії і руху, його суперечливості, плинності речей. **Рух — це така властивість матерії, без якої не можна збагнути будь-яких змін, процесів виникнення і зникнення, круговороту в природі.** *«Без ґрунтовного розуміння руху, — писав Ф. Прокопович, — неможливо добре зрозуміти і всього іншого... бо всі переміни, виникнення і загибель, круговорот небес, рух елементів, активність і пасивність, біжучість і змінність відбуваються завдяки рухові. Рух являє собою як би загальне життя всього світу».* Однак «причиною причин» цього руху, на думку філософа, є Бог, тобто ця проблема теж вирішувалася філософами академії з позицій пантеїзму.

Разом із тим, незважаючи на такі пантеїстичні уявлення, у філософії Києво-Могилянської академії знаходили відображення елементи діалектики, глибокого розуміння сутності протилежностей у розвитку природи, її речей і явищ. І. Гізель, наприклад, уважав, що речі рухаються самі по собі й це відбувається внаслідок діяння протилежних сил, *«де немає протилежностей, — писав І. Гізель, — там немає ні виникнення, ні знищення»*, тобто немає руху. *«Рух, — зазначав Ф. Прокопович, — виникає з протилежного, тобто спокою».*

Уся природа — це єдність руху і спокою. Якщо речі рухаються чи перебувають у спокої, то все це обумовлюється самою природою, її «принципами». Ф. Прокопович висловлював таку думку: *«Природа є принципом і причиною руху і спокою, тобто якщо речі рухаються, їх рух обумовлюється природою, і якщо перебувають у спокої, то їх спокій знову-таки обумовлює природа... Тіла за своєю природою або рухаються, або знаходяться у спокої».*

Досить змістовно представлена у філософії Києво-Могилянської академії *концепція пізнання*. Філософи академії, які мали сумнів у можливостях людини пізнати навколишній світ, розуміли,

що пізнання здійснюється як на рівні відчуттів, так і на рівні розуму. Великого значення в процесі пізнання вони надавали чуттєвій діяльності людини, вважаючи, що воно не може обійтися без цього. *«Будь-яке пізнання, — наголошував С. Яворський, — залежить від відчуттів»*. Не менш категоричним було також судження Й. Коновича-Горбацького: *«В інтелекті немає нічого, чого б не було раніше у відчуттях»*.

Однак яким би важливим не було б чуттєве пізнання людини, воно само по собі ще не дає можливості проникнути в сутність речей і явищ. Для цього потрібен розум, інтелектуальна діяльність, за допомогою якої людина може здійснити це. Бо відчуття відображають дійсність конкретно, безпосередньо, а розум — опосередковано, узагальнено, абстрактно, і це відображення більш досконале. *«Розум, — писав І. Гізель, — пізнає чуттєві образи більш досконало, ніж відчуття, бо відчуття пізнає матеріально і конкретно, а розум — нематеріально і абстрактно»*.

Здається, що вищенаведені рядки взяті із сучасних досліджень з теорії пізнання, настільки вони в багатьох випадках їй адекватні. Це яскраве свідчення високого розвитку української філософії XVII–XVIII ст.

Результатом пізнання людини є досягнення нею істини. Це здійснюється, на думку філософів академії, двома шляхами — логічним (відповідність знання дійсності) і трансцендентальним, тобто таким, який надається людині Богом, через його одкровення.

Щодо критерію істини, то тут ми маємо помітне перебільшення чуттєвого пізнання, котре вважалося не лише початком пізнання, а й критерієм його достовірності. *«Фізичні теорії, — наголошував Ф. Прокопович, — стають більш точними... через випробування їх органами відчуття»*.

Отже, філософія Києво-Могилянської академії, з одного боку, ґрунтувалася в основному на теософській, пантеїстичній і деїстичній основах, а з іншого — і це є значним надбанням її розробників — на глибокому розумінні сутності природи, її руху і розвитку, самої матерії, кількісної і якісної стабільності останньої, елементів діалектики протилежностей, теорії пізнання і т. п., що сприяло становленню і розвитку наукового світорозуміння. Філософія Києво-Могилянської академії — цінне надбання української духовної культури.

Видатний український філософ **Григорій Сковорода** (1722–1794), вихованець Києво-Могилянської академії, філософ, поет і мандрівник, посідає особливе місце в історії української філософії. Ще за його життя про нього склали легенди як про українського Сократа.

Григорій Сковорода народився в селі Чорнухах на Полтавщині в козацько-селянській родині. З дитячих років виявляв схильність до літератури та музики. У 16 років юнак став студентом Київської академії, певний час співав у двірській капелі в Петербурзі, мандрував країнами Західної Європи, знав іноземні мови, вивчав філософію, був знавцем античної і патристичної літератури. Часом свого становлення і особистісного утвердження Сковорода вважав 30 років. Літературну діяльність він розпочав з другої половини 60-х років XVIII ст. Філософ ставив перед собою питання проблемно-пошукового характеру:

Григорій Сковорода

Ніщо так не дивне, як безодня святого серця.
Тоді святе, коли тільки возвеличує.
Все — трава і лущиння, все прах і тінь.
Все минає; серцем людина вічна.
Чисте серце перебуває в любові, але любов залишається в ньому ж.
Але ця любов є Бог, отже — вічна людина.
О люди! Навіщо ви дивуетесь океану, навіщо дивуетесь зорям?
Ідіть, поверніться додому! Пізнайте себе! Цього буде досить.
Амінь (1; 332).

Помер Григорій Сковорода на 72-му році в маєтку свого давнього приятеля Андрія Ковалевського в селі Пан-Іванівці (нині Сковородинівка) на Харківщині. На могильному камені, згідно із заповітом, було написано його слова, що визначають розуміння сенсу життя і спрямування філософії великого мислителя: *«Світ ловив мене, та не впіймав»*.

За життя філософа його твори не були надруковані. Уже після смерті Г. Сковороди стають відомими цикли його філософських діалогів (*«Наркіс»*, *«Симфонія наречена книга асхань»*, *«Жена Лотова»*, *«Потоп зміїн»* та ін.).

Філософська концепція Г. Сковороди — пантеїзм. Бог і природа — це єдине ціле: кожна людина має в собі Бога, він не існує поза людиною. Головна проблема його філософії — це проблема людини. Філософа передусім цікавить моральна й релігійна проблематика. Григорій Сковорода викладає їх мовою образів, символів, метафор. Методом розроблення цих проблем є пошук і протиставлення протилежностей, суперечностей, антитез, тому цей

метод називають *антитетичним* (грец. *antithetikos* — проти-лежний).

Для Сковороди весь світ є просякненим протилежностями: життя—смерть, світло—тінь, безглуздя—мудрість, плач—сміх, безчестя—слава, лютість—милість, початок—кінець тощо. Усе у світі рухається між протилежностями у колі («кільці»), початком якого є віддалення від Бога, а кінцем — повернення до нього.

Григорій Сковорода не створив теоретично оформленого і систематизованого вчення. Свою філософію він розумів як вміння жити в Богові, у гармонії з природою, у мирі з людьми і власною совістю. «Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія», — стверджував Сковорода.

Провідними ідеями філософії Г. Сковороди стали:

— учення про людину, про самопізнання як єдиний шлях до Бога і до щастя;

— учення про три світи, які становлять усе існуюче;

— ідея подвійної природи трьох світів;

— «філософія серця» як осередку духовного життя людини та головного інструменту самопізнання;

— етичний ідеал «нерівної рівності» та ідея «сродної праці».

Через свою любов до людини Бог дав їй все необхідне, — уважав мислитель. Причому все, що потрібне, зробив легким, а важке — непотрібним. Найпотрібнішим для людини є щастя, «мир душевний». Воно доступне всім, полягає в пізнанні себе як образу Божого. «Поглянь у себе», тобто пізнай себе — це ще з часів Фалеса та Сократа було основним мотивом у поглядах багатьох філософів, а також Григорія Сковороди.

Як уважав славетний філософ, усе створене Богом можна визначити як три світи: *перший* — загальний світ, «де живе усе породжене», «він складається із незчисленних світів і є великий світ» *макрокосм*; *другий світ* — це мікрокосм людини; *третій* — символічний світ Біблії. Символи Біблії «ведуть думку нашу до розуміння вічної *натури*».

Кожен із трьох світів складається з двох «натур», має подвійну природу, одна з яких — видима (матеріальна), друга — невидима, тобто божественна, уважав Сковорода. Невидима натура і є Богом, який пронизує собою все суще (отже, тут ми бачимо ренесансний пантеїзм, про що вже говорилося раніше). Макросвіт за зовнішньою матеріальною оболонкою приховує внутрішній божественний сенс. Мікросвіт містить гріховну, тілесну, земну природу людини, але разом із тим правдиву, дійсну природу — людину як

образ і подобу Божу. За символами Біблії, за «видимою натурою» її тексту потрібно впізнати й розгадати живий дух, невидимий сенс божественного одкровення.

На противагу Просвітництву і раціоналізму XVIII ст. Сковорода створює вчення про «серце» як позасвідомі й надрозумові глибини людської душі. Серце — це «безодня» людської душі, через яку відкривається божественна «безодня», тому *«безодня кличе безодню»*, через пізнання себе людина пізнає Бога. Серце, а не розум, виступає джерелом бажань, почуттів і думок. Разом із тим людське серце є засобом пізнання, саме в ньому повинні з'єднатися розум і віра, розум і воля людини. У цих поглядах Сковороди ми впізнаємо характерну для українців сентиментально-почуттєву ментальність. Досить часто ми спочатку реагуємо відповідно до своїх почуттів, а вже потім осягаємо подію розумом.

Етичне вчення Г. Сковороди спрямоване на пошук шляху, що веде до справжньої людини, до щастя, до «обоження», до уподобання Богу. Доля людини залежить від природних нахилів, а тому в кожній людині є нахил до «сродної» собі справи. Для досягнення внутрішнього спокою і миру потрібно дотримуватися правила про «сродність», жити в злагоді зі своїм характером, з власною природою, урахувавши свої схильності й обдарування. Відтак етичним ідеалом Сковороди є ідеал нерівної рівності, адже всі люди є лише «тінню справжньої людини, усі рівні перед Богом, але разом із тим усі є різними, тому що мають свою власну натуру. Єдиною метою всіх людей є наближення до Бога, але кожна людина має свій шлях до нього, своє призначення.

З

апитання і
завдання

1. Які ідеї панували в історії філософської думки України в період XV–XVI ст.?
2. Шляхом аналізу філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії виявіть їх справжній зміст: як зразків оригінальної творчості чи, може, зразків популяризації набутків західноєвропейської філософії.
3. Назвіть основні філософські ідеї Г. Сковороди.
4. Чи можна Сковороду порівняти із Сократом? Обґрунтуйте свою думку.
5. Чим завдячує Г. Сковорода Києво-Могилянській академії? Що спільного і в чому відмінність поглядів Г. Сковороди та його вчителів — професорів Києво-Могилянської академії?

6. Прочитайте і проаналізуйте байку «Бджола та Шершень» із циклу «Байки Харківські», у якій в образній формі розповідається про «сродну працю».
7. Висловіть власну позицію:
 - чи легко бути щасливим за «рецептом» Г. Сковороди?
 - чи може людина бути щасливою в суспільстві, яке перебуває в кризовому стані?
8. Поміркуйте, чому якщо «немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя; немає і легшого за це», то чимало людей у світі не відчують себе щасливими.
9. **Філософська класика.** Прочитайте фрагмент із праці Г. Сковороди «Вступні двері до християнської добронравності», у якій філософ викладає власне розуміння щастя.

§ 35. У пошуку істини. Українська філософія ХІХ — початку ХХ ст.

Українська філософія ХІХ ст. представлена іменами **О. Новицького** (1806–1884), **С. Гогоцького** (1813–1898), **Т. Шевченка** (1814–1861), **М. Костомарова** (1817–1885), **П. Юркевича** (1827–1874), **М. Драгоманова** (1841–1895) та ін.

Для мислителів цього періоду характерне глибоке розуміння проблем філософії, соціології, історичного процесу, соціально-політичної і національної проблематики.

Професор Київського університету **Сильвестр Гогоцький** уперше в Російській імперії створив чотиритомну філософську енциклопедію — **«Філософський лексикон»** (1857). Професор **Орест Новицький** сприяв виданню праць видатного німецького філософа Гегеля, оскільки поділяв його глибоке розуміння закономірності

історичного поступу. Відповідно до гегелівської філософії, він стверджував, що філософія *«є наука, тобто думка, котра прагне до повного і систематичного розвитку самої себе»*, що філософські вчення різних часів і народів *«суть різнобічні і різноманітні способи відтворення дійсності в думках»*.

Разом із тим це не завадило О. Новицькому критикувати філософську концепцію Гегеля за раціоналізм, оскільки, на його переконання, зміст духовного світу людини *«живе в переконаннях серця, а не в поняттях»*

Тарас Шевченко

розуму». Ця критика здійснювалася О. Новицьким з позицій ірраціоналізму і теїзму, адже, як вважав філософ, «віра завжди вища від знання, релігія вище філософії».

Провісником філософії українського духу був **Тарас Шевченко** (1814–1861). Його філософські погляди — це глибокий зв'язок із народною мудрістю та християнством і відстоювання демократизму в національному питанні. В історії України поета-філософа цікавило значення визвольної боротьби українського народу проти іноземних загарбників, кріпацтва та національного гноблення. Він високо оцінив феномен Запорозької Січі, яка відіграла важливу роль в історії України, та формування самосвідомості українського народу. Світосприйняття поета притаманний антропоцентризм, який зумовлює сприйняття навколишнього світу природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань, потреб і прагнень людини. Його світ — це Україна як неповторний стан буття.

Доля Шевченка й доля українського народу нероздільні. Його філософія індивідуальна і разом з тим глибоко національна, волелюбна. Улюблені герої поета — народний лицар, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, який є оборонцем рідного краю, носієм народної правди, честі та свободи.

Уславлення свободи, першої і неодмінної передумови людського поступу, добробуту й щастя стало змістом найволелюбнішого вірша «*Заповіт*». Творчість Т. Г. Шевченка була визначальною у формуванні національної філософії та громадської думки України і мала значний вплив на погляди відомих діячів того часу.

Микола Костомаров (1817–1885) — історик, етнограф, громадський діяч. Особливо виразно це спостерігається в його праці «*Книги буття українського народу*», у якій висвітлюється історія українського народу та його прагнення до національної самобутності.

У 1861 р. Костомаров публікує велику статтю, у якій аналізує основні риси української духовності, порівнює її з російською. Він доходить висновку, що український народ має власні етнопсихологічні характеристики, які виокремлюють його серед інших народів.

Одним із визначних українських філософів ХІХ ст. був **Памфіл Юркевич** (1826–1874) —

Микола Костомаров

Памфіл Юркевич

грунтовний розробник самобутньої концепції «філософії серця». Він був переконаний, що в серці людини — найглибша основа й духовно-етичне джерело людського існування. В діяльності серця — у почуттях, переживаннях, емоціях, реакціях, а не в думках, у їх всезагальності — відображається індивідуальність особистості. Філософ зазначав, що розум лише вершина, а не коріння духовного життя людини. Ми отримуємо знання в результаті духовної діяльності; лише тоді, коли воно проникло в серце, знання може бути засвоєним.

Будучи християнським філософом, П. Юркевич не визнавав існування матеріального начала незалежно від духу. *Матеріальне начало* є лише таким, коли воно розглядається у взаємодії з духом. Про *духовне начало* ми маємо уявлення в результаті самопостереження, внутрішнього досвіду.

Памфіл Юркевич, як і Г. Сковорода, розгортає цілісну систему доказів стосовно серця як осереддя всієї тілесності та духовної діяльності людини, найсуттєвішого органу, відправної точки рухів, бажань, почуттів, думок, емоцій з усіма їх відтінками й особливостями. Адже:

- серце є охоронцем і носієм усіх тілесних і духовних сил людини;
- серце є центром духовного життя людини. Воно зачинає і породжує рішучість людини на ті чи інші проступки; у ньому виникають багатоманітні наміри і бажання; воно є осереддям волі людини та її бажань;
- серце є центром усіх пізнавальних дій душі людини. Все, що ми знаємо, що ми пригадуємо, — усе йде від серця;
- серце є осереддям багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей людини;

— серце — основа морального життя, моральний стрижень. Лише серце здатне передати всі нюанси морального стану людини.

Тому серце є найважливішою складовою частиною нашого існування. Стан серця відображає весь наш духовний стан. Людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоб стати йому вірним у думках, словах і справах.

«Філософія серця» П. Юркевича ввійшла в історію філософії як філософія **кордоцентризму** (від латин. *cor (cordis)* — серце і *centrum* — центр).

Погляди **Михайла Драгоманова** (1841–1895) — українського історика, мислителя, гро-

Михайло Драгоманов

мадсько-політичного діяча — викладені у двотомному виданні *«Літературно-публіцистичні праці»*. Він був переконаний у безмежних можливостях людського розуму й науки пізнати навколишній світ. У своїх дослідженнях Драгоманов приділяє значну увагу проблемі методу, зокрема, для пізнання суспільного життя використовує соціологічний метод, який передбачає аналіз основних елементів кожного суспільного явища, розкриття їх взаємозв'язку і взаємодії.

Відзначаючи велике значення економічних факторів у розвитку суспільства, М. Драгоманов не погоджується з тим, що цей фактор є єдино вирішальним, виступає проти одностороннього його переоцінювання, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо виокремлювати найголовнішу потребу, оскільки кожна з них головна.

Характерною рисою соціологічних поглядів мислителя є те, що «основною одиницею» суспільства він уважав людську особу. Її добробут і щастя були для нього важливою метою поступу.

Українська філософія на початку ХХ ст. пов'язана з такими видатними іменами, як Іван Франко, Борис Грінченко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко.

Видатний український письменник, філософ, громадський діяч **Іван Франко** (1856–1916) закінчив філософський факультет Львівського університету (1880), мав учений ступінь доктора філософії, який здобув у Віденському університеті (1893).

Світогляд І. Франка формувався в складних умовах поневоленої Галичини під вирішальним впливом революційного демократизму Т. Шевченка, російських і європейських демократів ХІХ ст., тісного зв'язку з робітничим і демократичним рухом Західної України, що входила на той час до складу Австрійської імперії. За свою суспільно-політичну діяльність, пропаганду соціалістичних ідей, заклики до повстання українського народу проти поневолення Франко неодноразово піддавався ув'язненню з боку австрійських властей.

Філософські погляди Франка зазнали значного впливу марксистських ідей. Він знав праці К. Маркса та Ф. Енгельса.

Свої філософські погляди Франко виклав у працях *«Мислі о еволюції в історії людськості»*, *«Що таке поступ?»*, *«Про працю»*,

Іван Франко

«Катехізис економічного соціалізму», «Кілька слів о тім, як упорядкувати наші людські видавництва», «Найновіші напрямки в народознавстві» та багатьох інших прозових, поетичних і публіцистичних творах.

Основою світогляду І. Франка є філософський матеріалізм. У збірці *«Зів'яле листя»*, говорячи про матеріалістичне розуміння дійсності, письменник зазначає, що в основі всього існуючого є не ідея, дух, а матерія, яка вічна і не має ні початку, ні кінця. Її найважливішою властивістю є рух, зміна, плинність. *«У дійсності, у природі, — писав Франко, — усе підлягає безперервній зміні, руху й обміну матерії»*.

Мислитель був переконаний, що життя, об'єктивна дійсність є визначальним щодо свідомості, а свідомість — результат поступового і складного розвитку матерії, що природа створила людину з її високою організацією, а не якась істота — природу, як про це твердять філософи-ідеалісти.

Іван Франко доводив безмежність пізнання на противагу агностицизму, вірив у пізнаванність світу і його закономірностей. *«...Немає певних меж, — писав він, — котрі вказують людині: до сих пір дійдеш, а далі — ні. Те, що вчора пізнати здавалося неможливим, виявляється можливим сьогодні»*. Природа, на його думку, пізнання, вона є своєрідною книжкою, яку людина повинна читати, щоб бути щасливою, бо знання законів розвитку полегшить її життя. Тільки матеріалістична філософія, наголошував І. Франко, може дати людям можливість відкрити безліч таємниць, розкрити їх, пізнати і використати, бо лише вона здатна об'єктивно з'ясувати факти, закони суспільного розвитку на основі досліджень зовнішнього світу.

Іван Франко уважав, що ідеалістична філософія не ставила своєю умовою дослідження законів і сил природи, а звертала увагу на безплідне розміркування. Ідеалісти вважають, що зовнішній світ є тільки відтворенням нашої думки, похідним нашого «Я». *«Подібні твердження, — писав І. Франко, — породили в подальшому такі безглузді ідеї, котрі поділяє реакційна філософія Шопенгауера або Гартмана, що є запереченням усякої здорової науки»*.

У теорії пізнання він віддавав перевагу її чуттєвому етапу, вважаючи, що людина може говорити, думати лише про те, що у формі вражень дійшло до її свідомості, але повнота знання досягається *«критичним розумом, який спирається на детальне вивчення і порівняння фактів і явищ»*.

Філософ розумів, що процес пізнання є складним і його результати повинні підкріплюватися практикою. Проте він не зміг

збагнути всієї складності процесу пізнання, не піднявся до розуміння практики як сукупної матеріально-предметної діяльності людини. Практику Франко розумів як критерій вірності відображення дійсності в художніх образах. Він виявляв глибоке розуміння окремих елементів діалектики, вимагав розглядати явища в їх розвитку: *«Хто каже "поступ", той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінюється, ніщо не стоїть на місці, а друге... що поступ веде до добра»*. При цьому Франко виявляє розуміння суперечливості суспільного життя. На думку філософа, причина розвитку — у самих речах і явищах. Кожний предмет має в собі внутрішню силу, що спричиняє рух. Ця внутрішня сила — суперечність, яка *«...вирівнює всі нерівності, котра з найбільш різномірних частин творить одноцільну єдність»*. Франко дорікає тим філософам, які не бачили причинного зв'язку явищ, внутрішньої діалектики в предметах і явищах об'єктивної дійсності.

Поет поділяв погляди про причинний зв'язок матеріальних, економічних відносин і сфери духовного життя суспільства. Так, у статті *«Найновіші напрямки в народознавстві»* він зазначав, що суспільні та політичні установи є лише зовнішнім виявом, *«надбудовою продукційних відносин»*. Франко переконаний, що рівень духовного життя суспільства залежить від стану його економіки.

Мислитель розумів, що економічні зміни в суспільстві мусять спричиняти й духовні зміни у свідомості людей, бо без цього не можна здійснити ніякі корінні соціальні перетворення. Ці зміни у свідомості людей він пов'язував із боротьбою проти релігії та ідеалізму, проти кріпосницької ідеології, соціального й національного гніту українського народу з боку царизму.

Виступи Франка проти релігії та ідеалізму, проти кріпосницької ідеології становлять суттєву рису його філософського світогляду.

Вплив марксистської філософії на Франка позначився і в розумінні ним ролі народних мас в історичному процесі. Він розумів, що королі, полководці, різні завойовники не тільки не «робили» і не «роблять» історії, а, навпаки, історія породжує їх самих. Бо вони з'явилися і стали необхідними лише внаслідок певних соціальних передумов.

У галузі естетики І. Франко теж стояв на матеріалістичній основі. Джерелом цього були естетичні погляди російських революціоністів-демократів 40–60-х років ХІХ ст., естетика Т. Шевченка.

Для естетики І. Франка, як і для його сучасників — Панаса Мирного, П. Грабовського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, — характерною є боротьба за реалізм, народність мистецтва. За його основу, за висловом Франка, необхідно брати *«життя як єдиний кодекс естетичний»*.

Виступаючи проти поглядів І. Нечуя-Левицького, котрий проголошував вічність законів мистецтва і розглядав літературу як надкласове явище, Франко наголошував, що такої літератури немає у світі, а «вічні закони мистецтва» — це «старе сміття», яке догниває на смітнику історії. Література повинна бути живим відтворенням сучасного життя народного, його образом — ось висновок, до якого приходять письменник.

Іван Франко, ідучи за Тарасом Шевченком, не переставав закликати український народ до боротьби за своє соціальне й національне визволення. Його громадська, літературна та наукова діяльність характеризується насамперед соціально-політичною спрямованістю, революційністю, що відображала боротьбу трудящих мас Західної України проти поневолення. І в цій боротьбі Франко займав видатне місце як революціонер-демократ, мислитель, традиції якого є цінним надбанням української суспільно-політичної думки.

Одним із сподвижників І. Франка був відомий педагог, учений, етнограф і письменник, укладач першого словника української мови **Борис Грінченко** (1863–1910). Матеріалом його захоплень, предметом досліджень, полем діяльності стало українське слово в усій його багатогранній глибині, слово як матриця, що зберігає генетичну пам'ять нації.

Філософія Б. Грінченка глибоко національна, у нових суспільно-політичних умовах вона стала логічним продовженням ідей та спогадів Т. Шевченка. Відомий діяч усі свої зусилля спрямовував на розкриття націєтворчого феномену української мови. Щоденна наполеглива, натхненна культурно-освітня праця має прищепити кожному українцеві непохитне переконання, аби «*відрізнати свою націю від інших і підносити національне питання й право української нації скрізь, де тільки можливо*». Головним змістом і смислом

життя для Б. Грінченка стала боротьба за українську національну справу. У своїх «*Листах з України Наддніпрянської*», надрукованих у «Буковині» в 1892–1893 рр., він робить критичний огляд тогочасного суспільного стану, звертається до аналізування причин занепаду національних змагань і висловлює думки й побажання щодо активізації процесів відродження. Вчений глибоко й повно препарує ці проблеми, керуючись критерієм історичного підходу, обмірковує зміст і суть таких понять, як патріотизм, національна свідомість, українська інтелігенція, національна література.

Борис Грінченко

Саме крізь призму формування національної свідомості він формує і спадщину деяких українських письменників та істориків (зокрема, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін.), з болем підсумовуючи їхню безпорадність або ж аморфність у цьому плані. Віддаючи належне своїм попередникам, він не може не втриматися від їдкового зауваження, констатує, що в тодішньому українському діячів все ще сиділо *«дві душі: одна українська, а друга – російська»*, а тому *«хотілося і рідному краєві послужити»*, і не прогнівити того, хто може пожалувати *«Станіслава на шию»*.

Працюючи на ниві просвітництва, Б. Грінченко наочно постійно пересвідчувався в тій непоправній шкоді, що її завдавала русифікаторська політика царського уряду. Позбавлений вузької націоналістичної зашореності, письменник мудро й справедливо зазначав: *«Не тоді добре єднається народ з народом, коли вони родичі, хоч би і близькі, а тоді, коли життя їх укупі – таке, що дає їм змогу зазнавати в сій спілці найбільш усякої користі, якомога більшого вдоволення своїх потреб як народу, якомога більше щастя»*. Борис Грінченко свідомо поклав на вівтар ідеї своє коротке, але глибоко змістовне життя, свою працю, громадську діяльність і творчість:

Прагне і розум, і серце великої праці такої,
Щоб і вікам тим, що будуть, зосталась вона дорогою,
Щоб і потомки далекі добра зазнавали від неї,
Звали того невмирущим, хто силу робить її мав...

Борис Грінченко ввійшов в історію як упорядник славнозвісного *«Словаря української мови»*, але не варто забувати, можливо, найголовніше: він є одним із небагатьох найпослідовніших філософів української національної ідеї.

Як бачимо, однією з провідних рис філософії на початку ХХ ст. було формування україноментального соціокультурного середовища.

Романтично-екзистенційна спрямованість була характерна для творчості **Лесі Українки** (1871–1913). Так, ідея антропологічної «наповненості» природи втілена в драмі-феєрії *«Лісова пісня»*; трагічна доля колонізованого народу, здобутки якого привласнюються колонізаторами, відображена в п'єсі *«Оргія»*; дисгармонійність української та російської ментальності виразно звучить у п'єсі *«Бояриня»*, яка ніколи не друкувалася в Російській імперії.

Самобутньою є творчість відомого українського письменника та мислителя **Михайла Коцюбинського** (1864–1913). Провідною темою його творів є відчуження людини від природи, від своєї істинної внутрішньої сутності. Як наслідок – самотність і туга

(«*Intermezzo*»), а то й смерть як спокута за втрачену гармонію («*Тіні забутих предків*»).

Внутрішньою глибокою індивідуальністю визначалася також творчість таких мислителів, як **М. Бердяєв** (1874–1948), **Л. Шестов** (1866–1938), **В. Зеньковський** (1881–1962).

Поширення, навіть «наступ» об'єктивістсько-раціоналістичного (наукового) бачення світу сприймаються екзистенційно орієнтованими представниками Київської школи як джерело зростаючого трагізму та абсурдності буття. Переживши перше одкровення Бога-Отця (Старий Заповіт) і «друге одкровення» Бога-Сина (Новий Заповіт), необхідно здійснити «третє одкровення» — «антроподицею» (виправдання людини), яка рішуче пориває з будь-якою видимістю матеріального світу і через творчість реалізує свою дійсно людську, духовну свободу. Лев Шестов відстоює екзистенційну ідею абсурдності людського існування.

На початку ХХ ст. для філософії були також характерними платонівські концепції професора **О. Гілярова** (1856–1938), неокантіанські концепції професора **Г. Челпанова** (1862–1936) та ряд інших екзистенційно-гуманістичних концепцій.

Загалом українській філософії були притаманні такі **основні риси**:

- формування філософської думки українського етносу на самобутній, міфологічній основі;
- суттєве релігійне забарвлення давньоруської філософії;
- відображення в давньоруській філософії віри у власні сили і здібності етносу, прагнення до єднання земель;
- переважання у філософській думці Київської Русі морально-етичної проблематики співзвучної з християнськими цінностями;
- дуалізм і пантеїзм української філософії ХVІІІ ст.;
- «філософія серця» як самобутня інтерпретація єдності розуму, волі, почуттів людини, як засіб пізнання, долучення її до вищого, позаземного божественного світу;
- захист інтересів трудящих, боротьба проти їхнього соціального й національного гноблення;
- глибоке розуміння в українській філософії ХІХ ст. проблем філософського матеріалізму, елементів діалектики; боротьба проти ідеалізму.

Українська філософія на початку ХХ ст. відображала дух української нації, але вона не була ізольованою від впливів різних філософських концепцій.

Завдання і питання

1. Назвіть основні риси української філософії.
2. Чи можна літературну творчість Т. Шевченка назвати філософською? Обґрунтуйте свою думку.
3. У чому суть «філософії серця» П. Юркевича?
4. Напишіть творчі роботи на теми: «Антропоцентризм в світогляді на риса Т. Шевченка»; «Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова»; «Місце І. Франка в історії української філософської думки».
5. Розкрийте значення філософської спадщини Б. Грінченка.
6. У чому виявлялася романтично-екзистенційна спрямованість поглядів Лесі Українки та М. Коцюбинського?
7. Прочитайте уривок із праці М. Бердяєва «Досвід есхатологічної метафізики. Царство духу і царство кесаря» і проаналізуйте його.

§ 36. Українська філософія ХХ століття

Уся велич, трагізм і суперечливість української філософії ХХ століття виявилася в постатях Михайла Грушевського та Володимира Винниченка.

Значну роль у філософському осягненні історії відіграли праці відомого громадсько-політичного діяча періоду Української революції, голови Української Центральної ради, відомого історика **Михайла Грушевського (1866–1934)**.

Основні позиції суспільно-політичних поглядів ученого виявилися в ерудитній і суверенній концепції історіософії. Колосальна ерудиція ученого виявилася в його історії, літератури, мистецтва, гуманітарних наук дала змогу вченому скласти своє розуміння суспільного процесу та політичного розвитку. Це засвідчує, зокрема, вступна лекція, яку М. Грушевський виголосив 30 вересня 1894 р. у Львівському університеті, де виклав свою історіософію, що знайшла логічне продовження.

Зрозуміти історіософську концепцію М. Грушевського і його суспільно-політичну позицію нам допоможе розгляд трьох основних категорій, які в поглядах ученого посідали визначне місце. Це «народ», «державна» і «герой в історії», які в ученого мають змістове навантаження, почерпнуте з різних філософських систем.

Михайло Грушевський

«Народ» у М. Грушевського, — зазначав М. Пріцак, — це поняття метафізики романтичного періоду, тоді коли його «державна» — це анархістично-соціалістичний термін Прудона—Драгоманова. Тільки «герой в історії» відповідає позитивістській концепції, як і метод праці перших шести томів десяти томної «Історії України-Руси», найбільшої історіографічної праці про український народ, котра ввійшла до скарбниці світової історіографії».

Створення М. Грушевським фундаментальної історії України мало не лише наукове, а й політичне значення, оскільки Україна тоді була розділена між австрійськими, польськими та російськими сусідами, реакційні кола яких узагалі не визнавали за українським народом права на існування як нації та права на власну мову і культуру. Головним поняттям цієї праці є *«нарід»*, *«маса народня»*, які, за твердженням ученого, *«перейняті духом демократизму»*. «Маса народня» — це вихідна точка опори, на якій учений повинен зосереджувати свої зусилля.

Михайло Грушевський надавав великого значення питанню відтворення у свідомості народу тих чи інших подій та ситуацій. Важливо знати не лише те, як проходили події, а й те, як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як відобразилися в їхній свідомості, які враження та настрої в них викликали. Особливо це стосується широких низів, де виняткове значення має зв'язок цих настроїв з економічною і соціальною обставиною їхнього життя. Ученого цікавило зростання свідомості в громадянстві й масах, їхнє бачення соціального й політичного, державного і національного тощо.

Складною була проблема відповідності політико-громадянського устрою народним ідеалам. Оскільки такої відповідності не було, то, на думку М. Грушевського, завдання наукових студій полягало в тому, щоб з'ясувати, якою мірою політико-державний устрій був справою самого народу, тобто чи виріс він на ґрунті народному, чи звідкись був перенесений і накинений та чи відповідав потребам народним і яке значення й вплив мав на народні маси.

Головним напрямом його політологічних досліджень була проблема національного самовизначення, яку він сформулював так: **цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку й самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію й має достатні нахили та енергію розвитку.**

З концепції М. Грушевського випливає те, що:

1) досягнення самостійності є об'єктивною логікою життя та саморозвитку будь-якої нації;

2) самотійність і незалежність народу визначається не лише з територіальними володіннями, а й з відповідними прагненнями народу;

3) відсутність «політичної самотійності» можлива лише в умовах, коли народність співіснує з іншими за ефективного громадського ладу, демократії раціонального державного управління. Оскільки такої «благоліпності» досягти неймовірно важко, кожна нація має право захищати своє природне прагнення до розвитку саме політичною самотійністю;

4) державі, з якої народи намагаються виокремитися до політичної самотійності, залишається тільки зробити висновок про свій рутинний лад, нераціональну економіку, викривлену національно-культурну політику;

5) нація має плекати у своєму середовищі розумних і далекоглядних «кермачів», які приведуть народ до процвітання.

Важливою рисою діяльності М. Грушевського був пошук компромісів. Він стверджував, що тривкими можуть бути відносини націй, засновані лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних станів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого.

Будучи соціалістом за світоглядом, учений замість реальної нагоди відродження самотійної української державності тривалий час відстоював ідею перебудови Росії на федеративних засадах, де б Україна була одним із суб'єктів федерації. Тільки в IV Універсалі він відійшов від цієї позиції. Його нерішучість у відстоюванні національних інтересів, поступливість Тимчасовому урядові та більшовикам дорого коштували і йому особисто, і українському народові. За роки радянської влади М. Грушевський, який один із небагатьох проміняв життя в еміграції на повернення в Україну, хоч і був академіком Всесоюзної академії наук, та все ж зазнавав утисків і був обмежений у свободі наукових досліджень.

Володимир Винниченко (1880–1951) — заступник голови Центральної ради, голова Генерального секретаріату Української Народної Республіки (УНР), очолював свого часу Директорію, був певний час прихильником соціалістичних ідей, погоджуючись з марксизмом, він не сприймав марксистського національного питання. Погляди з цих питань, а також змальовані події 1917–1918 рр. відтворено Винниченком у його тритомній праці

Володимир
Винниченко

«**Відродження нації**». Письменник значну частину життя провів в еміграції.

Поступово Винниченко відходить від активної участі в політичній діяльності, виробляючи та відстоюючи світоглядну позицію **конкордизму** (від фр. *concorde* — згода), відповідно до якої людина повинна жити «в згоді» із самою собою, з іншими людьми. Тим самим він обґрунтовував один із провідних принципів етичної програми — «**чесність із собою**». В останні роки життя Винниченко, спираючись на ідею зближення капіталізму та соціалізму з метою відвернення загрози ядерного самогубства людини (конвергенції), проголошує ідею **колектократії** (роман «**Слово за тобою, Сталіне!**», 1950).

Особистісні мотиви звучать у визнанні «межових» ситуацій. «*Все дурниця, і мораль, і кохання, і життя — є тільки один біль. Та хіба ще смерть...*» — стверджує він у романі «**Записки Кирпатого Мефістофеля**». Разом із тим оптимізмом відзначається заклик до єднання людини з природою («**Сонячна машина**»).

Між 1922 р. і початком 30-х років ХХ ст. з метою долучення українців до розбудови радянської влади в Україні здійснювалася українізація. Цей період сприяв розвитку української освіти і культури, активізував участь письменників і літературних діячів України, найпошлідовнішим вираженням було гасло, висунуте **Миколою Хвильовим**, «Геть від Москви!»: «*Від Котляревського, Гулака, Метлинського, через "братчиків" до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здатний тільки повторювати вади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку*».

Характеризуючи позицію Хвильового, М. Зеров відзначає той факт, що відбувається відродження шляхом повернення України до Заходу, відновляючи віковічні зв'язки із Західною Європою. Це є, за визначенням В. Юринця, «*глибока неусвідомлена інтуїція в поклику Хвильового до Європи. Це заклик до створення в нас героїчної, конструктивістської ясної психіки на місце нашої плаксиво-сентиментальної, рабськи-поетичної. Це протест проти нашої розмазаності, безініціативності, пагубний наслідок нашого поневолення в минулім*».

Особливо яскравою постаттю був **Володимир Юринець** (1891–1937), відомий своїми працями з гусерліанства, феноменології, фрейдизму, знавець багатьох іноземних мов. Відкидаючи ідею по-

пулярності наукового та художнього творчих процесів, учений відстоював ідею принципової нерозривності логічного та інтуїтивного моментів у пізнанні, розглядаючи це питання в ряді літературознавчих праць про творчість В. Винниченка, М. Бажана, П. Тичини.

Феномен культурного відродження знайшов своє відображення в філософському спрямуванні творчості діячів української літератури 20-х років ХХ ст. При цьому вони в жодному разі не були опозиційними щодо державного партійного марксистсько-ленінського світогляду.

При цьому були розроблені певні світоглядні орієнтації, насамперед заклик змінити орієнтацію української культури з Росії на Європу, західний ідеал «громадянської людини» як активної істоти. Це було сформульовано М. Хвильовим як «романтичний вітаїзм» (від латин. *vita* – життя), який разом з «кларнетизмом» («світлоритмом») **Павла Тичини** становив змістовне ядро відродження. При цьому основним є формування не стільки економіки, скільки нових громадянсько-психологічних характеристик людського буття: *«Жива людина є громадська людина. Класичний тип громадської людини вироблено Заходом... Отже, не можна мислити соціального критерію без психологічної Європи»*.

З-поміж інших філософів глибоким знанням історії філософії, філософських проблем природознавства виокремлювався **С. Семковський** (1882–1937), а також **П. Демчук** (1900 – р. см. невід.) – як дослідник новітніх тенденцій зарубіжної філософії.

Проте аж до середини минулого століття в СРСР, у складі якого була й Україна, панувала філософія, зміст якої постав у «показі ролі Сталіна в подальшому розвитку й розробленні філософської спадщини Маркса, Леніна».

За передвоєнне десятиріччя (1931–1941) у результаті масових репресій було знищено три покоління філософів, а ті, які залишилися, уже не були здатні до творчої самостійної думки.

І все ж, починаючи з 1944 р., коли було відкрито філософський факультет в Київському університеті імені Т. Г. Шевченка та створено в 1946 р. Інститут філософії АН України, почалося відродження української філософії. До цього спрочинили смерть Сталіна в 1953 р. та критика культу особи Сталіна на ХХ з'їзді КПРС М. Хрущовим.

Почалася так звана «відлига» (за висловом письменника І. Еренбурга), яка завершилася в 60-х роках ХХ ст. «другим» відродженням, значною мірою ініційованим діяльністю визначного філософа **Павла Копніна** (1922–1971), який з 1959 р. очолив кафедру філософії Київського університету імені Т. Г. Шевченка, а з 1962 р. став директором академічного Інституту філософії.

Завдяки Копніну починають відроджуватися україноментальні традиції філософії — екзистенційне та логіко-аналітичне спрямування (т. зв. червоний екзистенціалізм та червоний позитивізм).

Неординарна та сучасна філософська рефлексія, яка нині існує у вітчизняному просторі, ґрунтується насамперед на творчості *київської філософсько-світоглядної школи*.

У ряді публікацій П. Копнін та його співробітники завдали відчутного удару традиційній марксистській концепції «діалектичної логіки», що прикриває агресивні претензії марксизму на роль вищого судді над науковим мисленням, судді, незалежного навіть від вимог здорового глузду. Утворилася нова філософська школа з міжнародними зв'язками. Вона розгорнула активну діяльність щодо згуртування філософів, логіків, науковців із різних галузей знань, об'єднаних ідеями універсальності раціональних, розумних критеріїв істини, отже, незалежності наукового знання від ідеології.

Павло Копнін доводив, що діалектична логіка є строгою наукою і підпорядковується власним закономірностям, а не визначається рішеннями партійних з'їздів, висловив ідею щодо існування сукупності форм людського духовного освоєння дійсності, кожна з яких є не менш значущою для людини, аніж наука, у такий спосіб заперечивши сцієнтистські тенденції, що з'являлися тоді в радянській філософії. Він започаткував сучасну філософську школу, яка за основу всього процесу філософствування взяла не боротьбу класів, не суспільні відносини й проблеми природознавства, а відношення «людина—світ людини». Така постановка питань викликала шалений спротив з боку «сталінських» академіків філософії Ф. Константинова та М. Мітіна, які побачили в працях Копніна київського періоду відвертий ревізіонізм. І вони мали рацію, бо ці праці йшли в річищі європейського неомарксизму.

Після переїзду до Москви П. Копнін уже не зміг творчо й плідно працювати через розгорнуту проти нього гостру боротьбу з боку титулованих прибічників догматичного марксизму-ленінізму, яка, зрештою, і стала причиною його передчасної смерті.

Гідним продовжувачем справи П. Копніна був непересічний філософ, організатор науки та вихователь творчої філософської молоді **Володимир Шинкарук**. На філософському факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка проявилися його творчі здібності, схильність до наукової діяльності. Пройшовши великий шлях від викладача до декана факультету, Володимир Іларіонович ніколи не поривав із педагогічною діяльністю. Його педагогічна діяльність і філософські праці створили ім'я вченому не лише в Україні, а й за її межами.

Ставши вже відомим вченим, В. Шинкарук у 1968 р. очолив Інститут філософії АН УРСР. Усе його подальше життя пов'язане з діяльністю на посту директора Інституту філософії України. До безумовних творчих заслуг Шинкарука перед українською філософією з повним правом можна віднести засновану ним *київську світоглядну антропологічну школу*. В працях філософа відбувається зміщення акценту з дихотомії практично-теоретичного на користь феномену духовно-практичного освоєння світу людиною.

Володимир Шинкарук акцентує увагу на спонукально-особистісному потенціалові світоглядної свідомості та на культурі людської почуттєвості: *«Пізнавальні форми мислять сутностями, тоді як світоглядна свідомість, вбудована у безпосередній життєвий процес, найчастіше виражає свою позицію в термінах, що забезпечують регулятивну й мотиваційну сторони людської життєдіяльності — у поняттях необхідності, повинності чи бажання, мети і смислу, переконання, віри, сумніву і т. д.»*. Відтак світоглядна свідомість інтегрує розмаїття присутніх властивостей людини — розум, волю, почуття — в особливу органічну цілісність, поєднану з внутрішнім світом і характером особистості, з її «Я», чим надає останньому дієвості, активності, вольової цілеспрямованості й ознаки самосвідомої орієнтації у світі», — наголошує В. Шинкарук у статті *«Духовна культура — людина — мистецтво»*.

Аналізуючи тенденції тодішніх філософських пошуків київських філософів, очолюваних В. Шинкаруком, В. Табачковський зазначав: *«Він — прямо або опосередковано живив один із прогресивних напрямів колишньої радянської філософії — антропологічні розмірковування. У Москві вони концентрувалися переважно довкола постаті Мераба Мамардашвілі. У Києві — довкола постаті Володимира Шинкарука, який очолив Інститут філософії, маючи програму антропологічної переорієнтації»*.

Серед праць українського філософа В. Шинкарука особливе місце займають роботи останніх років, коли він активно осмислює реалії доби української незалежності та місце як філософії, так і філософів в новій Україні. Ці роботи можна з повним правом віднести не лише до власне філософських, а й до українознавчих.

З побудовою української незалежної держави та занепадом комуністичного тоталітаризму розум звільнився з довготривалого полону, оскільки було скасовано ідеологічний контроль держави над інтелектуальною діяльністю. Наївно було очікувати, що після розпаду СРСР, який не був наслідком масового національно-

демократичного руху, відразу ж відбудуться перетворення масової свідомості та психіки, з'явиться повноцінна українська демократична держава. Адже дисидентський рух 60–80-х років ХХ ст. був малочисленним. Масові ж акції, організовані політиками національно-демократичного спрямування наприкінці 80-х — у 90-і роки ХХ ст., могли спричинити розпад СРСР тільки в поєднанні з політичними процесами у верхівці радянської номенклатури (Біловезькі домовленості тощо).

Від початку 90-х років ХХ ст. основні зусилля філософів спрямовані на подолання успадкованої ізоляції української філософії від західної, світової філософії. Це подолання ізоляції представлене двома взаємопов'язаними напрямками діяльності — перекладами філософських творів українською мовою і дослідженнями історії західної та світової філософії. Здійснення та публікація перекладів є частиною джерелознавчих історико-філософських досліджень. Адже важливим складником публікації перекладів є науково-дослідна частина, яка включає написання передмов (післямов), коментарів, предметних та іменних покажчиків тощо. Це передбачає працю з текстами мовою оригіналу, така праця є основою, на яку має спиратися будь-який історик філософії.

Подібні завдання постали і перед дослідниками з історії української філософії. У 90-і роки ХХ ст. стала очевидною фрагментарна представленість текстів з української духовної спадщини. Багато творів з ідеологічних мотивів були недоступні для українців. Не лише публікування, а й зберігання в приватних бібліотеках текстів, оцінених як «ідеологічно ворожі», кваліфікували як злочинні дії. Недоступними були майже всі гуманітарні і філософські тексти, створені українцями в еміграції. Навіть у багатотомних публікаціях 60–80-х років ХХ ст. не були представлені окремі твори І. Франка та Лесі Українки або ж з опублікованих текстів були вилучені важливі частини.

Публікація вилучених із вжитку текстів української гуманітарної та філософської думки була важливим напрямом діяльності українських гуманітаріїв і філософів від початку 90-х років ХХ ст.

«...Важливим критерієм при визначенні обсягу філософських учень, що є об'єктом дослідження історії української філософії стає національний культурний контекст, у межах якого здійснюється розвиток і буття філософії як науки. До сфери історії української філософії належать ті вчення, що визрівали на терені культури України, незалежно від того, у якому краї через обставини життя довелося їх формулювати. Зрештою, історія української філософії

включає й ті ідеї, що були створені представниками інших національних культур, але реально функціонували в складі української культури, були сприйняті нею і справили вплив на її розвиток».

В основному, подолавши наслідки обмеження філософії рамками марксизму, сучасна українська філософія вийшла на широке дослідницьке поле та сповна користується можливостями наукового плюралізму.

З

апитання і авдання

1. Розкрийте зміст історіософських поглядів Михайла Грушевського.
2. Як виявляються суперечливі риси ХХ ст. у філософській спадщині В. Винниченка?
3. Як ви розумієте висунуте М. Хвильовим гасло: «Геть від Москви!»?
4. Що ви можете сказати про причини занепаду філософської думки в Україні в 30–50-і роки ХХ ст.?
5. Який вплив справив рух шістдесятників на українську філософію?
6. Яке значення мала діяльність філософів П. Копніна та В. Шинкарука?
7. Назвіть прізвища відомих вам українських філософів ХХ ст.

З

апам'ятайте

Любомудріє, філософія серця, божественна мудрість, єресі, братства, теософія, пантеїзм, слов'янська проблема, державність, культурне відродження.

У

загальнення

З давніх-давен український народ був високорозвиненим етносом, про що свідчать пам'ятки українського народу, такі як «Велесова книга» та ін. В ній, зокрема, чітко прослідковується характерна риса філософського світогляду українця – непохитна віра у свої власні сили та здібності. В рамках цього світогляду і формується вся подальша українська філософська думка, яка увійшла в історію світової філософії завдяки Ф. Прокоповичу, Г. Сковороді, Т. Шевченку, П. Юркевичу, М. Грушевському, П. Копніну та ін.

ХРЕСТОМАТІЙНІ ТВОРИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

В. ШИНКАРУК СВІТОГЛЯД І ФІЛОСОФІЯ

(Фрагмент)

...Світогляд є однією із суспільно вироблених форм відображення дійсності у свідомості людини. Його відмінна риса полягає в тому, що він відображає дійсність у її цілісності — як природно-суспільний світ життя й діяльності людини — і в її значущості для людини — крізь призму суспільних відносин, життєвих інтересів. Світогляд — невід'ємний атрибут людської свідомості. В ньому безпосередньо виражена суспільна природа людини й творчий характер її свідомості.

...Людська свідомість має творчий характер, спирається на продуктивну силу уяви, що відтворює картини минулого в їхньому зв'язку з життєвою ситуацією в сьогоденні й орієнтована на можливі події в майбутньому. У свідомості наше минуле з'являється перед нами з вершини (або «яру») досягнутого, у світлі всього життєвого досвіду — і особистого, і суспільного.

Завдяки своєму теоретичному характеру філософія істотно відрізняється від стихійно сформованих форм масового світогляду й світосприйняття. На відміну від світогляду, що виникає з практичного відношення до світу, що є способом його «духовно-практичного» освоєння, філософія й наука виникають із пізнавального відношення в процесі його історичного перетворення на відносно самостійну сферу діяльності людини.

Оскільки філософія завжди ставила перед собою завдання дати істинне, відповідне дійсності знання, вона не відрізнялася від науки і в цьому відношенні виступала як її своєрідна галузь. У свою чергу й наука в певних своїх частинах спочатку розвивалася як галузь філософії, виходила з її «лона». Однак шлях філософії до вироблення об'єктивно істинного знання був значно складнішим, суперечливішим і загалом довшим, ніж шлях науки. Причина цього криється в особливостях філософського пізнання, які визначаються особливостями його об'єкта.

...Вивчаючи відношення свідомості до об'єктивного світу, мис-

лення до буття, філософія перетворює на свій предмет усю ту проблематику, що виникає на основі розвитку світогляду як форми суспільної самосвідомості людини й способу «духовно-практичного» освоєння світу. Це не означає, звичайно, що філософія вирішує тільки те, що постачає їй повсякденна світоглядна свідомість, яка складається поза нею на основі безпосередньої практики громадського життя. Як форма теоретичного розвитку світоглядних знань, філософія здатна й покликана обганяти й випереджати пізнавальну діяльність повсякденної світоглядної свідомості, теоретично ставити світоглядні проблеми, які відображають історичні зрушення в суспільній практиці ще до їхнього віддзеркалення в «нефілософському» світогляді. Але попри все це, філософія виникає й розвивається «на шляхах» розвитку світогляду, через освоєння, постановку й теоретичне вирішення світоглядної проблематики.

Філософія відрізняється від світогляду в тому аспекті, що вона є не «духовно-практичним», а теоретичним освоєнням світу. У цьому плані вона — не сам світогляд, а форма його теоретичного вираження й розвитку. Але, вирішуючи своїми теоретичними засобами світоглядну проблематику й тим самим постачаючи суспільній свідомості теоретично розроблені світоглядні знання, філософія сама функціонує як система світоглядних знань, виконує функцію теоретично розробленого світогляд.

Е. КАССИРЕР
МІФ ТА РЕЛІГІЯ
(Фрагмент)

...Світ міфу — це драматичний світ, світ діянь, енергій, конфліктуючих сил. У кожному явищі природи він убачає колізію цих сил. Міфічне світосприйняття завжди переповнене цими емоційними якостями. Що б ми не бачили чи не відчували, усе це огорнене специфічною атмосферою — атмосферою веселощів або розпачу, мук, хвилювання, збудження або депресії. Тут ми не можемо казати про речі як про мертву або байдужу матерію. Усі об'єкти тут або милосердні, або нещадні, доброзичливі або ворожі, інтимні або моторошні, спокусливі та чарівні або страхітливі та загрозливі. Ми здатні легко реконструювати цю елементарну форму людського досвіду, оскільки в житті цивілізованої людини вона так і не втратила свого початкового значення. Коли ми перебуваємо під безпосереднім впливом сильних емоцій, то здатні розуміти драматичний вимір

речей. Вони втрачають свої звичайні «обличчя», несподівано змінюють свою фізіогномію, набувають специфічного емоційного забарвлення кохання або ненависті, жаху або надії... Всі зусилля наукової думки спрямовані на знищення будь-якого вияву цього первинного погляду. У світлі науки міфічне сприйняття має зникнути. Однак це не означає, що матерія фізіогномічного досвіду як така зруйнована та знищена. Вона втратила будь-яку об'єктивну та космологічну цінність, проте антропологічну цінність зберегла... У суспільному житті, у нашій повсякденній взаємодії з іншими людьми ми не можемо відкинути або викреслити цю матерію. Дитина, здається, відчуває її з перших кроків свого розвитку... В наукових поняттях ми редукуємо відмінності між кольорами, скажімо, між червоним і блакитним до числової відмінності. Проте некоректно стверджувати, що число є більш реальним, аніж колір. Що тут є справді значущим, так це те, що є більш загальним. Математичний досвід надає нам нове і більш вичерпне знання, вільніший та ширший горизонт для пізнавальної діяльності. Однак гіпостазоване число піфагорійців, так би мовити, гранична реальність, істинна сутність або субстанція речей є метафізичною хибою. Якщо ми обговоримо методологічний або епістемологічний принцип нижчого рівня нашого чуттєвого досвіду — рівня «чуттєвих якостей», він з'явиться в іншому світлі. Світ наших чуттєвих сприймань, або так званий світ «вторинних якостей», займає середній рівень. Поряд із прагненням до узагальнення, якого ми досягаємо в наших наукових поняттях фізичного світу, цей світ також заперечується і відкидається попереднім етапом нашого фізіогномічного досвіду. Проте всі ці рівні мають певну функціональну цінність. Кожен із них є не ілюзією, а радше, навпаки, своєрідною мірою або кроком на шляху до реальності...

Отже, якщо ми прагнемо пояснити світ міфічного сприйняття або міфічної уяви, то не повинні розпочинати його критику під кутом зору наших теоретичних ідеалів пізнання та істини... Міф не є системою догматичного віровчення. Його зміст більше полягає в діях, аніж у простих образах або уявленнях. Це зауваження, яке все більше переважає в сучасній антропології та сучасній історії релігії, свідчить про певний прогрес (у цих галузях знання).

ДІОГЕН ЛАЕРТСЬКИЙ
ПРО ЖИТТЯ, УЧЕННЯ І ВИСЛОВЛЮВАННЯ
СЛАВЕТНИХ ФІЛОСОФІВ

(Фрагмент)

...Справді суще у Всесвіті є атоми і порожнеча, решта існує лише в загальній уяві. Існує безкінечна множина світів, що виникають і гинуть. Ніщо не виникає з неіснуючого, і ніщо не розкладається в неіснуюче. Атоми також безкінечні за величиною та кількістю, вони вихором летять по Всесвіту і цим створюють усе складне — вогонь, воду, повітря, землю, адже всі вони є поєднанням якихось атомів, що не руйнуються внаслідок своєї твердості. Сонце і місяць складаються з таких же тілець, гладеньких і круглих, як і душа; а душа і розум — одне і те ж. Бачимо ми завдяки тому, що в нас потрапляють і залишаються видимості. Усе виникає по необхідності: причина усякого виникнення — вихор, і цей вихор він називає необхідністю. Кінцевою метою є душевний добробут, і він не тотожний з насолодою, як дехто помилявся, — це стан душевного спокою і рівноваги, без краплі страху, забобонів чи пристрасті. Він також називає його «добросердям» та багатьма іншими іменами. Якості існують лише за встановленням, за природою ж існують лише атоми і порожнеча. Ось якими були його погляди.

ПЛАТОН

ДІАЛОГИ (ПІСЛЯ СМЕРТНОГО ВИРОКУ)

(Фрагмент)

...Через той невеликий відтинок часу, що залишився мені прожити, дістануться вам, афіняни, неслава й докори від тих, хто захоче ганьбити наше місто за те, що ви умертвили Сократа, людину мудру. Адже ті, хто захоче вам дорікнути, будуть говорити, що я мудрець, хоча я ним не є. От якби ви трішки почекали, то це сталося б для вас само собою: та й ви бачите мій вік, дожив я до глибокої старості, смерть уже близько. Це я кажу не всім вам, а тим, які винесли мені смертний вирок. І ще ось що хочу сказати тим людям: можливо, ви думаєте, афіняни, що я засуджений, тому що мені забракло таких доказів, якими я міг би переконати вас на свою користь, особливо якби вважав за необхідне робити й говорити все можливе, аби тільки уникнути присуду. Зовсім ні. Я програв,

щоправда, не від браку доказів, а через брак нахабства та безсоромності, а ще внаслідок того, що я не хотів говорити вам те, що ви залюбки слухали б: щоб я тут плакав і стогнав — одне слово, робив і говорив багато дечого, що ви звикли чути від інших, але це недостойне мене, як я вважаю. Однак і тоді, коли наді мною нависла небезпека, я був далекий від думки вдаватися до того, що личить лише рабу, та й тепер не шкодую, що я захищався таким чином. Я волію вмерти після такого захисту, аніж жити, захищавшись інакше. Бо ні на суді, ні на війні ні мені, ні будь-кому іншому не годиться міркувати над тим, як би то уникнути смерті будь-якою ціною. Адже і в битвах часто-густо виявляється, що можна уникнути смерті, покинувши зброю або звернувшись із благанням до переслідувачів. При кожній небезпеці є чимало різних способів уникнути смерті, якщо тільки хтось зважився не цуратися ніяких засобів і слів. Отже, уникнути смерті неважко, афіняни; куди важче уникнути ганьби, бо вона мчить швидше за смерть. Так ось, тепер мене, оскільки я, старий, ходжу поволі, наздогнала та, що наздоганяє повільніше, а моїх обвинувачів, людей дужих і метких, спіткала та, що біжить швидше, тобто ганьба. Я відходжу звідси, засуджений вами на смерть, а вони відходять, викриті правдою в нікчемності й несправедливості. На мене чекає моє покарання, а на них — їхнє. Так, воно, либонь, і мало бути, і мені думається, що це правильно.

АРІСТОТЕЛЬ

КАТЕГОРІЇ ФІЛОСОФІЇ, ЇХ ЗМІСТ І ФУНКЦІЇ

Глава п'ята [Сутність]

(Фрагмент)

Сутність, названа так у найбільш основному, первинному й безумовному значенні, — це те, де не говориться ні про який предмет, і те, що не перебуває ні в якому предметі, як, наприклад, окрема людина або окремий кінь. А іншими сутностями називаються ті, до яких як до видів належать сутності, названі так у первинному смислі...; наприклад, окрема людина належить до виду «людина», а рід цього виду — «жива істота». Тому про них говорять як про другі сутності, наприклад «людина» і «жива істота».

Зі сказаного очевидно, що з того, де йдеться про предмет, необхідно говорити про предмет й ім'я та поняття; так, наприклад, людина говорить про предмет — про окрему людину — і про неї, звичайно, говорить ім'я [людини]: адже окремою людиною називають живу

істоту й визначення людини буде визначати окрему людину, адже окрема людина є й людиною, і живою істотою. Отже, й ім'я, й визначення будуть говорити про предмет. Навпаки, у тому, що перебуває в предметі, у більшості випадків ні ім'я, ні визначення не говорить про предмет; у деяких випадках нічого не заважає, щоб ім'я іноді говорило про предмет, але визначення не може говорити про нього. Так, біле, перебуваючи в тілі як у предметі, говорить про предмет (адже тіло називається білим), але поняття білого ніколи не може означати тіло. А все інше [крім перших сутностей] або говорить про перші сутності як про предмет, або перебуває в них, як у предметі. Це стає зрозумілим, якщо брати окремі випадки: жива істота, наприклад, може означати людину, тому вона означатиме й окрему людину; адже якби не йшлося ні про жодну окрему людину, не була б означена і людина взагалі. В іншому випадку колір перебуває в тілі, отже, і в окремому тілі. Якби він не перебував у жодному з окремих тіл, він не перебував би й у тілі взагалі. Таким чином, усе інше [крім перших сутностей] або говорить про перші сутності як про предмет, або перебуває в них як у предметах. Тому, якби не існувало перших сутностей, не могло б існувати й нічого іншого.

З інших сутностей вид більшою мірою є сутністю, ніж рід, тому що він ближчий до першої сутності. Справді, якщо почнуть пояснювати, що таке перша сутність, то її пояснять доступніше й більш доцільно, скоріше вказуючи на вид, ніж вказуючи рід; так, визначаючи окрему людину, уточнюють, що вона людина, говорячи при цьому, що вона жива істота; перше більш властиве для окремої людини, друге більше загальне; і, визначаючи окреме дерево, ми вкажемо точніше, що воно дерево, ніж сказавши, що воно рослина. Далі, сутностями називають насамперед перші сутності, тому що для всього іншого вони є предметами й усе інше означає їх або перебуває в них. І так само, як перші сутності належать до всього іншого, так і вид належить до роду, а саме: вид є предметом для роду, адже роди говорять про види, види ж не говорять про роди. Отже, ще й з цієї причини вид є більшою мірою сутністю, ніж родом. Стосовно самих видів, то, оскільки вони не роди, один вид не більшою мірою сутність, ніж інший: твоє визначення анітрошки не буде більш доцільним, якщо ти для окремої людини вкажеш «людина», ніж коли для окремого коня вкажеш «кінь». Так само одна перша сутність не більшою мірою сутність, ніж інша. Адже окрема людина є сутністю анітрошки не більшою мірою, ніж окремий бик.

Цілком природно, що після перших сутностей з усього іншого одні тільки види й роди називаються другими сутностями: з усього, про що йдеться, тільки вони виявляють першу сутність. Справді,

якщо хто-небудь почне пояснювати, хто така окрема людина, то він пояснить це, визначаючи її вид або рід, втім він зробить це зрозуміліше, вказавши, що він людина, ніж те, що він жива істота. Яка-небудь інша думка буде недоцільною, наприклад, якщо вказувати, що він блідий, або біжить, або що-небудь подібне. Тому цілком природно, що з усього іншого (крім перших сутностей) тільки роди й види називаються сутностями. Далі, перші сутності, оскільки вони є предметами для всього іншого, називаються сутностями в найбільш основному розумінні. І як перші сутності належать до всього іншого, так само до всього іншого належать види й роди перших сутностей, то за ними визначається все інше.

Глава шоста [Кількість]

(Фрагмент)

Стосовно кількості, то одне перервне, інше безперервне, й одне складається з частин, що мають конкретне місце один щодо одного, а інше — з частин, що не мають такого положення. Перервні, наприклад, число і слово, безперервні — лінія, поверхня, тіло, а крім того, час і місце. Справді, у частин числа немає загальної межі, де стикалися б його частини; наприклад, якщо п'ять є частиною десяти, то п'ять і п'ять не стикаються і на певній загальній межі, а знаходяться окремо; також і три й сім не стикаються і на певній загальній межі. І взагалі в числі не можна вказати загальну межу його частин; вони завжди знаходяться роздільно, тому число належить до окремих кількостей. У такий самий спосіб і слово належить до роздільних кількостей. Що слово є кількістю, це зрозуміло: адже воно вимірюється коротким і довгим складом. А маю я на увазі слово, вимовлене голосом: адже його частини не стикаються і на певній загальній межі, тому що немає такої загальної межі, де стикалися б склади, адже кожний із них стоїть роздільно сам по собі.

Р. ДЕКАРТ

МЕТАФІЗИЧНІ РОЗМИСЛИ

(Фрагмент)

Ось уже якийсь час як я спостеріг, що з раннього дитинства сприйняв як істинні чимало суджень, а те, що надалі вибудував на таких хибних принципах, могло бути лише сумнівним і недостовір-

ним; тож треба було якось раз у житті всерйоз заходитися й позбутися всіх суджень, які я досі брав на віру, і почати все спочатку із самого підмурка, якщо вже я хотів установити в науках щось міцне й постійне. Та цей задум видавався мені надто незмірним, тож я чекав, поки досягну віку настільки зрілого, що вже не можна буде сподіватися настання іншого, коли буду здатнішим до здійснення цього завдання; я так довго відкладав його, що віднині вважаю, що припустився б помилки, якби й далі марнував час, що залишався мені для дій.

Тож нині, коли мій розум вільний від усіляких турбот, я, забезпечивши собі спокій у мирному усамітненні, серйозно візьмуся за докорінне руйнування всіх своїх колишніх суджень. Для досягнення цієї мети немає жодної потреби доводити, що всі вони недостовірні, чого я, напевно, ніколи б не домігся, тим паче, що розум уже переконував мене, що так само старанно я повинен утримуватися від визнання як речей не зовсім достовірних і незаперечних, так і речей явно хибних; найменшого сумніву щодо них досить, аби від них усіх відмовитись. Для цього зовсім не обов'язково розглядати кожну окремо, бо це була б нескінченна праця. Оскільки ж руйнування підмурка неодмінно веде до руйнації всієї будівлі, то я почну з наступу на принципи, на яких ґрунтувались усі мої колишні погляди.

Усе, що досі сприймалося мною як найістинніше й найобґрунтованіше, я пізнав із чуттів або завдяки чуттям; утім, я іноді відчував, що ці чуття оманливі, а обачність схиляє нас не довіряти до решти тому, хто нас бодай раз ошукав.

Та хоча відчуття нас не раз обманюють стосовно речей маловідчутних і надто віддалених, зустрічається, імовірно, багато інших, сумніватися в яких нерозумно... хай навіть ми їх пізнаємо через них самих: наприклад, те, що я сиджу тут, біля вогню, у халаті, тримаю в руках ці папери або там щось інше. Чи міг би я заперечувати, що ці руки й тіло належать мені? Хіба що прирівнявши себе до отих навіжених, чий мозок настільки вражений і очманілий від випарів чорної жовчі, аж вони вперто вважають себе королями, тоді як самі бідні, або одягненими в золото й пурпур, коли вони просто голі, або ж уявляють себе глеком або скляним виробом. Але ж вони божевільні, і я виявився б таким самим безумцем, якби чинив, як вони.

Однак тут потрібно мати на увазі, що я людина, тож маю звичку спати й уявляти вві сні такі самі, а іноді невірогідніші речі, які цим безумцям ввижаються наяву. Скільки разів траплялося, що вночі мені снилось, ніби я одягнений сиджу на цьому самому місці, біля вогню, хоча в цей час я зовсім роздягнений лежав у своєму ліжку?

Щоправда, тепер мені здається, що я дивлюсь на цей папір зовсім не сонними очима, що голова, якою я похитую, зовсім не дрімає, що я свідомо й навмисно простягаю й відчуваю цю руку; а те, що діється вві сні, бачиться не так чітко й виразно. Та розваживши докладно, я пригадую, що подібні ілюзії нерідко обманювали мене і вві сні. Задумавшись над цим, я явно впевнююсь у відсутності переконливих ознак або досить певних знаків, завдяки яким можна чітко відмежувати неспання від сну, і це мене вражає; моє здивування таке, що я фактично здатен переконати себе, начебто я сплю.

А тепер припустімо, що ми заснули і всі ці особливості, а саме: розплющування очей, хитання головою, простягання руки тощо, не що інше, як оманливі ілюзії, а наші руки й усе тіло, можливо, зовсім не такі, якими ми їх бачимо. Однак слід принаймні визнати, що речі, які нам увижаються вві сні, постають немов малюнки й картинки, що можуть бути створені лише за подобою чогось справді реального; і тому принаймні такі загальні речі, як очі, голова, руки й решта тіла, — це речі не уявні, а реальні. Справді, навіть коли художники намагаються зобразити якнайхімерніших сирен і сатирів, малюючи дивні й неймовірні форми, вони не можуть надати їм зовсім не баченого в природі вигляду, бо лише витворюють своєрідні поєднання частин тіла різних тварин, або ж, якщо їхня уява настільки екстравагантна, що зуміє вигадати щось нове, досі нами ніде не бачене, тобто їхній витвір становитиме річ до решти вигадану й цілком невірогідну, то принаймні фарби, якими його мальовано, мусять бути справжніми.

З цієї самої причини слід визнати, що хоча навіть такі загальні речі, як очі, голова, руки тощо, можуть бути уявними, існують, однак, іще простіші й загальніші речі, наявні й реальні, через змішування яких, як і через поєднання кількох істинних кольорів, виникли образи всіх речей як істинних і реальних, так і вигаданих, і фантастичних, що їх уміщує наша думка. До цієї низки речей належить тілесна природа взагалі та її просторовість, а також обриси просторових речей, їхні розміри або величина й кількість, як і місцезнаходження й час, що вимірює їх тривалість, тощо.

Можливо, саме тому ми не помилимося, якщо скажемо, що фізика, астрономія, медицина та інші науки, що залежать від розгляду складних речей, дуже сумнівні й недостовірні, зате арифметика, геометрія й інші науки такого плану, що вивчають речі, вкрай прості й загальні, не надто переймаючись, існують ті в природі чи ні, містять у собі дещо достовірне й безсумнівне, — адже незалежно від того, сплю я чи не сплю, два додані до трьох дають завжди п'ять, а квадрат ніколи не матиме більше чотирьох сторін; як на мене,

немислимо, аби настільки очевидні істини можна було запідозрити в хибності й недостовірності.

І все ж у розумі вже давно утвердилась думка про існування Бога, який може все та який, задумавши, створив мене таким, яким я є. Хто ж може запевнити мене, що Бог улаштував так, щоб не існувало жодної землі, жодного неба, жодного просторового тіла, жодного обрису, жодної величини ані місця, а я все-таки ці речі відчував і мені здавалося, що все це існує саме таким, яким я його бачу. Та оскільки, — у чому я іноді пересвідчуюсь, — інші можуть помилятися навіть щодо речей, які вони вважають добре їм відомими, то ймовірно, що Бог захотів, аби я помилявся щоразу, коли два додаю до трьох, або рахую сторони квадрата, або розмірковую про щось зовсім просте, якщо не можна уявити щось іще простіше. А втім, можливо, Бог не захотів, аби я сам себе ошукував, бо Він, кажуть, усемилоствий.

І. КАНТ

КРИТИКА ЧИСТОГО РОЗУМУ

Частина друга

Розділ перший

(Фрагмент)

Коли пускають у дію пізнавальну спроможність, тоді виділяються з різних приводів усілякі поняття, які вможливлюють пізнання цієї спроможності й дозволяють також зібрати себе в більш або менш докладному реєстрі, якщо спостереження їх велось триваліший час або з більшою проникливістю. Та за такого немовби механічного підходу ніколи не вдається з певністю визначити, де ж це дослідження буде завершене. Та й ті поняття, що їх відкривають лише так, принагідно, постають без жодного порядку й систематичної єдності, і щонайбільше тільки зводяться в пари за подібністю та вишиковуються за кількісним показником їхнього змісту — від простого до складнішого — у ряди, будовані аж ніяк не систематично, хоча й у певному сенсі методично.

Трансцендентальна філософія має тут перевагу, але водночас і обов'язок відшукувати свої поняття згідно з певним принципом, бо ж вони виникають із розсудку як абсолютної єдності, чистими й незмішаними, і якраз тому мають бути пов'язані між собою згідно з одним поняттям чи ідеєю. Такий зв'язок, одначе, дає нам до рук правило, за яким а ргіогі можна визначити для кожного чистого

поняття його місце, а для сукупності їх — її повноту, тоді як інакше це все залежало б від сваволі або від випадку.

...Ми не можемо здійснювати ніякого споглядання незалежно від чуттєвості. Отже, розсудок не є спроможністю споглядання. Але, окрім споглядання, немає більше жодного способу пізнавати як тільки через поняття. Отже, пізнання кожного, принаймні людського, розсудку є пізнанням через поняття, не інтуїтивним, а дискурсивним. Усі споглядання як чуттєві ґрунтуються на враженнях іззовні (auf Affektionen), а поняття, відповідно, на функції. Я розумію, однак, під функцією єдність тієї діяльності, що підводить різноманітні уявлення під одне спільне. Поняття ґрунтуються, таким чином, на самодіяльності мислення, як чуттєві споглядання на сприйнятливості до вражень. Для цих понять розсудок може мати тільки один-єдиний ужиток: судити через них. А що жодне уявлення безпосередньо не виходить на предмет, як споглядання, то поняття ніколи не відноситься безпосередньо до предмета, лише до якогось іншого уявлення про нього (воно може бути або спогляданням, або теж поняттям). Судження є, отже, опосередкованим знанням предмета, себто уявленням уявлення про нього. У кожному судженні є поняття, що має значущість для багатьох (уявлень), і разом із цими багатьма охоплює й дане уявлення, яке безпосередньо відноситься до предмета. Так, наприклад, у судженні «усі тіла є подільними» поняття подільного стосується різноманітних інших понять; але тут воно віднесене до поняття тіла, а те — до певних явищ, що трапляються нам. Отже, ці предмети уявляються опосередковано, через поняття подільності. Усі судження є, таким чином, функціями єдності серед наших уявлень, бо для пізнання предмета замість безпосереднього уявлення вживається якийсь вище, котре включає в себе його разом з багатьма (іншими), і таким чином багато можливих знань збираються в одне. Але ми можемо всі дії розсудку звести до суджень так, що розсудок узагалі можна зобразити як спроможність здійснювати судження. Адже, згідно з викладеним вище, він є спроможністю мислити. Мислення є пізнання через поняття. Поняття ж, як предикати можливих суджень, відносяться до якогось уявлення про неокреслений ще предмет. Так, поняття тіла означає щось таке, — наприклад, метал, — що може бути пізнане через це поняття. Воно, отже, є поняттям тільки завдяки тому, що містить інші уявлення, за посередництвом яких може відноситися до предметів. Таким чином, воно є предикатом до можливих суджень наприклад, «кожен метал є тіло». Отож усі функції розсудку можуть бути виявлені, якщо ми зможемо вичерпно викласти функції єдності в судженнях. А що це є цілком здійсненним, буде ясно показано в наступній секції.

Г. В. Ф. ГЕГЕЛЬ
НАУКА ЛОГІКИ

(Фрагмент)

Саме буття, а також і наступні визначення (не тільки буття, а й логічні визначення взагалі), можна розглядати як визначення абсолютного, як метафізичні визначення Бога; але найближче до цих визначень знаходиться лише перше, просте визначення деякої сфери, і потім третє, яке є поверненням із процесу розрізнення до простого відношення із собою. Адже дати метафізичне визначення Бога — означає виразити його природу в думках як таких; але логіка обіймає всі думки, допоки вони залишаються ще у формі думки. Другі ж визначення, які суть деяка сфера в її різноманітності, становлять, навпаки, дефініції кінцевого. Але якби ми вживали форму визначень, то це означало б, що уявленню підноситься деякий субстрат, тому що абсолют, який повинен бути вираженням Бога в значенні й формі думки, залишається стосовно свого предиката лише деякою наявною думкою, невизначеним для себе субстратом. Оскільки думка (а це єдине, що тут важливо) міститься лише в предикаті, то форма пропозиції так само, як і названий суб'єкт, становить щось зайве.

Додаток. Кожна сфера логічної ідеї виявляється деякою тотальністю визначень і деяким зображенням абсолюту. Таким виявляється також буття, яке містить у собі три щаблі: якість, кількість і міру. Якість постає як тотожна з буттям визначеність, так що дещо перестає бути тим, чим воно є, коли воно втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішньою до буття, байдужою до нього визначеністю. Наприклад, будинок залишається тим, чим він є, будучи при цьому більшим чи меншим, і червоне залишається червоним, чи воно світліше чи темніше. Третій щабель буття, міра, є єдністю перших двох, якісною кількістю. Всі речі мають свою міру, тобто кількісну визначеність, і для них байдуже, чи будуть вони більш-менш великі; але разом із тим ця байдужість має також свою межу, за порушення якої (подальшого збільшення або зменшення) речі перестають бути тим, чим вони були. Міра є відправним пунктом переходу до другої головної сфери ідеї — до сутності.

Л. ФЕЙЄРБАХ

ДУМКИ ПРО СМЕРТЬ ТА БЕЗСМЕРТЯ*(Фрагмент)*

Тепер головне питання про те, як примирити попередню суперечність між потойбічним та поцейбічним, щоб людство одностайно, усім серцем зосередилося на собі, на своєму світі та на своєму сьогодні; адже лише ця неподільна зосередженість на справжньому світі дасть нове життя, дасть великих людей, викличе великі ідеї та справи. Замість безсмертних індивідуумів «нова релігія» швидше вимагає сильних людей, духовно та тілесно здорових. Для неї здоров'я має більшу ціну, ніж безсмертя.

Світ жалюгідний лише для жалюгідної людини, світ порожній лише для порожньої людини. Серце, принаймні здорове серце, повністю задовольняється вже тут. Якщо «нова релігія» знову буде вбачати свою ціль у майбутньому, у потойбічному світі людини, то вона — хибна релігія, подібно до християнства. Вона тоді не є релігією тієї справи і тієї думки, яка живе лише у вічному сьогодні, але є релігією почуття та уяви, бо уява є органом майбутнього; релігія — не прогрес, але крок назад, бо ще протестантизм по-своєму примиряв релігію з дійсним світом.

Колісниця світової історії — тісна колісниця. І якщо пропустити слушний момент, то не можна потрапити в цю колісницю; отримати в ній місце можна лише в тому випадку, якщо відмовишся від усіх зручностей старого історичного домашнього начиння, взявши з собою лише невід'ємне, найнеобхідніше, найважливіше. Зрозуміло, Біас також повинен був здаватися вельми «абстрактним та негативним» для тих, хто разом з ним виселився з Прієни, але тягнув із собою своє домашнє начиння. Але ж філософія точно так само виселяється з християнства, як Біас із Прієни. Хто цього не здатен зрозуміти, хто готовий відмовитися від позитивного християнства, але при цьому хоче зберегти, уявлення християнського потойбічного світу, тому краще цілковито залишитися в християнстві.

К. МАРКС

ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ*(Фрагмент)*

Я розглядаю систему буржуазної економіки в такому порядку: капітал, земельна власність, наймана праця, держава, зовнішня торгівля, світовий ринок. Під першими трьома рубриками я досліджую

економічні умови життя трьох великих класів, на які розпадається сучасне буржуазне суспільство; взаємний зв'язок трьох інших рубрик очевидний. Перший відділ першої книги, яка трактує про капітал, складається з таких розділів: 1) товар, 2) гроші, або простий обіг, 3) капітал взагалі. Перші два розділи становлять зміст цього випуску. Весь матеріал лежить переді мною у формі монографій, які були написані з великими перервами в різні періоди не для друку, а для з'ясування питань самому собі; послідовне опрацювання цих монографій за вказаним планом залежатиме від зовнішніх обставин.

Загальний вступ, який я був накидав, опускаю, бо після ґрунтовнішого обміркування вирішив, що всяке перехоплення висновків, які ще тільки треба довести, може перешкодити, а читач, який взагалі захоче йти за мною, повинен зважитися переходити від часткового до загального. Проте деякі зауваження про хід моїх власних політико-економічних занять здаються мені тут доречними.

Моїм спеціальним предметом була юриспруденція, яку, однак, я вивчав тільки як підпорядковану дисципліну поряд із філософією та історією. У 1842–1843 рр. мені як редакторові «*Rheinische Zeitung*» довелося вперше висловлюватися про так звані матеріальні інтереси, і це поставило мене в скрутне становище. (...)

Перша праця, яку я розпочав для розв'язання сумнівів, що опанували мене, був критичний розбір гегелівської філософії права; вступ до цієї праці з'явився в 1844 р. у видаваному в Парижі «*Deutsch-Französische Jahrbücher*». Мої дослідження привели мене до того результату, і що правові відносини, так само, як і форми держави, не можуть бути пояснені ні із самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства треба шукати в політичній економії. Розпочате мною в Парижі вивчення цієї останньої я продовжував у Брюсселі, куди переселився внаслідок наказу пана Гізо про моє вислання з Парижа. Загальний результат, до якого я прийшов і який став потім провідною ниткою в моїх дальших дослідженнях, може бути коротко сформульований так. У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична

надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість.

На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, усередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їхні окупи. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізнити матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше — від ідеологічних форм, у яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання. Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що саме вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість треба пояснити із суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дала досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства. Через це людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо при ближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже є наявними або принаймні перебувають у процесі становлення. У загальних рисах азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна означити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації. (Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в розумінні індивідуального антагонізму, а в розумінні антагонізму, який виростає із суспільних умов життя індивідуумів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з тим матеріальні умови для розв'язання цього антагонізму. Через це буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства).

ТРАКТАТ ПЕРШИЙ

Добро і зло. Хороше і дурне

(Фрагмент)

...Судження «добро» веде свій початок не від тих, для кого робиться «добро»! Навпаки, самі «добрі», тобто знатні, могутні, високопоставлені, й ті, хто благородно мислить, уважали і виставляли себе самих і свої вчинки як добре, як щось вищого сорту, на противагу всьому низькому, тому, хто низько мислить, вульгарному і плебейському. З цього відчуття відстані вони вперше перебрали на себе право створювати цінності, давати назви цінностям.

...Джерелом контрасту «гарного» та «поганого» є, як сказано, відчуття знатності й відстані, тривале і те, що переважає, загальне і основне відчуття вищого панівного роду стосовно нижчого роду, чогось «нижчого»... Такого роду походження доводить, що слово «добро» спочатку не було зовсім з необхідністю пов'язане з «неегоїстичним» вчинком, як припускає марновірство деяких генеалогів моралі. Навпаки, саме при падінні аристократичних оцінок людської совісті поступово нав'язується весь цей контраст «егоїстичного» і «неегоїстичного» — цей, за моєю термінологією, стадний інстинкт, який набув тоді поширення. Однак і тоді ще тривалий час цей інстинкт не досягає ще такого панування, моральна оцінка безпосередньо залежить від цього контрасту. (...)

Набагато розумнішою є протилежна теорія, що, втім, не робить її істинною, представником якої, наприклад, є Герберт Спенсер. Поняття «добро» він вважає, по суті, рівним поняттю «корисний», «доцільний», так що в думках «добро» і «зло» людство нібито підсумовує і санкціонує саме незабуті й незабутні пізнання про корисне — доцільне і шкідливе — недоцільне. Добро, згідно з цією теорією, — те, що споконвіку виявилось корисним, тому воно отримує значення як «цінне у вищому ступені», як «цінне саме по собі». І цей шлях пояснення, як сказано, помилковий, але принаймні саме пояснення розумне і психологічно прийнятне. (...)

Щодо нашої проблеми, яка з великим правом може бути названа мовчазною і яка доступна тільки небагатьом вибраним, вельми цікаво встановити, що часто в тих словах і корінні, яке позначає «добро», ще просвічуються головні відтінки, на підставі яких знатні саме і вважали себе людьми вищого рангу. Хоча в більшості випадків вони назвою своєю вказують на свою перевагу, могутність (як «могутні», «панове», «повелителі») або на видимі ознаки цієї переваги, наприклад, як «багаті», такі, що «володіють» (таке, зна-

чення слова Агуа первинний санскритський зміст: «благородний»): те саме і в іранських та слов'янських мовах. Але вони називали себе також і за типовими характерними рисами: цей випадок нас тут і цікавить. Вони називають себе, наприклад, «істинними»; перш за все грецька знать, співаком якої був мегерський поет Феогніс. (...)

Виняток із того правила, що поняття про політичну перевагу завжди переходить у поняття про духовну перевагу, не справджується і в тому випадку (привід, що хоч і дає, для винятків), коли вища каста є водночас і жрецькою, отже, для свого загального позначення надає перевагу епітету, котрий вказує на її жрецькі функції. Тут, наприклад, уперше як класова відмінність з'являються поняття «чистий» і «нечистий», і з цих понять також згодом розвивається поняття «хороший» і «поганий», вже не в класовому розумінні.

З іншого боку, звичайно, із самої сутності жрецької аристократії випливає, чому саме тут суперечності оцінок так рано могли набути небезпечного внутрішнього і гострого характеру. І справді, завдяки ним урешті-решт між людьми було створено провалля, через яке без тремтіння не переступить і Ахілл вільнодумства. У такій жрецькій аристократії із самого початку є щось хворе, у звичках, які панують у ній, огида до діяльності, у звичці до постійних роздумів, пароксизмом неприборканого відчуття, полягає причина майже неминучої в духівництва всіх часів хворобливості й неврастенії. Але чи не доводиться сказати, що винайдені ними самими проти цієї хворобливості цілющі засоби за своїми наслідками в сто разів небезпечніші, ніж хвороба, від якої вони повинні позбавити? Саме людство хворіє ще від наслідків цієї лікувальної наївності духівництва. Пригадаємо, наприклад, відомі форми дієти (утримується від м'яса), пости, статеву стриманість, утечу «в пустелю». До цього треба додати всю ворожу чуттєвість, згубну витончену метафізику духівництва, його самогіпноз на зразок факірів і брахманів і, врешті-решт, дуже зрозуміле перехрещення з його радикальним лікуванням — за допомогою «ніщо» (або Бога: потреба в unio mystika з Богом — це прагнення буддиста до Ніщо, нирвани, — і лише).

У духівництва саме все небезпечніше; не тільки цілющі засоби і мистецтва, а й зарозумілість, помста, дотепність, розпуста, любов, владолюбство, чеснота, хвороба. З деякою справедливістю можна принаймні сказати, що на ґрунті цієї за самою суттю небезпечної форми існування людини, форми священицької, людина взагалі стала більш цікавою твариною, що тільки тут людська душа у вищому сенсі досягла глибини і стала злою — а це ж дві основні форми переваги людини над рештою тварин!..

Але що ви говорите ще про благородніші ідеали! Підкоримось фактам: народ переміг — або перемогли «раби», або «плебеї», або «стадо», або як ви побажаєте назвати — якщо це відбулося завдяки євреям, — у такому разі ніколи жоден народ не мав більш всесвітньо-історичної місії. «Пани» знищені: перемогла мораль людини натовпу. Цю перемогу можна вважати водночас зараженням крові (вона перемішала народності) — я не заперечую; але отруєння це, поза сумнівом, вдалося. «Позбавлення» роду людського (саме від «панів») на кращому шляху; усе видимо об'єдналось, охристиянилось або спаскудилось (справа тут не в словах!). Хід цієї отрути по всьому тілу людства, мабуть, нестримний, відтепер темп і рух можуть бути навіть все повільніші, тонші, непомітніші, обдуманіші — адже час терпить... Чи має церква в цьому відношенні ще необхідні завдання, взагалі права на існування? Чи не можна обійтися без неї? Здається, що вона скоріше гальмує і затримує цей рух замість того, щоб його прискорювати? Саме в цьому могла б бути її користь...

Поза сумнівом, що церква становить щось грубе, мужицьке, яке суперечить ніжнішому розуму, істинно сучасному смаку.

Не повинна хіба вона принаймні стати витонченішою?.. Нині церква більше відштовхує, ніж притягує... Хто б із нас був вільнодумним, якби не було церкви? Нам огидна не церква, а її отрута... Крім церкви, і ми також любимо отруту. Це епілог «вільного духу» до моєї мови, чесного звіра, як він це неодноразово довів, і, крім того, демократа; він слухав мене досі і не витримав, чувши мене мовчазного. А мені на цьому місці доводиться багато мовчати.

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ

(Фрагмент)

Благословен Господь Бог Ізраїлев, Бог християнський, що відвідав і порятував людей своїх (Лк. 1 : 68), що не відмовився від створінь своїх остаточно під владою ідольського мороку бути і в служінні бісам загинути, але спершу показав племені Авраама шлях скрижалями і законом, потім сином своїм народи всі порятував Євангелієм і хрещенням, навертаючи їх в оновлення відродження, в життя вічне...

Хто ще великий такий, як і Бог наш? (Пс. 76 : 14). Він один, що творить чудеса. Установив закон на уготування істини й благодаті, бодай навикло в ньому людське єство від багатобожжя ідольського відходити, в єдиного Бога вірувати, щоб посудина скверная — людство, омите водою, законом і обрізанням, прийняло молоко

благодаті й хрещення. Бо закон предтечею був і слугою благодаті й істині, істина ж і благодать — слуги прийдешньому віку, життю нетлінному. Як закон припроваджував законові підлеглих до благодатного хрещення, так і хрещення синів своїх допускає до життя вічного...

Однак про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що Христом були, повість ця є.

І чого домігся закон і чого благодать? Спершу закон, потім благодать, спершу тінь, потім істина.

Образ же закону і благодаті — Агар і Сарра, рабиня Агар і вільна Сарра (Гал. 4 : 24–31). Рабиня спочатку, потім вільна. *Нехай же розуміє, хто читає* (Мт. 24 : 15). Авраам з юності своєї Сарру мав за дружину, вільну, а не рабину. І Бог предвічно замислив сина свого у світ послати, щоб тим благодать явити.

Сарра ж не народжувала, оскільки неплодною була. Не зовсім неплодною, а *зачинена* була Божим промислом на старість народити (Бут. 16 : 2). *Безвісна і таємна премудрості Божої* (Пс. 50 : 8) утаєні були від янголів і людей не як неявлені, а притаєні, і на кінець віку воліли з'явитися.

Сарра ж сказала Аврааму: «*Ось зачинив мене Господь Бог не народжувати. Увійди до рабині моєї Агарі і народиш від неї*» (Бут. 16 : 2). Благодать же сказала до Бога: «*Якщо ще не час зійти мені на землю і світ порятувати, зійди на гору Сінай і закон поклади*».

Послухався Авраам слів Сарриних і увійшов до раби її Агарі (Бут. 16 : 2, 4). Послухався ж і Бог слів, що від благодаті, і зійшов на Сінай.

Народила Агар раба від Авраама, раба від рабині, і дав Авраам ім'я йому Ізмаїл (Бут. 16 : 15). Зніс же і Мойсей із Сінайської гори закон, а не благодать, тінь, а не істину.

По цім же, по старості Авраама і Сарри, явився Бог Аврааму, коли той сидів перед дверима куреня свого опівдень коло дуба Мамврійського. Авраам же вийшов назустріч йому, уклонився до землі і прийняв у курінь свій (Бут. 18 : 1–5). Коли ж вік цей до кінця наближався, відвідав Господь людський рід і зійшов з небес, в утробу дівиці увійшов. Прийняла ж його дівиця з поклонінням у курінь тілесний свій безболісно. Сказала та до янгола: «*Ось я — раба Господня. Хай буде мені по слову твоєму*» (Лк. 1 : 38). Тоді отверз Бог утробу Саррину і, зачавши, народила Ісаака, — вільна вільного. Отож, коли відвідав Бог людське єство, з'явилися безвісна й утаєна і народилась благодать, істина, а не закон, син, а не раб.

І коли від грудей відлучили отрока Ісаака і зміцнів він, учинив Авраам пригощання велике (Бут. 21 : 8), бо від грудей відлучили Ісаака, сина його.

Доки був Христос на землі, доти не визріла благодать, не зміцніла і ще не годувалася грудьми понад 30 років, доки Христос таївся. Коли вже залишила груди і зміцніла, з'явилась *благодать Божя всім людям* (Тит. 2 : 11) на Йордан-річці, учинив Бог пригощання й учту велику з *тільцем, годованим* (Лк. 15 : 23) одвіку, з улюбленим сином своїм Ісусом Христом, покликавши на спільні радощі небесних і земних, поєднавши в одне янголів і людей.

Опісля ж, коли побачила Сарра Ізмаїла, *сина Агарі, який бавився з сином її Ісааком*, і що кривдив Ісаака Ізмаїл, сказала Аврааму: «*Прожени рабу разом із сином її, бо не може успадковувати син рабині із сином вільної*» (Бут. 21 : 9–10; Гал. 4 : 30) (...)

І вигнано було Агар-рабиню із сином її Ізмаїлом, й Ісаак, син вільної, спадкоємцем став Авраама, батька свого. І вигнані були іудеї, і розкидані по країнах, і діти благодаті, християни, *спадкоємцями* стали *Бога* (Рим. 8 : 17) і Отця. Відходить, бо світло місяця, коли сонце засяє. Так і закон, коли благодать з'явилась. І холод нічний згинув, коли сонячне тепло землю зігріло. І вже не тісно в законі людству, а в благодаті вільно воно ходить... Так і іудейство, хоча передніше було, а благодаттю християне вищі стали... І Христова благодать усю землю обійняла і, як вода морська, покрила її.

Належить благодаті й істині на нових людях засяяти. Не вливають-бо, — за словами Господніми, — вина нового, вчення благодатного, у міхи ветхі, в іудействі постарілі, а якщо так, то продруться міхи і вино проллється» (Мт. 9 : 17). Не змогли-бо закону тіні утримати, багато разів ідолам поклонялися, то як істинної благодаті втримають учення? Але новому вченню — нові міхи, нові народи. І обоє збережуться.

Так і є. Віра благодатна по всій землі розповсюдилась і до нашого народу руського дійшла. І озеро закону висохло, євангельське ж джерело наводнилося і всю землю покрило і до нас розлилось. Ось-бо вже і ми з усіма християнами славим Святу Трійцю, Іудея мовчить.

Г. СКОВОРОДА

ВСТУПНІ ДВЕРІ

ДО ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБРОНРАВНОСТІ

(Фрагмент)

Хвала ж блаженному Богові, що потрібне зробив неважким, а важке непотрібним.

Немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя; немає і легшого за це. Хвала ж блаженному Богові!

Царство Боже всередині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же — у законі вічного...

Що б було тоді, коли б щастя, найпотрібніше й наймиліше для всіх, залежало б від місця, часу, плоті та крові? Скажу ясніше: що було б тоді, коли б Бог поклав щастя в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах, чи в Соломоновім віці, чи в багатстві, чи в пустелі, чи в чині, чи в науках, чи в здоров'ї?.. Тоді б щастя наше і ми б з ним були б бідні. Хто міг би дістатися до таких місць? Чи ж можливо народитись усім в одному якомусь часі? Як же поміститися в однім чині та статі? Чи ж бо то щастя затверджено на піску плоті, на обмеженому місці й часі, на смертній людині? Чи не це трудне? Гей! Важке й неможливе. Хвала ж блаженному Богові, що важке зробив потрібним.

Тепер чи бажаєш бути щасливим? Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй планетами, не тягайся палацами, не плазуй земною кулею, не блукай єрусалимами... за золото можеш придбати село, річ важку, але обхідну, а щастя, як річ найнеобхідніша з необхідного, завжди і всюди дається дурно...

Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. У серці і в душі твоїй.

К. ПОПШЕР

***ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО І ЙОГО ВОРОГИ.
ЧИ МАЄ ІСТОРІЯ ЯКИЙ-НЕБУДЬ СЕНС?***

(Фрагмент)

...На поставлене запитання я відповідаю: «Історія сенсу не має»...

Як більшість людей використовують термін «історія»? (Я маю на увазі те розуміння терміна «історія», коли говорять, наприклад, про книжку з історії Європи, а не те, коли говорять, що це історія Європи). Люди ознайомлюються з таким розумінням історії в школі та університеті. Вони читають книжки з історії, дізнаються, що розуміють у таких книжках під термінами «світова історія» або «історія людства», і звикають дивитися на історію як на більш чи менш певні серії фактів, вірячи, що ці факти і становлять історію людства.

Однак ми вже бачили, що фактів дуже багато, і тут необхідний відбір. Відповідно до наших інтересів ми могли б, наприклад, написати історію мистецтва, мови, традицій вживання їжі або

навіть історію висипного тифу (як це зробив, наприклад, Г. Цинсер у книжці «Щури, воші та історія» («Rats, Lice and History»). Зрозуміло, жодна з таких історій, як і всі вони разом узяті, не є історією людства. І тому люди, говорячи про історію людства, мають на увазі історію Єгипетської, Вавилонської, Персидської, Македонської і Римської імперій тощо аж до наших днів. Іншими словами, вони говорять про *історію людства*, проте насправді те, що вони в основному мають на увазі й вивчають у школі, є історією політичної влади.

На мій погляд, єдиної історії людства немає, а є лише безліч історій, пов'язаних із різними аспектами людського життя, і серед них — історія політичної влади. Її, звичайно, підносять у ранг світової історії, але я стверджую, що це образливо для будь-якої серйозної концепції розвитку людства, оскільки *історія політичної влади є не що інше, як історія міжнародних злочинів і масових убивств* (уключаючи, правда, деякі спроби їх припинення). Таку історію вивчають у школах і при цьому звеличують деяких найбільших злочинців як її героїв.

Чи дійсно не існує загальної історії як реальної історії людства? Швидше за все — ні. Я вважаю, такою має бути відповідь на це запитання кожного гуманіста й особливо кожного християнина. Реальною історією людства, якби така була, мала б бути історія усіх людей, а значить — історія всіх людських надій, боротьби і страждань, адже будь-яка людина значить не більше, ніж інша. Зрозуміло, що така реальна історія не може бути написана. Ми маємо від чогось абстрагуватися, чимось нехтувати, здійснювати відбір. Так ми приходимо до безлічі історій і серед них — до історії міжнародних злочинів і масових убивств, яка звичайно й оголошується історією людства.

Чому ж з усіх різних історій вибирається саме історія політичної влади, а не історія, скажімо, релігії або поезії? Для цього є всілякі причини. Одна полягає в тому, що влада впливає на всіх нас, а поезія — лише на небагатьох. Інша причина полягає в тому, що люди схильні обожнювати владу. Обожнювання влади — один із найгірших видів людського ідолопоклонства, пережиток часу пригноблення й рабства. Обожнювання влади породжене страхом — емоцією, яку справедливо зневажають. Третьою причиною перетворення політичної влади на ядро «історії» є те, що люди, які мають владу, як правило, хочуть того, щоб їх обожнювали, і їм це цілком вдається — багато істориків писали під наглядом імператорів, генералів і диктаторів...

Життя окремої, забутої, невідомої людини, її прикрощі, радощі, її страждання і смерть — ось реальний зміст людського досвіду

впродовж століть. Якби про це могла розповісти історія, я, звичайно, не стверджував би, що бачити в ній перст Божий — це богохульство. Проте такої історії немає і бути не може. Наша історія великих і всемогутніх є, у кращому випадку, — комедія. Це опера-буф про сили, що існують поза реальністю, яку можна порівняти з гомерівською оперою-буф про сили Олімпу, що стоять за кулісами людської боротьби. Один із наших найкращих інстинктів — ідолопоклонницьке обожнювання влади — приводить нас до віри в реальність подібної історії. І в такій, навіть не створеній, а сфабрикованій людиною «історії» деякі християни наважуються бачити руку Бога! Вони вважають, що розуміють і знають, чого Він бажає, коли приписують Йому свої нікчемні історичні інтерпретації.

М. БЕРДЯЄВ

**ДОСВІД ЕСХАТОЛОГІЧНОЇ МЕТАФІЗИКИ.
ЦАРСТВО ДУХУ І ЦАРСТВО КЕСАРЯ**

(Фрагмент)

Людина вкладає в історію творчу силу і робить це з ентузіазмом. Історія не хоче знати людину, користується нею як матеріалом для нелюдського будівництва, має свою нелюдську й антилюдську мораль. Історія — це жорстока боротьба людей, класів, націй і держав, віросповідань та ідеологій. Вона рухається з ненавистю, і з гостротою ненависті пов'язані найбільш динамічні її моменти. Ця божевільна боротьба ведеться людьми в ім'я історичних цілей, але вона жорстоко ранить особистість, заподіюючи їй великі страждання. По суті, історія створювалася як злочин. І разом із тим ми не можемо відмовитися від тисячолітньої історії, не можемо перестати бути історичними істотами. Це був би дуже легкий вихід. Однак не можна бачити в історії прогресивну перевагу розуму. Герой «Записок з підпілля» у Достоевського говорить: «Одноманітно б'ються та б'ються, і тепер б'ються, і раніше билися». Погодьтеся, що це навіть аж надто одноманітно. Одним словом, усе це можна сказати про всесвітню історію, усе, що тільки найзасмученішій уяві може прийти в голову. З цим пов'язана основна тема Достоевського: про свавілля людини і світової гармонії. Людина свавілля ставить вище за своє благополуччя. Її мучить воля до могутності й до примусової світової єдності. Людина терзає себе та інших ілюзорними цілями історичної потужності й величі. Освіта і руйнування царств — одна з головних цілей історії. Про це мовиться в першій книжці філосо-

фії історії — у книжку Данила, — і там простежується доля царств. Всі могутні й великі царства, в ім'я створення яких були принесені величезні людські жертви, приречені на загибель і загинули. Загинули всі стародавні східні імперії, загинула імперія Александра Македонського, який знав про це в час своєї смерті, загинула Римська імперія, загинула Візантійська імперія, зникли всі теократії; і ми присутні при загибелі Російської імперії. І так само загинуть всі імперії, які будуть створені. Царство кесаря і його слава швидко проходять. Історія припускає свободу людини. Детермінізм (учення про те, що все у світі підпорядковане певним матеріальним причинам. — *Авт.*) не може бути перенесений на історію. Це приймав Достоевський глибше за всіх. Історія припускає свободу людини, вона заперечує й зневажає свободу людини, майже не дає їй вільно передихнути. Трагедія і мука історії передусім — це трагедія і мука часу. Історія має сенс тільки тому, що вона закінчиться... Прогрес, що має звичай жертвувати будь-якими поколіннями, які живуть, і будь-якою особистістю в ім'я прийдешньої досконалості, яка перетворюється на вампіра, прийнятний лише в тому випадку, якщо буде кінець історії, результатами якої скористаються всі минулі покоління, будь-яка особистість, яка жила на землі. Історичний песимізм значною мірою правий, історичний оптимізм не має емпіричних (тут: фактичних. — *Авт.*) підстав.

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Абсолютна ідея — безособова пантеїстична основа, у якій сконцентровано все, і тому вона є буттям, що має різноманітні форми або проходить у саморозвитку три основні етапи.

Агностицизм (від грец. *agnostos* — недоступний для пізнання) — твердження про непізнаванність світу.

Аналітична філософія — напрям у західній філософії ХХ ст., що об'єднує ряд теорій. Предметом аналізу в аналітичній філософії стали мовні засоби науки, буденна мова і мова філософії.

Антична філософія — стародавня філософія, що поширювалася на теренах сучасної Європи.

Антропологізм — філософська течія, що визначає людину як висхідну позицію та кінцеву мету філософії.

Антропоморфний (від грец. *anthropo* — людина і *morphos* — вигляд, форма) — тобто людиноподібний, надання зовнішньому світу людських рис.

Апейрон — безкінечне, божественне, творчо-рушійне начало: воно не доступне для чуттєвого сприйняття, але досягається розумом.

Астика — філософія-даршана, яка підтримувала сакральність (священність) Вед.

Атараксія — відсутність позитивних і негативних емоцій, цілковита незворушність душі, байдужість до всього, що відбувається.

Атман — індивідуальна людська душа, яка є частиною брахмана і тому повинна перебувати в єдності з ним.

Брахман — це весь світ. Індійський брахман постає як безособовий початок, пантеїстичне божество.

Буддизм — одна з найвідоміших неведичних індійських філософій (від санскр. *Будда* — пробуджений, або просвітлений). Буддизм спрямований на активне практичне застосування та вирішення проблем людини в період її життя, а не колись на небесах.

Буття — походить від дієслова «бути», яке в особовій формі звучить як «є». Буття означає все, що існує, усе, що є.

Веданта-міманса — філософія індійського народу. Філософія веданти пройшла тривалий шлях розвитку, а її успіх пояснюється тим, що вона вперше в історії індійської філософії зрозуміла істинного мудреця в образі індійського народу.

Веди — священні книги аріїв, які завоювали Індію в середині II тис. до н. е. У перекладі із санскриту (староіндійської мови) слово «веди» означає «відання» або «священне знання».

Гедонізм (від грец. *hēdonē* — задоволення) — культивування задоволень.

Герменевтика (грец. *hermeneutikē* — роз'яснюю, витлумачую) — мистецтво і способи тлумачення багатозначних текстів, один з актуальних напрямів сучасної філософії.

Гностицизм — перша християнська єресь, прихильники якої не заперечували істин Біблії, але хотіли їх пізнати в пошуках відповіді на запитання: хто ми? навіщо ми?

Дао — шлях, яким прямують усі речі. В «І-цзині» він витлумачується як закономірність, закон. Лаоцзи надає цьому поняттю універсального, усеохоплюючого змісту, розглядаючи його як спосіб усього сутнього, основу світу, «корінь неба і землі», «матір усіх речей».

Де — природний потенціал дао, сила, добродійність. Лаоцзи розумів під де природну здатність досягати досконалості.

Дедукція (від латин. *deductio* — виведення) — спосіб міркування, при якому із загального правила робиться висновок для окремого випадку.

Джайнізм — учення, засновниками якого вважають 24 мудрих першопредків, котрі завдяки власним зусиллям досягли всезнання й стали переможцями карми.

Діалектика — філософське вчення про вічний рух, зміну і розвиток, а також про загальний взаємозв'язок усього суцього.

Евдемоністична філософія — філософія еллінізму, у перекладі з грец. — така, що шукає щастя.

Евристика (від грец. *heurisko* — знаходжу) — сукупність методів дослідження, спрямованих на відкриття, пізнання нового, раніше невідомого.

Екзистенціалізм — напрям сучасної думки, що виник на початку 20-х років XIX ст. в Німеччині та Франції.

Емпіричне філософствування — виведення знання з навколишнього світу в процесі життєвого досвіду й послідовне наповнення спочатку порожнього або чистого людського розуму різними уявленнями й інформацією.

Епоха Відродження — період у розвитку європейської культури, назва якого походить від переконання її творців у тому, що вони відроджують класичну античність.

Індукція — спосіб міркування, у якому з декількох окремих випадків виводиться одне загальне правило, міркування йде від меншого до більшого знання.

Інь-Ян-ці — одна з найстародавніших філософських доктрин Китаю, яка належала до натурфілософської школи приборчників учення про інь і ян.

Йога — у давні часи трактувалося як «переживання святості», «приборкання почуттів». Слово «йога» досить поширене й сьогодні, воно перекладається як «зв'язувати», «тримати». Мистецтвом йоги захоплюється чимало наших сучасників.

Карма (із санскр. *дія*) — закон, що визначає людське життя.

Кінізм — філософія, у якій ідеться про досконалість і гармонію природи та згубну недосконалість цивілізації; закликає повернутися до природного стану й проповідує аскетизм — обмеження потреб і анархізм — безумовну особисту свободу людини від усього нав'язаного їй ззовні.

Конфуціанство — філософська доктрина, сформульована Конфуцієм (551–479 рр. до н. е.), котрий уважав себе причетним до традиції прадавнього мислення, якій він прагнув забезпечити загальне визнання.

Майєвтика (від грец. *maieutike* — повивальний) — сократівський метод, зміст якого полягає в тому, що філософ надає допомогу народженню істини. Однак його участь у цьому не вирішальна, адже вона все ж таки має народжуватися сама в душі людини.

Метод — основний спосіб реалізації поставлених завдань. Філософський метод — це спосіб мислення або пізнання, шлях, яким ми просуваємося в осягненні того, що нас оточує.

Монотеїзм — варіант теїзму і пантеїзму (від грец. *monos* — один і *theos* — Бог) — уявлення, за яким існує лише один Бог (особистий або безособовий).

Наука — знання, що народжується шляхом вільного особистого пошуку істини заради неї самої, має логічне обґрунтування та приведені в систему.

Неоплатонізм — напрям у античній філософії III–VI ст., що став реакцією філософів на реалії життя в Римській імперії, спробою захистити внутрішній спокій людини від катастроф і потрясінь історії.

Неотомізм — один із напрямів сучасної філософії, у якому збережені основні ідеї вчення Томи Аквінського.

Нірвана — стан, у якому немає страждань.

Номіналізм (латин. *nomina* — назви, імена) — напрям середньовічної філософії, представники якого стверджували, що універсалії існують як імена, тобто після одиничних речей у думці людини як результат абстрагуювальної діяльності розуму.

Об'єкт пізнання — те, що пізнається: світ, людина, суспільство, мислення.

Пантеїзм — філософсько-релігійне вчення, за яким Бог утілений у Всесвіті, Він скрізь, а тому ніде конкретно, Він не поза світом, а всередині нього, оскільки Він і є світ (Бог-природа).

Патристика — теологічні та соціально-філософське вчення батьків церкви (грец. *pater* — батько), у яких істини Біблії приймаються безумовно, на віру.

Пізнання — соціально опосередкований процес відображення суб'єктом об'єкта.

Політеїзм (від грец. *poly* — багато і *theos* — Бог) — уявлення, за яким існує багато богів.

Постмодерн — термін, яким у сучасній філософії позначають ряд концепцій західних філософів середини та кінця ХХ ст.

Прагматизм — філософія справи, дії, учення. Виник у 70-х роках ХІХ ст. в США. Засновниками були відомі філософи Чарлз Пірс (1839–1914); Вільям Джемс (1842–1910), Джон Дьюї (1859–1957).

Пракриті — це першооснова, праматерія, що стала основою творення світу й наділена трьома якостями — світлою (саатва) і темною (тамас) основами та енергією (раджас).

Просвітництво — політична ідеологія, філософія і культура епохи краху феодалізму і встановлення капіталістичних відносин.

Психоаналіз — теорія, що пояснює роль несвідомого в житті людини і суспільства.

Пуруша — абсолютна свідомість, або «абсолютне Я», що має сенс лише разом із першоосновою — пракриті.

Раціоналізм (від латин. *ratio* — розум) — філософський напрям, який стверджує, що розум є вирішальним джерелом істинного знання; практичне ставлення до життя.

Реалісти (пізньолатин. *realis* — речовинний) стверджували, що універсалії існують реально в самій структурі буття до одиничних речей у думці Бога. «На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Бут. 1:1). Еманация думки Бога, тобто витік Його божественної енергії, приводить до матеріалізації думки Бога в одиничних речах.

Релігійно-філософське вчення — учення, що претендує на те, щоб «науковими методами» довести «божественну мудрість», зробивши її надбанням особи.

Релятивізм (з латин. *relativus* — відносний) — положення про відносність усього суцього і мислимого.

Реформація — релігійне оновлення, спрямоване проти офіційної церкви.

Рух — властивість матерії, без якої не можна збагнути будь-яких змін, процесів, виникнення і зникнення, круговороту в природі.

Сансара — вічне народження (колесо перероджень).

Світогляд — система поглядів людини, на основі яких формується її ставлення до світу.

Серце — це «безодня» людської душі, через яку відкривається божественна «безодня», тому «безодня кличе безодню», через пізнання себе людина пізнає Бога.

Скептицизм (від грец. *skeptikos* — недовірливий) — філософська концепція, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу, а його представники — скептики — філософи, що сумніваються в усьому.

Соліпсизм (від латин. *solus* — єдиний і *ipse* — я сам) — твердження, за яким увесь світ — це самі лише мої відчуття, тобто жодної реальності немає, а існують лише я, і все, що я спостерігаю зовні, — це мої відчуття, ілюзії, вигадки, подібні до образів сновидінь. Я — є, а світу немає взагалі.

Софісти — деякі філософи, які стали брати гроші за навчання, тобто платні учителі мудрості.

Спосіб епохе — така операція думки, коли увага вченого спрямована не на предмет, а на те, як він відображений у нашій свідомості.

Суб'єкт пізнання — свідома істота, яка пізнає.

Сутра (від санскр. — нитка, на яку нанизані намистини) — виклад у формі лаконічних і легких для запам'ятовування висловів про світ. Пізніше сутри доповнили різними коментарями — *бхашья*, які відображали філософське знання.

Сцієнтизм (від латин. *scientia* — знання, наука) — філософська концепція, що спирається на принципи і методи природничих наук.

Теїзм (від грец. *theos* — Бог) — світогляд, згідно з яким Бог є творцем світу, який стоїть поза світом або над світом. У теїзмі Бог — це особистий початок (оскільки існує у вигляді особи), а тому досить часто називається особистим Богом.

Теодицея (грец. *theos* — Бог і *dire* — справедливість) — проблема існування зла у світі. За ученням Августина, добро — це прояв Бога на землі, а зло — це відсутність добра.

Теорія суспільного договору — теорія, згідно з якою колись люди жили в природному стані, подібному до тваринного; кожен піклувався тільки про власне існування, підкоряючись інстинкту самозбереження, і міг робити з ближнім усе, що заманеться. У цьому стані, за Т. Гоббсом, «людина людині вовк» (латин. *homo homini lupus est*) і йшла «війна всіх проти всіх» (латин. *bellum omnium contra omnes*). Щоб не винищити одне одного остаточно, люди домовилися упорядкувати й нормалізувати своє життя, створити закони (правила, яких повинен дотримуватися кожен), а також сформувати суспільство і державу, які б контролювали виконання законів і гаранту-

вали порядок. Підкоряючись цим законам, суспільству і державі, людина втрачала частину своєї колишньої природної свободи, натомість отримувала захист і безпеку від зазіхань оточуючих. Так люди перейшли з природного стану в суспільний. Теорія суспільного договору звільнила соціальну думку від теологічних уявлень.

Упанішади (близько 800–500 рр. до н. е.) не є гомогенним філософським ученням, а являють собою розмаїття поглядів. Найвідоміше і найбільш впливове вчення про єдність брахмана й атмана.

Утопія (з грец. *и* – не, *topos* – місце, букв. неіснуюче місце) – учення про досконале суспільство.

Філософія – наука про найзагальніші та універсальні питання, спрямовані на пошук вищого начала й сенсу буття.

Філософія даршана-вайшешика – напрям у давньоіндійській філософії, заснований мудрецем Улука, на прізвисько Канада (бл. III ст. до н. е.).

Філософія ньяя – одна із систем давньоіндійської філософії. В перекладі на українську означає «правило, підґрунтя, канон, аналіз» тощо.

Філософія стоїцизму полягає в цілковитій байдужості до всіх мінливостей долі, якими б жахливими вони не були. Оскільки людина при такому погляді на речі сама собі не належить, то і життя її також не належить їй, а отже, з ним можна запросто розлучитися. Однією з основних чеснот стоїків є здатність спокійно й мужньо зустріти власну смерть.

Філософська герменевтика – мистецтво розуміння, тлумачення текстів, пам'яток минулого. У філософії XX ст. цим словом позначалося вчення про розуміння і наукове осягнення сфери культури і в широкому значенні – людського духу.

Феномен – те, що ми бачимо, що уявляється нам як таке, що реально існує або є *«рiччю для нас»*.

Фундаментальна закономірність Всесвіту – основний принцип діалектики – учення про загальний зв'язок і вічну зміну речей.

Чарвака-локаята – учення, що визнає тільки цей світ. Його суть розкриває гасло *«Насолоджуйся життям, поки живий!»*.

ЗМІСТ

Від авторів	3
Розділ I. ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ	5
§ 1. Що таке філософія?	6
§ 2. Міфологія — колыска філософії	11
Розділ II. СХІДНА ФІЛОСОФІЯ	17
§ 3. Мудрість ведичної ночі. Давня індійська філософія	18
§ 4. Настика — заперечення сакральності Вед	25
§ 5. Чотири істини буддизму	28
§ 6. Ін-Ян-ці. Філософія китайського народу	33
§ 7. Лаоцзи. Осягнення шляху. Даосизм	36
§ 8. Конфуціанство	43
Розділ III. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	49
§ 9. Сім мудреців. Зародження античної філософії	50
§ 10. Пошук першооснови. Мілетці та Піфагор	54
§ 11. Суперечки про природу буття	58
§ 12. «Тільки атоми і порожнеча...» Демокріт	64
§ 13. Скільки існує істин? Софісти і Сократ	67
§ 14. «Речовина без ідеї — ніщо». Платон і Арістотель	73
§ 15. Як можна досягти щастя? Епікурейці, стоїки, скептики, кініки	80
Розділ IV. СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ	91
§ 16. Філософія раннього Середньовіччя. Патристика і гностицизм	92
§ 17. Філософія Святого Августина	95
§ 18. Між патристикою і схоластикою	100
Розділ V. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ	107
§ 19. Повернення до людини	108

Розділ VI. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ДОБИ	
ПРОСВІТНИЦТВА 115	
§ 20.	Пафос розуму і науки 116
§ 21.	Теорія суспільного договору і натуралізм 120
§ 22.	Природжені ідеї, або «Значення духу досвід не покриє». Рене Декарт 122
§ 23.	Дійсність – потік відчуттів. Готфрід Лейбніц, Джордж Берклі, Девід Юм 126
§ 24.	Доба Просвітництва 132
Розділ VII. НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ .. 139	
§ 25.	З'ясування можливостей розуму 140
§ 26.	Усесвіт – застигла думка 146
§ 27.	«Нам тутешній світ так багато говорить». Людвіг Фейєрбах 153
§ 28.	«Не пояснювати світ, а змінювати його». Марксизм 158
Розділ VIII. ПОСТКЛАСИЧНА ЄВРОПЕЙСЬКА	
ФІЛОСОФІЯ наприкінці XIX–XX ст. 167	
§ 29.	Філософія на роздоріжжі. Посткласична європейська філософія XIX–XX ст. Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Огюст Конт 168
§ 30.	Філософія XX століття. Феноменологія, буття людини, прагматизм і психоаналіз 174
§ 31.	Контури сучасності. Мистецтво розуміння, аналітична філософія і постмодерн 180
§ 32.	Підсумки XX століття 184
Розділ IX. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА .. 191	
§ 33.	«Любомудріє». Філософія Київської Русі 192
§ 34.	Божественна мудрість. Українська філософія XIV–XVI ст. 198
§ 35.	У пошуку істини. Українська філософія XIX – початку XX ст. 206
§ 36.	Українська філософія XX століття 215
ХРЕСТОМАТІЙНІ ТВОРИ	
ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ 224	
Словник філософських термінів 248	

Навчальне видання

Огнев'юк Віктор Олександрович
Утюж Ірина Геннадіївна

ФІЛОСОФІЯ

Історія філософії
(профільний рівень)

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Н. Забаштанська, Л. Загоронюк*
Макет та художнє оформлення *В. Кушніренка*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректор *І. Барвінок*

В оформленні обкладинки і шмуців підручника використані фрагменти картин: *Рафаель*. Афінська школа; *В. Федько*. Григорій Сковорода; фреска з Помпеїв 20–30-і роки н. е.; *Мікеланджело*. Фрагмент стелі Сикстинської капели (Створення Сонця і Місяця) (1508–1512; дзеркальний телескоп (близько 1750 р.); *В. Тишбейн*. Гете в Кампаньї (1727).

Підписано до друку 30.06.2010. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 18,41.
Умовн. фарбовідб. 62,0. Тираж 75 493 прим. Зам. № 10224.

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
у ТОВ «Видавництво Фоліо»,
вул. Донця-Захаржевського, 6/8, м. Харків, 61057